

والليل اذا عسعس

ليكوال: محمد محق

ژبارن: محب الله زغم

Ketabton.com

لومړی څپرکی

نواندي، رېنسانس

نوی فکر، په ساده او لنډه توگه يعنې له نويو علمي ابزارو او نويو ميتودونو سره فکر کول، يا د هغو موضوعاتو په اړه چې په مېرني نړۍ پورې اړه لري، فکر کول. دا پدیده د بل نسبتاً لوی بهير يوه برخه ده چې دا بهير نوپالنه بلل کېږي. د دې بهير پيل له هاغه وخته شوی چې شرقي ملکونه د غربي تمدن له مظاهرو سره مخ شول.

د نوښت بر خلاف، نوپالنه د فکر تر ډگره ورهاخوا پراخه لمن لري. نوپالنه د ژوندانه نوي سبک ته تمایل، د نوي زمانې له محصولاتو استفادې ته لېوالتيا او د دوديز ژوندانه له سبکه لرې کېدل رانغاړي. خو، نوښت بيا نسبتاً محدوده معنا لري او يوازې په فکري قضيو پورې اړه لري. نوښت هغه فکري هڅې رانغاړي چې د شرقي - اسلامي هېوادونو د متفکرانو له خوا ترسره شوې دي چې نوې تيوري گانې او تازه فکري بحثونه رامنځته يا طرحه شي.

هغه مبحثونه او موضوعات چې نوښت بلل کېږي، اصلاً د وروستيو پېړيو له کرکېچونو څخه د اسلامي هېوادونو د راوتلو لپاره رامنځته شوي دي. له ټولو هغو سره سره، دغه کرکېچونه لا هم په ډېرو برخو کې روان دي.

په کلي توگه د اسلامي ملکونو کرکېچ دا دی چې دا هېوادونو ځنډې ته شوي دي حال دا چې يو وخت په نړۍ کې د تمدن مرکز او د قدرت محور و. دغه ملکونه هاغه مهال په اقتصادي، نظامي، علمي او نورو برخو کې تر نورو بر وړو ځو نن سبا ځنډې ته شوي دي او په مصرفي، کمزوري او په نورو پسې تلونکي ملتونو بدل شوي دي. اوس دغه هېوادونه د ژوندانه په ډېرو برخو کې په نورو پورې تړلي او نورو ته اړ دي او يا د کمزورۍ او مهمو نيمگړتياو په وجه ځورېږي. د همدې کرکېچن وضعيت په سبب د دې هېوادونو مقام له فعال لوبغاړي څخه د منفعل گوداگي کې چې ته راتپت شوی دی. دغه ټولني په داخلي او خارجي ډگرونو کې سختې زيان منونکې شوې دي.

دا يوازې نواندان نه دي چې په دې کرکېچ پوه شوي دي او دا يې منلي دي چې د اسلامي هېوادونو وضعيت سم نه دی او د خلاصون لاره بايد ورته ولټول شي، بلکې په دې اړه د ټولو ډلو او لوريو تر منځ يو ډول اجماع شته. څه چې نواندان له دوديزو او بنسټپالو ډلو بېلوي، له کرکېچ سره د مقابلي لارې چارې دي.

په تاريخي لحاظ، نو اندي تر نوپالنې وروسته راغلې ده. کله چې په نولسمه ميلادي پېړۍ کې د اسلامي ملکونو لکه د عثماني ترکيې، مصر او ايران ځينې حاکمان او رهبران پوه شول چې په نظامي لحاظ کمزوري دي او جنگي وسلې يې بې کارې دي، پرېکړه يې وکړه چې هم خپل پوځيان په نويو وسلو سمبال کاندې او هم يې د روزنې ميتود سم کړي. دا په اسلامي نړۍ کې د نوپالنې لومړنۍ هڅې وې. خو همدا چې دې ملکونو د ځان پر مخ دا لاره پرانيستله، ژر پوه شول چې يوازې د جنگي وسلو نوي کول د دوی بې شمېره ستونزې نه شي حل کولی او بايد چې ډېر نور وسايل او امکانات هم ترلاسه کړي. دا چې په ټولو برخو کې د نويو وسايلو واردول اسانه نه وو او پرته له دې چې کسان ورته ورزول شي، کارول به يې هم له ستونزو ډک وي نو د نويو علومو د زده کړې فکر ورپيدا شو. همدا و چې د عصري بشوونځيو جوړول ورته مهم ښکاره شول.

د دغو هڅو بېلگې دا دي: په مصر کې د 1816 او 1844 کلونو تر منځ د عصري زده کړو او اداري اصلاحاتو په برخه کې د محمد علي پاشا هڅې، په عثماني ترکيه کې په 1839 کال د «تنظيمات» د قانون اعلانول چې موخه يې د سرتېرو د جلب او جذب، زده کړې، د قوانينو اصلاح، د بنسټونو اصلاح، او د فساد پر وړاندې د سيستماتيکې مقابلې هڅې وې، د قاجار په دوره کې په کال 1851 د دارالفنون د مدرسې تاسيس، او په هند کې په کال 1875 د عليگر د پوهنتون جوړول. سره له دې چې هر لومړنی کار ځينې نيمگړتياوې لرلای شي، د نوپالنې په لوري دغه حرکت نه انکارېدونکې اغېزې وشيندلې.

په ټولو اسلامي هېوادونو کې دا باور يو رنگه نه و چې په غرب، په تېره بيا په اروپا کې، د غورډليو عصري علومو زده کړه مهمه ده. ځينو اسلامي ملکونو له هماغه پيله د علومو هغه څانگې چې د ورځنيو چارو او صنعت په درد لگېدې، په خپلو تدريسي پروگرامونو کې شاملې کړې. په ځينو هېوادونو کې لکه په سعودي عربستان، يمن او د هند براعظمگي په ځينو برخو کې د رياضياتو، کيميا او فيزيک په شمول د هر ډول نوي پوهې، پر وړاندې ان د شلمې پېړۍ تر پيله مقاومت روان و او يوازې به د لوړو طبقو ځينې ښاري کورنۍ په اهميت ورته قايلې وې.

د وخت په تېرېدو سره او د اړتيا په وجه، د اسلامي ملکونو درسي پروگرامونه نوي شول او ځينې نوي علوم ورزيات شول. د دې علومو زياته برخه اساسي علوم لکه رياضيات، ساينس، کيميا، فيزيک او د دې علومو توابع وو چې بې له هغو د طب، انجينيئرۍ، صنعت، تجارت او نورې څانگې زده کړه ناممکنه وه. د دغو علومو اهميت د مسلمانو هېوادونو د سياست او تعليم ټولو يا اکثرو چارواکو ته څرگند و نو په مقابل کې يې درېدلو ته اړتيا نه وه.

خو ځينې نور علوم چې اصطلاحاً بشري او ټولنيز علوم بلل کېږي، دومره بختور نه وو او چندانې ارزښتمن ونه گڼل شول. يو علت يې دا و چې ځينو صاحب نظرانو علوم پر دوو (ناپلوي او پلوي) ډلو وېشلي وو. معنا دا چې د رياضياتو او ساينس په څېر علوم هېڅ ايډيالوژيک، مذهبي او فرهنگي رنگ نه خپلوي نو هېڅ

مذهب او فرهنگ ورسره ستونزه نه لري خو ځينې نور بشري علوم بيا داسې نه دي او لږ تر لږه دا نيوکه پرې کېدای شي چې د صاحب نظرانو د ځينو مذهبي باورونو يا فرهنگي تعلقاتو څرک په کې لگېږي.

په بله وينا، کله چې د رياضياتو په اړه يوه نظريه وړاندې کېږي، هرڅه پسې وگورې دا پته نه شي لگولی چې د دې تيورۍ خاوند يهود و که مسلمان، مسيحي، بودايي ... خو که د ټولنيښندنې په اړه د يو چا نظريه وگورې، دا به چندانې سخت کار نه وي چې پر دغه کس د مذهب، ايډيالوژۍ يا خاص فرهنگ د اغېزې نښې نښانې پيدا کړې. د دغو صاحب نظرانو په نظر، د داسې علومو په زده کړه او بابولو کې پوره احتياط بايد وشي ځکه چې ناپلوي نه دي او د مذهبي يا فرهنگي اغېزو بار وړای شي.

بله وجه يې دا وه چې په علمي لحاظ د بشري او ټولنيزو علومو ځينې يا ډېرې برخې لکه فلسفه، ژبپوهنه، تاريخ او داسې نور د قدرت او ثروت په جگړه کې نېغ په نېغه نه په کارېږي او که پانگونه ورباندې وشي، سملاسي گټه ورنه نه بودېږي. خو برعکس هغه نور علوم بيا د وسلې جوړولو، صنعت او توليد، تجارت، مديريت او نورو برخو کې په مستقيمه توگه کارېدلی شي.

له ټولنيزو علومو سره د تبعيض يا بې مهرۍ بل عامل، له ځينو نويو علومو سره نابدي وه. دغه علوم د مسلمانانو په تېر تاريخ کې نه وو پېژندل شوي يا بد معرفي شوي وو او په بد نظر ورته کتل کېدل، مثلاً فلسفه او عقلي علوم چې له فقيهانو او اهل حديثه رانېولې تر متصوفانو او اهل عرفانه پورې مختلفو ډلو پرې بريدونه کړي دي.

دغه او ښايي نور غټ او واړه عاملونه سبب شول چې په مسلمانو هېوادونو کې د نوپالنې بهير ابزاري نوپالنه اوسي او ونه غوړېږي او نواندي چې د نويو علومو د راتلو او د هغوی د ميتودولوژيکي زده کړې محصول وه، په پراخ بهير وانه وړي.

خو دا په دې معنا نه ده چې په دې ملکونو کې هېڅ نواندی نه دی څرگند شوی او د نواندۍ هېڅ مبحث نه دی راغلی. حقيقت دا دی چې د اسلامي ټولنو ځينې رهبران او فکرمن خلک ان له نوې نړۍ سره د مخامخ کېدو له هماغه پيله پوه شول چې دا سمه ده چې ابزاري علوم خپل اهميت لري خو داسې نه ده چې بشري او ټولنيزو علومو ته دې اړتيا نه وي. دوی پوهېدل چې که د بشري علومو پر نظري اړخ تکیه ونه شي، هر ډول ژور تحول به له ماتې سره مخ شي.

همدا وجه وه چې له هماغه پيله ځينو مسلمانو متفکرانو – که له دغو علومو سره اشنا وو که نه وو – لازمه وگڼله چې ځينې اساسي مقولې دې په ژوره توگه راوسپړل شي. دوی ځينې مبحثونه راپورته کړل لکه: ازادې، د استبداد نفي، د اتباعو ترمنځ برابري، د ولس او حاکمانو ترمنځ رابطه، د دولت او ملت مفاهيم، مشروطه نظام او د پادشاهانو د واکونو محدودول، د درې گونو قواوو بېلوالی، د ثروت عادلانه وېش، د دولت له لوري د

لومړنیو خدمتونو وړاندې کول، له جنسیتي، فکري، توکمیز او نورو تبعیضونو سره مقابله، د دین او قدرت د بنسټونو تر منځ د رابطې بیا تعریفول، د پردیو علومو او فنونو پر مخ د لارې پرانیستل، د خپل او بل تر منځ د اړیکو بیانول، فکري او فرهنگي تحولاتو ته تاریخي نظر، او گڼ نور موضوعات. په دې برخه کې ځینو متفکرانو ځکه اهمیت موندلی چې دغه مبحثونه یې رامنځته کړي او پر فکري تحولاتو یې اغېز شیندلی. په دې ډله کې خیر الدین تونسي، رفاعه طهطاوي، سید احمد خان، سید جمال الدین، عبد الرحمن کواکبي، محمد عبده، علي عبد الرزاق، میرزا نائینی، اقبال لاهوري، مالک بن نبي، شکیب ارسلان، علال فاسي، علي شریعتي، محمود محمد طه، مصطفی سباعي، فضل الرحمن، عبدالکریم سروش، نصر حامد ابوزید، محمد عابد جابري، محمد غزالي، جمال البنا او ځینې نور متفکران یادولی شو چې د فکري ډگر اکثره څېرونکو ته اشنا دي.

د فکرونو د نوي کولو او ځینو مقولو ته د بیا کتنې په لړ کې، د دغو شخصیتونو د هڅو په دوام دې ته اړتیا ولیدل شوه چې پر سیاسي - ټولنیزو بحثونو سربېره، فکري - الهیاتي مبحثونو ته هم بیا کتنه وشي ځکه چې د دیني فکرونو د ځینو برخو له اصلاح کولو پرته، د ټول فکري بهیر او فرهنگ اصلاح ناممکنه یا خورا ستونزمنه وه. همدا وه چې هم د شریعت د ځینو مسایلو په اړه لکه د اجتهاد بیا پیلول، د شریعت مقصدونو ته پام، د فقهی مذهبونو د تقلید له بنده تېرېدل او نور مسایل رامنځته شول او هم پر اعتقادي - کلامي مبحثونو جدي او ښايي توند بحثونه وشول مثلاً د توحید مفاهیم او ټولنیزې گټې، د قضا او قدر مفهوم ته بیا کتنه، د ختم نبوت په قضیه کې نغښتو مفاهیمو او دلیلونو ته کتنه، د ځینو دیني مسایلو سېمبولیکوالی، د ځینو شرعي احکامو تاریخي - عرضي گڼل لکه د مرییتوب، د ښځو حقونو، د اولوالامر د نقش په اړه راغلي احکام.

واقعیت دا دی چې نواندي یوازې په یوې خاصې فکري حوزې پورې اړه نه لري بلکې کولی شي سیاسي، اقتصادي، ټولنیزې، دیني، اخلاقي، ادبي، هنري او نورې حوزې راوڅاري. خو د خاصو اسلامي هېوادونو مخینې او تاریخي تجربې ته په کتو سره، په تېره بیا دا چې د شته کرکېچونو یو بُعد، د هويت بحران دی نو دیني نواندي یوه ډېره حساسه قضیه وه او لا هم ده ځکه چې دین د مسلمان مېشتو ټولنو د هويت عمده برخه ده او له کرکېچه د دې ټولنو د رایستلو په برخه کې هره هڅه په یو نه یو ډول له دین او مذهب سره غوټه وي.

له دین سره د تعامل ستونزه او حساسیت په دې کې نغښتی چې دین د نورو پدیدو برخلاف، له قدسي او ماورالطبیعي امر سره تړاو لري. پر دې سربېره چې اساساً قدسي او ماورالطبیعي چارو ته د متعارف عقل لاس نه رسي او نه شو کولی چې د نورو پدیدو په شان، له دین سره هم د معمولو میتودونو په وسیله تعامل وکړو، په دې برخه کې هره نوې طرحه د مقدساتو پر ساحې او د هويت پر خورا اساسي عنصر د تعرض وېره له ځانه سره لري. نو تر نورو ډگرونو د دین په اړه د نویو طرحو پر وړاندې غبرگون خورا سخت وي.

مثلاً، په تېره يوه پېړۍ يا لا زياته موده کې د ادب په ډگر کې د نواندانو او زاړه پالو تر منځ سخت تقابل روان و خو له دين سره د دې پديدې د ماهيتي توپير په وجه، دغه تقابل هېڅکله د لفظي مشاجرو له پولې نه دی اوښتی او هېڅکله په لارو کوڅو کې د شخړې او د بلواگانو يا سياسي تحولاتو سبب شوی نه دی. همدارنگه په نورو ډگرونو کې هم د نواندانو او دودپالو مخامختيا په همدې حد کې پاتې شوې ده. خو ديني نواندې بيا متفاوت برخليک لرلی دی. د ديندارو او غيرديندارو او همدارنگه د ديندارو د مختلفو ډلو تر منځ تقابل د مرگ او ژوند خبره وي او وينې ورباندې تويې شوې، کورونه وران شوي او زندگۍ بربادې شوې دي.

هغه کشمکش چې د دين او مذهب پر محور رامنځته شوی، هم يې د مسلمانو ټولنو په ننه کې درز پيدا کړی او هم يې د مختلفو ډلو تر منځ پر يو بل د خورا سختو تورو او بریدونو لاره هواره کړې ده. دا سمه ده چې په نورو ډگرونو کې هم ځينې خونړي کشمشکونه تېر شوي دي خو هغه جگړې چې د دين پر سر په دواړو داخلي او خارجي جبهو کې شوې دي، د اسلامي ملکونو په وروستي تاريخ کې تر ټولو سختې جگړې بلل کېږي. پر دې جگړو تر يوې پېړۍ زياته موده اوښتې ده او لا هم له خلکو څخه قربانۍ اخلي.

مسلمان نواندې دې باور ته رسېدلي وو چې دا د اسلامي نړۍ د تمدني پرځېدنې دور دی او له دې کړکېچن حالت ته راوتل داسې لوی تحول غواړي چې اصطلاحاً رنيسانس بلل کېږي. د دې ليدلوري پر اساس، مطلوب تحول به تر هغې پورې رانه شي چې د مسلمانانو فکري بنسټ او د مفکورو ساختمان بدل شوي نه وي. د زړو فکرونو او زورپالنې په وجه راپيدا شويو نيمگړتياوو ته بايد د حل لاره ولټول شي. د نواندانو په باور، د ژغورنې لاره دا ده چې خپلو فکري اساساتو ته بيا کتنه وکړو، فرهنگي ميراث مو بيا وسپرو او په نويو علمي اوزارو ورته استفاده وکړو، د اعتقادي مفاهيمو مقام له سره وارزوو. فکري بيارغاونه په عامه توگه او د ديني فکر بيارغاونه په خاصه توگه لازمي دي چې دا ټول نواندې بلل کېږي. له دې ليدلوري څخه نواندې د اسلامي ملکونو د رنيسانس اساسي لاره ده.

د کړکېچنو او تېرېدونکو شرايطو په وجه، په تېره بيا د نولسمې پېړۍ په اخرو او د شلمې پېړۍ په لومړيو کې له استعمار سره د مخامخ کېدو په دوره کې او همدارنگه د جغرافيايي واټنونو په وجه د نواندۍ رهبران او سرلارو له يو بل سره مستقيمي اړيکې نه لرلې نو ځکه د فکر د نوي کولو لپاره کومه جامع طرحه رامنځته نه شوه چې ټول نواندان ورته د اسلامي نړۍ د رنيسانس لپاره د تگلارې په حيث کار واخلي. البته هغو شرايطو په پام سره که داسې طرحه جوړه شوې هم وای، بنايي طبيعي بڼه به يې نه شوه لرلی ځکه چې ان د اروپا د رنيسانس او دې ته ورته نورو لويو تحولاتو لپاره هم کومه جامع تگلاره نه وه. حقيقت دا دی چې لوی تاريخي - تمدني بهيرونه په مصنوعي ډول نه شو طرحه کولی او د هغوی په جوړښت کې گڼ لوی او واړه عوامل برخه اخلي نو په اسلامي نړۍ کې د نوپالنې او نواندۍ بهير ته زموږ دغه کتنه هم د قضاوت په نيت نه ده او بايد چې نه وي.

څه چې موږ اوس ورته اړتيا لرو د دې تجربې کتنه ده چې له يوې خوا په دې لاره کې له ترسره شويو هڅو سره اشنا شو او له بلې خوا د امکان تر بريده د دغو مقولو او مفاهيمو د رامنځته کېدو سياسي، فرهنگي او ټولنيز عاملونه وپېژنو او که چېرې نيمگړتياوې په کې وي، ورباندې پوه شو چې د خپل راتلونکي مسير د رسمولو لپاره له دې بډايې تجربې څخه ګټه واخلو. په دې لحاظ، د نواندي او ورپورې ترليو تحولاتو پېژندل، د يوه امت او د يوه تمدن د احيا کولو د څرنگوالي پېژندل دي.

تر هغې پورې چې زموږ د سرلارو جمعي شعور له دې پديدې سره په ميتودولوژيکه بڼه اړيکه پيدا نه کړي او له عواطفو او احساساتو پرته دا تجربه ونه سپړي، دا به ستونزمنه وي چې د اصلاح او روښانتيا په لاره کې له جدي تېروتنو ډډه وشي. ځکه چې د راتلونکي په لوري د سم حرکت لپاره پر تېرو تاريخي تحولاتو پوهېدا لازمه ده او يوازې د فيزيکي تحولاتو پر تاريخ نه، بلکې د فکرونو او اعتقاداتو پر تاريخ پوهېدا هم پوره مهمه ده.

دوهم څپرکی

د دين تجديد او نوی شعور

د ځينو مسلمانو صاحب نظرانو، په تېره بيا د ديني احياگرانو په باور، د مسلمانانو په تاريخ کې هغه بدلونونه چې له نوې نړۍ سره له مخامخېدو وروسته، رامنځته شوي او د ديني هويت بيا لاسته راوړل يې موخه ده، د هغه بهير دوام دی چې «د دين تجديد» بلل کېږي. د هغې وړاندوينې پر اساس چې د ابو داود له خولې په روايت شوي حديث (1) کې راغلي ده او وايي چې په هرو سلو کلونو کې به يو کس د دين د نوي کولو لپاره راځي، د اسلام د تاريخ له هماغه لومړۍ پېړۍ څخه تر ننه پورې د ديني مجددانو او احياگرانو لړۍ راغځېدلې ده. وروستي بدلونونه هم، په تېره بيا هغه چې د ديني جماعتونو او غورځنگونو په جوړښتونو کې راڅرگند شوي دي، د همدې اوږدې لړۍ بله کړۍ ده (2).

دا خلک غواړي وښيي چې په هره پېړۍ کې يو چا د دين د تجديد بيرغ پر اوږه وړی دی او د هغه هڅې په مسلمانانو کې د ديني روحيې د راويښېدو سبب شوې دي. عمر بن عبدالعزيز، امام غزالي او ابن تيميه هغه درې شخصيتونه دي چې په دې برخه کې تر هر چا زيات مطرح شوي او د ديني مجددانو په حيث پېژندل شوي دي. د ځينو نورو په اړه چې د مجدد صفت ورکړل شوی، مناقشې او د نظر اختلافونه زيات دي.

خو پر دې نظريې نيوکې هم شوې دي. يوه څرگنده ستونزه دا ده چې دا قضيه د حديث له متن سره تاريخي سمون نه لري. ځکه هلته ويل شوي چې د هرې پېړۍ په پيل کې (رأس كل مائة سنة) به يو کس يا څو کسان راپيدا کېږي، حال دا چې ډېر کم داسې شوي دي چې د دغو يادو کسانو کوم يو دې د پېړۍ په سر کې نړۍ ته راغلی وي يا دې په همدې تاريخ خپل فعاليت پيل کړی وي. سربېره پر دې، دا نه ده معلومه چې د پېړۍ له پيل څخه منظور د کوم تقويم او د کومې تاريخي مبداء پر اساس دی. دا په دې چې د نبي کریم ﷺ د حيات په زمانه کې لا هجري تاريخ نه و دود شوی. دا د خلفای راشدين په دور کې ومنل شوه چې د تاريخ مبداء دې هجرت وي.

بله ستونزه دا ده چې د تجديد د نظريې پلويان تر اوسه نه دي توانېدلي چې د پېړيو له شمېر سره برابر مجدد کسان راوپېژني. معنا دا چې تر اوسه چې د اسلام له تاريخه څوارلس پېړۍ تېرې شوې دي، لږ تر لږه بايد ديارلس مجدد پيدا شوي وای خو ظاهراً په تاريخي لحاظ يې داسې څرگنده نښه نه ليدل کېږي. په همدې وجه د دې نظريې پلويان مجبوره شوي دي چې يا خو موضوع همداسې غلې وساتي او يا په وچ زور يو څوک راپيدا او د مجدد په نوم يې رامعرفي کړي، بې له دې د هغه د مجددوالي لپاره کومه قرينه ومومي.

که د هغو کسانو نومونه چې ځينو صاحب نظرانو د مجددانو په حيث معرفي کړي دي، يو په يو په پام کې ونيسو، لا زياتې پوښتنې راولاړېږي ځکه چې د دوی په منځ کې داسې کسان هم شته چې نه تکړه عالمان وو او نه يې کومه ځلانده سياسي – ټولنيزه کارنامه درلوده. نو دوی به څنگه د يوې پېړۍ مجدد وبولو. مثلاً د هغو کسانو تر څنگ چې په نظري يا عملي ډگرونو کې يې نسبي اهميت درلود، لکه ابوالحسن اشعري، ابوبکر باقلاني،

عز بن عبد السلام، او سيد احمد سرهندي، داسې كسان هم شته چې سرې نه پوهېږي ولې مجدد بلل شوي دي لکه خيرالدين رملی، عبدالله بن علوي الحداد، مرتضى زبيدي، عثمان دان فودي، احمدرضا خان بريلوي، او د ابن سعود د كورنۍ موسس ملك عبدالعزيز.

همدا وجه ده چې ځينو عالمانو د دغه روايت پر ظاهري سموالي شك كړی دی او ويلي يې دي چې دا جعلی روايت دی. دغه روايت په آحاد اخبارو کې حساب دی او قطعیت نه لري. ويل کېږي چې دا روايت د كورنيو جنگونو او اختلافانو «ملاحم و فتن» تر زياتېدو وروسته جوړ شوی چې په هغه توره تروېمۍ کې د هيلې او اميد يوه سپرغۍ جوړه كړي. (3)

د دې روايت تر سند او متن ورهاخوا، دې خبرې ته هم د سرې پام وراوړي چې ولې يوازې زموږ په زمانه کې ځينې خاص ليكوال او متفكران پر دې روايت ټينگار كوي. حال دا چې د اسلام په ټول تاريخ کې هېر شوی او يا ځنډې ته پورې وهل شوی و. ايا دا زموږ د زمانې د كوم خاص كړكېچ په خاطر دی او كولی شي چې د هيلې دريځه پرانيزي؟ يا په دې وجه چې زموږ د پېر ديني جماعتونه د خپل مشروعيت لپاره ديني سند او روايت ته اړتيا لري؟ داسې برېښي چې بنسټپال مسلمانان په دې خبرې پسې تر نورو ډلو زيات گرځي او د داسې نسب نامې لرلو ته زياته تلوسه لري. دوی گڼ شمېر نور روايتونه چې د محدثانو په نظر د همدې روايت په اندازه موثق او باوري دي او د راتلونكو مصيبتونو او گډوډيو خبر ورکوي، له پامه غورځوي يا يو مخ ورباندې سترگې پټوي او يوازې د تجديد روايت دومره زيات جدي گڼي. دا په داسې حال کې ده چې په پخوانيو پېړيو کې د آخرالزمان د مصيبتونو او فتنو په اړه حديثونو ته د ډېرو سترگې اوښتې او په دې اړه زيات شمېر صحيح او ضعيف روايتونه په کتابونو او رسالو کې تدوين شوي وو.

خو که د دې ډلو فكري منظومې ته وگورو او پوه شو چې له كومو مفكورو رغېدلې ده، راڅرگنده به شي چې دوی د هغو نيكونو چندانې خپل نه راخېږي چې د نسب دعوا يې لري. خو بيا هم دوی ځانونه د هغوی وارثان بولي او له خپلې اړتيا سره سم يې د هغوی ځينې مفكورې خپلې فكري منظومې ته ورجذب كړې دي.

زموږ د پېر د بنسټپالو ديني جماعتونو د فكري منظومې او د پخوانو د فكري منظومو ترمنځ تر ټولو مهم توپير «بل محوريت» دی.

که د پخوانو متفكرانو اثار وگورو هغه که د صوفيانو، سلفيانو، متكلمانو، فقيهانو او يا د نورو اثار وي، وبه وينو چې د اسلام د تاريخ په منځنيو پېړيو کې د مسلمانانو په جمعي شعور کې «بل» په تمدني لحاظ نشته او د خپل او بل ترمنځ پوله معمولاً د دين په دننه کې د فرقه يي توپيرونو او تقابل پر اساس ايستل شوې وه. د سني – شيعه تقابل، د صوفي – سلفي تقابل، د اسماعيلي – غيراسماعيلي تقابل، د اباضي – سني تقابل، او د نورو ډلو تر منځ تقابل د ډلبنديو محور و او د نورو دينونو پيروان چې د دويمې درجې اتباع او اهل ذمه گڼل کېدل، په تمدني رقيبانو کې نه وو حساب، ځکه خو د دعوي مقابل لوری نه شمېرل کېدل.

په راوروسته پېړيو کې، په تېره بيا تر ابن خلدون وروسته، دغه مسأله لا وړو او تنگو کړيو ته راتپيښه شوه او دومره يې سيمه ييزه بڼه خپله کړه چې نور نو په ليکنو او فکري محصلاتو کې د يوه واحد امت د هويت څرک نه لگېده. په دې دور کې ټولې اندېښنې، ستونزې، ننگونې، او حل لارې سيمه ييزې بڼې لري. د مسلمانانو جمعي شعور په افقي او عمودي برخو کې سره پاشل شوی و. په افقي برخه کې د اسلامي نړۍ ډېرې برخې د نورو برخو په اړه هېڅ نه وې خبرې چې هلته څه پېښېږي، دا خو لا پرېږده چې د غيرمسلمانو سيمو او ملکونو په اړه دې معلومات ولري. په عمودي برخه کې د پېښو له خط سير او له تېر سره اړيکي د له منځه تلو په حال کې وو. دغه له تاريخه لرې والی لا اوس هم د مسلمانو ټولنو په ځينو قشرونو کې همغسې دوام لري.

طبيعي خبره ده چې په داسې حال کې د تمدني بل (غرب) په اړه هېڅ معلومات نشته او د اوضاع او شرايطو په تحليل کې له نړۍ د خبرتيا په نامه هېڅ شی نه ليدل کېده. که د دې څو پېړيو نامتو او نامي کسانو ته ځير شو، هېڅ يو يې له نړۍ او تاريخه خبر نه دي. که د وخت لوی شاعران لکه جامي، صائب، او بېدل وگورو، که د فلسفې او کلام عالمان لکه ملا صدرا او شاه ولي الله ته ځير شو، او که د حديث او تفسير صاحب نظران لکه سيوطي او شوکاني مطالعه کړو، دا ټول په افقي او عمودي برخو کې د معلوماتو او خبرتيا له څرگند نقص سره مخ دي او د دوی پر شعور د سيمه ييزو مفکورو غلبه له ورايه څرگندېږي. د دې عالمانو منظوم او ليکلي آثار، سره له دې چې په هماغه پېر کې مهم وو، خو که د وخت د دود شويو علومو شرحې او تفسير ورنه وباسو، يوازې له سيمه ييزو ناخوالو شکايتونه به په کې پاتې شي. دغه شکايتونه که د اخلاقو په اړه دي، که د سياست او ټولنې په اړه او که د علم په اړه، ټول سيمه ييزه بڼه لري او هغه حل لارې چې ورته بيان شوې دي، هم په همدې کچه کې دي.

د دې دور د هېڅ يوه متفکر په آثارو کې د مسلمانانو تمدني هويت ته اشاره نه ده شوې، په نړۍ کې د مسلمانانو ځای ځايگي نه دی څېړل شوی، د نورو ملتونو او تمدنونو خبره نه ده شوې، او د مسلمانانو وضعيت د نورو ملتونو سره په مقايسه کې نه دی څېړل شوی. معنا دا چې نه دا خبره په کې شوې ده چې نور ملتونه کوم ځای ته رسېدلي دي او موږ لا چيرته يو او نه پر دې باندې بحث شوی دی چې موږ پخوا کومه لاره وهلې ده او نن چيرته رسېدلي يو. دا د جمعي شعور هماغه زړی دی چې معمولاً د هر فرهنگ او تمدن د مخکښانو په مفکورو کې ځان څرگندولی شي خو د دې څو پېړيو د مسلمانانو له جمعي شعوره پاک شوی دی.

اوس، کله چې اوسني پېر ته رارسېږو او د دې دور د متفکرانو آثار لولو، د پخوانو برخلاف، د فکري جماعتونو او مستقلو متفکرانو په اکثرو فکري منظومو کې محوري خبره په معاصره نړۍ کې د مسلمانانو د ځای ځايگي او د دوی په مقابل کې د «بل» د ځواکمن او احياناً ځورونکي حضور خبره ده. په دې دور کې که پر هر شي خبره کېږي، په يوه شکل له «بل» سره تړاو لري. د اخلاقي وضعيت په هر تحليل کې، سياسي ټولنيز وضعيت ته په هره کتنه کې، د اقتصادي وضعيت د خرابوالي په هر شکايت کې، د توليد او صنعت په اړه په هره

طرحه کې، او د علم او معرفت په اړه په هره مفکوره کې دغه «بل» لیدلی شو چې یا د مقایسې په بڼه، یا د توطیې، تقابل او مبارزې په بڼه راڅرگندېږي.

په دې وخت کې د مسلمانانو جمعي شعور په افقي ساحه کې نوې بڼه غوره کوي او پر شرق و غرب یا شمال و جنوب د نړۍ د وپشلو، یا د لومړۍ، دویمې او درېمې نړۍ، یا د سپین او ناسپین توکم، یا د استعمارگر او استعمارکېدونکي، او یا د پرمختللو او وروسته پاتو ملکونو خبره رامنځته کېږي او دا خبره د معاصرو اسلامي غورځنگونو د ادبياتو یوه برخه جوړوي. په بله وینا، د «بل» حضور د مسلمانانو د دې نوي شعور په ودانۍ کې په اساسي خښتو کې حساب دی. په عمودي بڼه کې هم لویې هڅې کېږي چې د مسلمانانو تاریخ له لرې زمانو تر ننه پورې له سره مطالعه شي او له پیله تر اوسه پورې د پېښو مسیر وپلټل شي چې د نویو تحولاتو رابطه له پخوا سره ټینګه شي او نننۍ هویت په پرونیو کنډوالو کې ولټول شي.

دغه اوسنی شعور له هغه شعور سره یو مخ متفاوت دی چې په پخوانیو نسلونو او پخوانیو پېړیو کې و. نو دا چې ویل کېږي د معاصرو ډلو او جماعتونو رامنځته کېدل، د لرغونې تاریخي لړۍ ادامه ده او مثلاً معاصر اسلامي غورځنگونه د ځینو پخوانو کسانو لکه غزالي، ابن تیمیه او شاه ولي الله د هڅو ادامه ګڼل کېږي، تر جدي شک او ننگونې لاندې راځي.

دلته خبره پر دې نه ده چې د معاصرو جماعتونو او ډلو نسب چا ته رسېږي. تر دې مهمه خبره د هغه تصور سمول دي چې اوسنۍ پېښې په ایډیالوژیکه بڼه بل ځای ته ارجاع کوي او د تاریخي بدلونونو او پېښو شاوخوا ته د تقدس کړۍ راتاووي، د دې پېښو د تحلیل منطق مختلوي او د ستونزو معلومول یې سختوي. د دې ډول چلند عمده ستونزه دا ده چې د دې پر ځای چې راپېښې شوې پېښې په طبیعي علتونو او سببونو پورې وتړل شي (چې د شرعې په ژبه کې ورته د تاریخ او ټولنې په اړه الهي سنتونه (4) ویل کېږي او د ملتونو د عروج او نزول سبب ګڼل کېږي)، دا پېښې په مرموزو سببونو او علتونو پورې تړي. دوی پېښو ته ماوراً الطبیعي څرمن وراغوندي چې د نقد او علمي تحلیل لاس ور نه لند شي.

د دې بحث د مطرح کولو موخه دا ده چې دا راوسپړو چې څرنگه د مسلمانانو په منځ کې دغه نوی شعور رامنځته شو او دغه شعور په معاصرو بدلونونو کې څه نقش لري. دا سمه ده چې بدلونونو ته په لوري ورکولو کې سره پیلو سیاسي، اقتصادي او اجتماعي عواملو اغېزناک نقش لرلی دی خو د جمعي شعور او په تېره بیا د پرګنو د سرلارو جمعي شعور عمده نقش لري. د دې شعور مطالعه او د تار و تنستې سپړل یې راسره مرسته کوي چې ځینې غوټې ومومو او د ځینو کمیو راز پیدا کړو.

څرنگه چې مخکې اشاره ورته وشوه، د مسلمانانو د تاریخ په دې دور کې تر ټولو مهمه ځانګړنه همدا د «بل» په اړه شعور دی چې له پخوانیو دورو یې رابېلوي. څرنگه چې ځینو متفکرانو ښودلي دي، زموږ د هویت پوله په هماغه ځای کې رسمېږي چې د «بل» د هویت پوله پیلېږي. موږ د «بل» په نه شتون کې لکه بې شکله

ساحه یو او زموږ د هويت بڼه یوازې هله راڅرگندېږي چې د «بل» حضور مطرح شي. دا خبره هم د فردي هويت په اړه سمه ده او هم د ډله‌ییز، ټولنیز، ملي او تمدني هويت په اړه. د «بل» په نه شتون کې «زه» خپله معنا بایلي. لکه سیالی چې کله سیال دې نه وي، سیالی پخپله ختمېږي. د پل ریکور په وینا، «زه او ته دوه هم‌ژواکه او همزولي دي چې د یوه نه به غیر، بل کومه معنا نه لري.»

نو ویلی شو چې دې وخت کې د مسلمانانو د شعور په برخه کې لوی او دروند بدلون راځي ځکه چې تر پېړیو پېړیو وروسته د لومړي ځل لپاره «بل» په دې شعور کې ورننوځي او وار پار یې ورخطا کوي. دې وخت کې دغه «بل» په دومره قوت ځان راتپلی و چې د انکار او نه‌منلو یې هېڅ لاره نه وه. موږ مجبور وو هغه په رسمیت وپېژنو. البته چې د اسلام د تکوین او رامنځته کېدو په پیل کې، د قرآن مجید د نزول په زمانه کې، د «بل» حضور هغه هم د ژوندي او خوځنده ډیالوګ په چوکاټ کې او کله کله په سخت او مهم تقابل کې، څرګند و خو دا بهیر د امپراتورۍ په دور کې کرار کرار له منځه ولاړ. څرنگه چې وویل شول، په اوسنۍ زمانه کې د «بل» حضور رامنځته شو او جمعي شعور یې له ځان سره بوخت کړ او خوځېدو ته یې اړ کړ.

د «بل» په اړه خبرېدل یوازې د یرغلګر پردي په اړه پوهېدل نه دي بلکې پر ځان خبرېدل هم دي. که چېرې موږ له دغه پردي سره نه وای مخ شوي نو ښایي چې څو نورې پېړۍ به هم په هماغه وضعیت کې پاتې وای او هېڅ بدلون به رامنځته کېده. کېدای شي د اروپا په رنيسانس او تر هغه په راورسته بدلونونو کې هم پر «بل» پوهېدل به همدغسې اثرات لرلي وي. همدا به له غربي نړۍ سره مرسته کړې وي چې څه د صلیبي جنگونو په وجه او څه له عثماني یرغله د وېرې په وجه، په سد شي او د خپلو کمزوریو په پېژندلو سره د ځان د رغولو فکر وکړي.

زموږ لپاره هم پر «بل» د پوهېدو لومړنۍ پایله، د خپل وضعیت درک کول وو. زموږ په محیط کې ډېر خلک گومان کوي چې فقر، بیسوادي، کورنۍ جګړې او دې ته ورته ستونزې ټولې د استعمار په راتګ سره پیل شوې دي. خو د تاریخ کتابونه راښيي چې دغه ټولې ستونزې یا زیاتره یې د استعمار تر راتګه مخکې هم وې. په څو وروستیو پېړیو کې چې د مسلمانانو د تمدن د راپرځېدو دور بلل کېږي، دغه ستونزې وې. د استعمار راتګ یوازې د دې ستونزو له مخې پرده اوچته کړه او زموږ سترګې یې پرانیستې. «بل» هغه هېنداره شو چې موږ خپل تصویر په کې سم ووینو. حقیقت دا دی چې له همدې شېبې مو پر اندامونو لړزه ګډه شوه او پوه شوو چې څومره کمزوري او بې وسه یو. همدا و چې په وارخطایۍ سره د دې وضعیت په عامل او مقصر پسې راووتو چې د دې ماتې پر سببونو او علتونو پوه شو.

د مسلمانانو د راپرځېدو د دلیلونو د تشخیص او دې مسألې ته په متفاوتو سترګو د کتلو په اړه به په بېل مبحث کې توضیحات ورکړل شي. دلته مهمه خبره دا ده چې پوه شو چې د مسلمانانو جمعي شعور او په تېره بیا د دوی د سرلارو جمعي شعور، د «بل» په نسبت کې رامنځته شو. د دوی په ذهنونو کې د «بل» د تصویر

څرنگوالي، له دغه وضعيته د راوتلو په خاطر، د دوی پر اکثر و هڅو، سلیقو، تکتیکونو، روشونو، او ستراتيجیو اغېر وکړ.

په بله وینا، اکثره هڅې او غورځنگونه چې شوي او لا هم دوام لري، د «بل» په غبرگون کې رامنځته شوي دي. دا چې غبرگون منفعلانه (passive) عمل دی او د بل په لکۍ پسې ځي، نو د کامیابۍ بخت یې هم کم وي. د پخوانیو مجددانو او احیاگرانو سره د شریک نسب د ادعا برخلاف، د دې شعور نسب نننۍ نړۍ ته رسېږي. انقلاب، رهبري، حکومت، قدرت، مخکښ، پرگنې، طبقه، پانگوالي، ټولنیز عدالت، ازادې، حقوق، انتخاب، گوندي تعهد، ځمکتلي فعالیتونه، غوره جماعت، او دې ته ورته کلمې چې د معاصرو اسلامي جماعتونو اساسي مصطلحات دي، د مسلمانانو په پخواني سنت کې چندانې نه لیدل کېږي او دا کلمې یا خو له مارکسیستي او فاشیستي ادبیاتو راخیستل شوي دي او یا د لېبرال فکر له سرچینو څخه. پر دې سربېره، د دوی مبارزاتي تکتیکونه او لارې رودې، د غرو راجذبول، د سازماندهۍ او تبلیغاتو لارې چارې او ... هم په نننۍ نړۍ پورې تړاو لري. البته دا سمه ده چې د دې تشکیلاتو په سکېټ کې له سنتي موادو او مصالحو هم استفاده شوې ده او ظاهري سینگار یې هم داسې شوی دی چې د ځینو آیتونو او حدیثونو له ظاهر سره اړخ ولگوي.

نو ویلی شو چې زموږ نننۍ شعور، د نوي عصر بچی دی خو داسې بچی چې له خپل پلاره یې بغاوت کړی او ورسره په جنگ اخته دی. د دې اوږدې لاندې ستونزه هم په دې کې ده چې دواړه له یو بل سره د وینې پیوند لري او پر یوه باندې د بل غلبه دومره اسانه نه ده. سره له دې چې هم د پلار وژل تاریخي رېښه لري او هم د زوی وژل، خو د دې بهیر د بدلولو لپاره لاره موندلې شو او د متقابل درک او تفاهم بنسټ اېښودلی شو. مسلمانان هم دې ته اړتیا لري چې خپل عصر سم وپېژني او نننۍ نړۍ هم باید دوی له سره وپېژني. خو دا کار ځینې شرطونه لري چې په نورو مبحثونو کې به بیان شي. باید وگورو چې د «بل» د ذهن په هېنداره کې دغه دوه تصویرونه څرنگه منعکس شوي دي او دا تصویرونه تر کومه بریده له واقعیت سره اړخ لگوي او موږ د کار په کوم پړاو کې یو.

اخیستنې:

- (1) ابوداود، السنن، عن ابی هريرة، فيما أعلم، عن رسول الله صلى الله عليه و سلم، قال: "إن الله يبعث لهذه الأمة على رأس كل مائة سنة من يجدد لها دينها."
- (2) د اسلام په تاریخ کې د مجددانو د کارنامو د ارزونې لپاره گڼ شمېر کتابونه لیکل شوي دي لکه: ابوالاعلی المودودي: موجز تاریخ تجدید الدین و إحيائه، ابو الحسن الندوي: تاریخ دعوت

و عزيمت، صالح الفوزان: من مشاهير المجددين في تاريخ الاسلام، سامح كريم: أعلام المجددين في الاسلام، امين الخولي: المجددون في الاسلام، جلال الدين السيوطي: التنبئة لمن يبعث الله على رأس كل مائة.

(3) محمد عابد الجابري، الدين، الدولة و تطبيق الشريعة.

(4) عبد الكريم زيدان، السنن الإلهية في الأمم و الجماعات و الأفراد.

درېم څپرکی

«بل» زموږ په ذهن کې

مخکې ياده شوه چې د مسلمانانو نوی شعور «بل محوره» دی او په دې شعور کې ډېر څه د «بل» پر وړاندې له عمل او عکس العمله راټوکېدلي دي. «بل» هغه دی چې زموږ او د هغه تر منځ د متفاوتو هويتونو پوله پيدا کېږي او پرديتوب زېږوي. موږ پر هغه څه چې د دې دېوال هاخوا ته دي، چندانې نه يو خبر او د «بل» دنيا

زموږ لپاره پردی، مبهمه، ناڅرگنده او ناپېژندلې ده ځکه خو راته وپروونکې ښکاري. دغه «بل» زموږ پر وړاندې ولاړ دی او زموږ هويت ننگوي. که د هغه پر وړاندې غلي او بلاتکلیفه پاتې شو، او ورنه په شا شو، زموږ امنیت به رانه واخلي ځکه چې زموږ وجودې پولې له خطر سره مخ کوي. موږ مجبوره یو چې ځانونه ورته تیار کړو او د هغه د هر تېري پر وړاندې دفاع ته چمتو شو. دا چې د دې تقابل منطق د جنگ او دښمنۍ منطق دی، نو لازمه نه ده چې تل د هغه برید ته منتظر پاتې شو او دفاع وکړو، بلکې کولی شو او کله کله لازمه ده چې موږ وار پرمې کړو او پخپله برید وکړو چې هغه دفاعي حالت ته مجبور کړو. همدا ده چې زموږ او د «هغه» تر منځ رابطه، د جنگ او دښمنۍ رابطه شي. موږ له «هغه» سره معامله او راکړه ورکړه نه کوو ځکه چې په جنگي فضا کې له بري پرته بل لومړیتوب نه وي. که هغه د سولې او دوستۍ پیغام راولېږي، باور ورباندې نه شو کولی ځکه کېدای شي کوم چل په کې وي. د احتیاط په پار، بهتره ده چې منفي احتمالاتو ته لومړیتوب ورکړو او پر دې فکر وکړو چې «هغه» به په دې کار کې څه مطلب لري. تر هغې پورې چې زموږ لاندې ختمه شوې نه وي، د وضعیت بدلېدو او د خپل دریځ تغیرولو ته اړتیا نه وینو.

دا د موږ او «بل» د کیسې فرضي سناریو ده. دلته زموږ لپاره «بل» هغه دی چې د نوي تمدن په قالب کې راڅرگندېږي او غرب بلل کېږي. «بل» کېدای شي گڼ وي او هندو، بودايي، اسیایي تمدنونه، افریقایي ملتونه، او ان د استرالیا او لاتینې امریکا بومي وگړي هم راوڅاري. خو د تاریخي تحولاتو پر اساس، اوس زموږ لپاره «بل» غرب دی. غرب یعنی هغه تمدن چې اصلي ټکي یې له یهودیت، مسیحیت او د یونان او روم د لرغونو تمدنونو له پاتې شونو رغېدلي دي او تر رنسانس او مدرنیزم وروسته رامنځته شوي بدلونونه چې نوې دنیا یې رامنځته کړې، هم په کې ورزیات شوي دي.

زموږ په ذهن کې دغه «بل» له هغه تصویر/تصویرونو څخه راټوکېدلی چې له «هغه» مو اخیستی دی ځکه چې زموږ نړۍ، د تصویرونو نړۍ ده. موږ په فردي او ټولنیز بگر کې خپل ژوند د هغو تصویرونو پر اساس تنظیموو چې د ځان، بل، نړۍ، ژوند، تاریخ، طبیعت او ماورأالطبیعه یې په ذهن کې جوړوو. دغه تصویرونه هم کېدای شي د محسوسو او ملموسو واقعیتونو عیني تصویرونه وي، هم کېدای شي زموږ په خیال، او توهم کې راټوکېدلي ذهني تصویرونه وي او هم کېدای شي د دواړو ډولونو ترکیب اوسي.

د مسلمانانو په نوي شعور کې، «بل» محوري او مرکزي ځای لري او زموږ اکثره تصمیمونه، دوستۍ، دښمنۍ، هدفونه، او ستراتیژي پر همدې اساس رامنځته کېږي. موږ او د غرب تمدن، اسلام او غربي تمدن، د شرق او غرب رابطه، د اسلام او فرنگ رابطه، او داسې نور اصطلاحات ټول هغه تعبیرونه دي چې زموږ د پېر د سرلارو په جمعي شعور کې پر دغه اساسي عنصر دلالت کوي. (1)

خو، زموږ په ذهن کې د «بل»/غرب تصویر مختلف پوږونه لري. که چېرې د دې قضیې تاریخي، فرهنگي، فلسفي، وگړپوهنیز، ټولنپوهنیز، ارواپوهنیز او نور اړخونه له پامه وغورځوو او یوازې یې دیني یا

سیاسي اړخ په پام کې ونیسو نو ورسره د خپلې رابطې په جوړولو کې به تېر وتي یو. له «هغه» سره زموږ د اړیکې څرنگوالي زموږ د ذهني، مالي، ټولنیز، سیاسي او فرهنګي ځواک زیاته برخه له ځان سره بوخته کړې ده. (2)

دا چې ولې په تېرو دوو پېړیو کې د اسلامي نړۍ د رنيسانس لپاره هلو ځلو لا مطلوبه بریا نه ده لرلې او موږ یې له کرکچېن وضعیت نه یو رايستلي، گڼ داخلي او خارجي دلیونه لري. یو دلیل یې دا دی چې موږ له بل سره د تقابل په ستومانوونکي څرخ راگېر شوي یو چې دواړو ته گران تمام شوی خو موږ ته لا زیات گران پرېوتی دی. د فقید مراکشې فیلسوف، محمد عابر جابري په وینا، دا چې زموږ رنيسانس د غرب تر رنيسانسه له زیاتو ستونزو سره مخ شوی دی، یو عامل یې په دې بهیر کې د «بل» عیني او ذهني حضور دی چې د رنيسانس پر لوري او خوځښت نېغ په نېغه اثر لري. (3)

موږ کولی شول او کولی یې شو چې دا تصویر له سره وگورو او پوه شو چې دا کیسه څومره رښتیا ده او څومره زموږ په درد لگېږي. باید دې ته وگورو چې دغه له پېچلیو عیني او ذهني عواملو رغېدلي تصویرونه چې میتودولوژیک نقد ورباندې نه دی شوی، د تمدني بیارغاونې پر لاره زموږ له حرکت سره اړخ لگوي که نه. لومړی باید دې ته پام وکړو چې زموږ په ذهن کې د «بل» تصویر څو پورونه لري او څرنگه رغېدلی دی.

د دې تصویر لومړنی پور، د دین په اساسي نصوصو پورې اړه لري چې په قرآن مجید، نبوي حدیثونو او له یهودو او مسیحیانو سره د مسلمانانو د مخامخ کېدو په لومړنیو خبرونو کې راغلي دي. د قرآن مکي آیتونه چې د مقدس متن زیاته برخه جوړوي (4)، د «بل» په اړه له دښمنۍ ډک دریځ نه لري. په هغه پړاو کې تر ټولو زیاته لاندې له هغو مشرکانو سره وه چې له اسماني دینونو سره اړخ نه لگوي. په دې وخت کې، که د اهل کتاب / یهود او مسیحیت ذکر کېږي، یا د هغوی د تایید خبره کوي او په ابراهیمي سنت کې د اسلام لرغونې شجره راپېژني او یا داسې سوکه نقد ورباندې کوي چې حساسیت نه راپاروي.

خو، د قرآن په مدني آیتونو کې د «بل» / اهل کتاب پر وړاندې تر پخوا تونده غاړه کارول کېږي او دا غاړه په سیاسي او نظامي ډگرونو کې له وضعیت سره سم، کله لوړېږي او کله ټیټېږي. اکثره مسلمانان چې د قرآن متن د آیتونو له تاریخي سیاق / شأن نزول پرته لوستي دي، د «بل» یا اهل کتاب په اړه راغلي آیتونه یې تعمیم کړي دي او تر تاریخ او زمانه یې اړولي دي. دوی دا خبره هېره کړې ده چې دا آیتونه د هغو خاصو پېښو په اړه دي چې د تاریخ په یو خاص پړاو کې پېښې شوې وې. زموږ په ذهن کې د «بل» په اړه د تصویر همدغه پور تر ټولو پخوانی او ژور پور دی چې د قرآن له برسېرن تلاوت او د کلیشه‌يي تفسیرونو له تکرار سره، په نویو تاریخي مناسبتونو کې بیا بیا رابرسېره کېږي. پر دې آیتونو زموږ فهم نېغ په نېغه د هغو تفسیرونو تر اغېزې لاندې دی چې له خورا پخوا څخه په میراثي بڼه راپاتې دي او چا د دغو تفسیرونو وار له مخې فرضونه له سره نه دي ارزولي. نن سبا همدا چې له «بل» یعنی اهل کتاب سره مخ کېږو، زموږ په ذهن کې همدغه پور ځان

رابیې او د نننیو پېښېدونکو حوادثو پر وړاندې زموږ لید تر اغېزې لاندې راولي. په تېرو سلو کلونو کې په هاغه تاریخي دور پورې اړوند آیتونه، په کراتو په اوسنیو حوادثو پورې تړل شوي دي. ان زموږ د ځینو دیني ډلو او جماعتونو په باور له «بل» سره زموږ ډیپلوماټیکي اړیکې هم د داسې آیتونو پر اساس تعینېږي، لکه دا یو: "و لن ترضی عنک الیهود و لا النصری حتی تتبع ملتهم" (5) یعنې: او هېڅکله به یهودیان او مسیحیان له تا راضي نه شي مگر دا چې د هغوی د دین پیروي وکړې. یا دغه آیت: "و من یتولهم منکم فإنه منهم" (6) یعنې: او په تاسو کې چې هر څوک له هغوی (نامسلمانانو) سره دوستي وکړي، د هغوی دی. د دغو ډلو له خوا همداسې ډېر نور آیتونه هم د دښمنۍ په بڼه کارول شوي دي.

د «بل» / اهل کتاب په اړه زموږ د ذهنیت بل پور د اسلامي فتوحاتو په دورې پورې اړه لري چې د مسلمانانو د دویم خلیفه له وخته پیل شوه او د اموي خلیفه گانو تر دور پورې وغځېده. دې وخت کې مسلمانانو د شرقي روم له امپراتورۍ سره سختې جگړې تېرې کړې. تر دې مخکې، د مدیترانې شاوخوا سیمې د څو پېړیو لپاره په مسیحي – رومي تمدن پورې اړه درلودې. تر دې فتوحاتو وروسته د مدیترانې جنوب شرقي او جنوب غربي نیمه د مسلمانانو خاوره شوه او د «بل» / اهل کتاب د نفوذ حوزه د مدیترانې شمالي برخو ته راکمه شوه. د سیاسي او نظامي تقابل په کلونو کې داسې سیاسي ادبیات رامنځته شول او داسې لید یې رامنځته کړ چې د «بل» په اړه زموږ د ذهنیت دوهم پور جوړوي. خبره تر دې بریده رسېدلې وه چې «غزو روم» ته ورتگ د مسلمانانو په تاریخ کې په یو لوی فضیلت بدل شو او ځینو دیني عالمانو او سرلارو هڅه کوله چې دا فضیلت له لاسه ورنه کړي. د عبدالله ابن المبارک مشهور شعر چې تر ننه پورې هم د جهادي ډلو له خوا ویل کېږي، د همدې چلند یادونه کوي:

یا عابد الحرمین لو أبصرتنا

لعلمت أنک فی العبادة تلعب

من کان یخضب خده بدموعه

فنجورنا بدمائنا تتخضب (7)

یعنې: اې هغه څوک چې د حرمینو په خاوره کې په عبادت لگیا یې، که موږ دې لیدلي وای، پوه شوی به وې چې ته له عبادت سره په ساتیرۍ اخته یې ... هغه څوک چې انګي یې په اوبښکو رنگول کېږي، پوه دې شي چې زموږ مری زموږ په وینو رنگول کېږي.

په دې برخه کې زموږ د ذهنیت درېم پور، د صلیبي جگړو د ترخو او وینلرلو پېښو څخه رامنځته شوی دی چې تر ننه پورې د دواړو غاړو په جمعي حافظه کې هماغسې پیاوړی پاتی دی. دغو جگړو چې نږدې یوه پېړۍ وغځېدې، د دواړو خواوو تر منځ یې د دښمنۍ فضا اوج ته ورساوه. دې سره له «بل» سره زموږ اړیکو د

وینو رنگ واخیست او له «بل» سره د اړیکې د هر ډول پله د جوړولو لاره یې راوتړله. صلیبي جگړې د مقابل لوري په نظر د خپلو له لاسه تللیو نیمايي ځمکو بېرته نیول وو او زموږ لپاره وحشیانه او ویجاړوونکی برید.

زموږ د ذهنیت څلورم پوړ، په هغو وختونو کې راوتوکېد چې موږ یې د استعمار په نامه پېژنو. دا هاغه مهال و چې اروپایي پرمختللي او صنعتي هېوادونه د منځني ختیځ، افریقا، د هند براعظمګي، او سویل ختیځې اسیا خوا ته رامت شول. دغه ستره تاریخي پېښه له لوړو څوړو سره مله وه او پراخې اغېزې یې لا تر اوسه دوام لري. په دې دوره کې د تر استعمار لاندې هېوادونو د پانګې او اومه توکو یوه برخه لوټ او تالان شوه، ظلمونه وشول او جگړې وشوې نو په دې اساس پولې رامنځته شوې، نوي ملي هویتونه راوژېړېدل، نوي دښمنۍ او نوي ملګرتیاوې ورغېدې. په حقیقت کې داسې نوي نړۍ رامنځته شوه چې په رامنځته کولو کې یې د استعماري ځواکونو ګټې له اساسي عاملونو څخه وو. په دې منځ کې تر ټولو لویه مسأله د اسلامي نړۍ په زړه کې د اسراییل د دولت جوړېدل وو چې دا کار د غرب په مستقیمه مرسته او ملاتړ وشو او تر ننه پورې هم د ژور او خطرناک کرکېچ منبع ده.

اوس که د دې پدیدې یعنی د «بل» په اړه زموږ د ذهنیت د رغېدلو ګڼیت ته وکتل شي، وبه وینو چې د دې بهیر په ځینو پړاوونو کې د «بل» په اړه یوازې منفي خبرې نه دي شوې بلکې ځینې مثبتې خبرې هم په کې لیدل کېږي. مثلاً، په لومړي پوړ کې چې د دیني نصوصو پر اساس رامنځته شوی، د هغو آیتونو او حدیثونو تر څنګ چې له اهل کتاب سره د دښمنۍ خبره کوي، په ځینو مواردونو کې اعتراف هم شوی دی چې هغوی ټول یو شان نه دي او ځینې یې ښه خوږونه او نیک صفتونه لري، مثلاً دغه آیت: لیسوا سواء من اهل الکتاب أمة قائمة یتلون آیات الله آناء اللیل و هم یسجدون. یؤمنون بالله و الیوم الآخر و یأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر و یسارعون فی الخیرات و أولئک من الصالحین. (8) د فتوحاتو په تاریخي دوره کې هم، وروسته تر هغې چې اسلامي امپراتوري د خپل اقتدار اوج ته رسېدلې وه، د «بل» علمي میراث ته په ښه نظر وکتل شو او د مسلمانانو ژبو ته راوژباړل شو. دې وخت کې هڅه وشوه چې د دې راکړې ورکړې په مټ اسلامي تمدن بډای شي. دا د دې شي ښه ده چې هاغه مهال «بل» یو مخ شریر نه ګڼل کېده.

د استعمار په دور کې قضیه لا پېچلې شوه ځکه چې له «بل» سره زموږ اړیکو په څرګنده توګه متناقضه بڼه غوره کړه. له یوې خوا، غرب د امپریالیست، لوټمار، او د شرارت د سپمبول په بڼه وپېژندل شو نو دا داسې دښمن و چې له ماتولو پرته یې بله لاره نه وه. له بلې خوا، غرب د پرمختګ، پوهې، نظم، قانون، قدرت او ثروت د سپمبول په توګه هم وپېژندل شو چې ورسره د اړیکو جوړولو ته زوړنه تخنېدل او کله کله له دې پرته بله چاره نه وه. لومړی تصویر د کرکې سبب کېده او خلک یې مبارزې ته هڅول او دویم تصویر د نزدیکت او اړیکو او کله کله د دوستۍ عامل. نه د غرب هغې ښېګڼې د دې سبب کېدې چې له استعمار لاس په سر شي چې د نورو زړه ارام ومومي او نه د غرب عیبونه د دې سبب کېدل چې وشو کولی یومخ اړیکي ورسره پرې کړو. د نړۍ شرایط

هم دا ځل هغسې نه وو چې څوک دې له چا بې نيازه وي او يوارخيز تصميم ونيواي شي. نه استعمارگر کولی شول په ارام زړه د خپل راج چلولو ته ادامه ورکړي او نه استعمارپدونکي کولی شول چې ځان له هغه بې نيازه وگڼي او اړيکي ورسره پرې کړي.

د غرب په اړه زموږ متناقض تصوير، زموږ د سرلارو د دريځونو ترمنځ هم د جدي تناقضاتو سبب شوی دی او کله کله يې سختې داخلي شخړې جوړې کړې دي. هغوی چې د غربي تمدن مثبتو اړخونو ته کتل، ويل به يې چې موږ هم بايد همدا لاره په مخ کې ونيسو او زموږ د ملتونو د پرمختگ يوازینی لاره همدا ده. خو په بله خوا کې بيا هغه کسان وو چې د غرب استعماري او پراختياغوښتونکي تمايلات يې تر نظر لاندې وو. دوی ته د ژغورنې لاره مبارزه ښکارېدل، دا که منفي مبارزه وي لکه د غربي محصولاتو له پېرلو ډډه کول، که مثبت وي لکه مخامخ او بې باکه مقابله.

دا ځل نو د «بل» يا غرب په اړه زموږ ذهنيت پر بهرني بُد سربېره، کورنی بُد هم مومي. معنا دا چې د غرب په مقابل کې له مقابلې سره هم مهاله، د ځينو ډلو له خوا له هغو بهيرونو سره هم مقابله پيلېږي چې د دوی په باور، په کور دننه د غربي فرهنگ په دودولو او د هغوی د نفوذ په پراخولو لگيا دي. کله خو له کورنيو بهيرونو سره مقابله ورته لومړيتوب ښکاري. په مقابل لوري کې بيا هغوی چې غرب ته يې تمايل درلود، د دې ليدلوري مخالفان يې د ارتجاع او وروسته پاتې والي مدافعان گڼل چې د شرقي ملکونو د پرمختگ خنډ گرځي. دغه لانجې هم مسلمانانو ته گراني پرېوتې او لا ختمې شوې نه دي.

د يادولو ټکی دا دی چې د «بل» په اړه زموږ د اوسني ذهنيت په رغېدو کې د «بل» ميتودولوژيکه مطالعه نقش نه دی لرلی. معنا دا چې زموږ د فکري سرلارو تر منځ شوي بحثونه د داسې ځانگړې پوهې د رامنځته کېدو سبب نه دي شوي چې د نورو پوهو په شان خپل ميتوديک اساسات ولري. دغه بحثونه اغلباً ايډيالوژيکه بڼه لرلې ده. په مقابل لوري کې يعنې زموږ په اړه د «بل» يا د غرب ليدلوري له امله ورو ورو يو علم رامنځته شو چې استشراق يا ختيځپوهنه نومېږي. ختيځپوهنې له خپلو گڼو څانگو سره هڅه کوله چې زموږ په اړه خپل شناخت زيات کړي. دې نوې پوهې د غرب په اکاډميکو محيطونو کې ځان ته لاره پيدا کړه، گڼ کتابونه يې راوپنځول او څېړنې يې رامنځته کړې چې زموږ په اړه د غرب د ذهنيت مهمه برخه جوړوي. (9)

دا سمه ده چې پر ختيځپوهنې عمده نيوکې شوې دي. يوه نيوکه دا ده چې دا پوهه د حکومتونو د استعماري هدفونو او د کليساگانو د مذهبي هدفونو په چوپړ کې پاتې شوې ده او علمي بې طرفي يې نه ده ساتلې. بله دا چې د غربيانو په دې ليد کې يو ډول غيرعلمي «شی انگرېنه» ليدل کېږي چې د ډيالوگ او مفاهمې پر مخ لاره بندوي نو نگه او بې عيبه پوهه ورنه نه بودېږي. (شی انگرېنه عينې هغه ليد چې هر څه ته د شي په سترگه گوري او انسان هم ورته شی ښکاري). همدارنگه ويل شوي دي چې ختيځپوهنه له داسې قضاوتونو سره

تار لري چې ريښه يې په تاريخي دښمنيو کې ده او د ډېرو ختيځپوهانو څېړنې د صليبي جگړو او نورو تاريخي پېښو تر اغېزو لاندې راغلې دي چې دا شی له بل سره دښمني او له بله وېره زېږوي. (10)

دا چې دغه نيوکې څومره پياوړې دي او دا چې د ختيځپوهنې ټولو څېړنو ته گوته نيول کېدای شي که نه، جلا بحث غواړي خو لږ تر لږه دا واقعيت څرگندوي چې مقابل لوري د خپل شناخت او پوهې د زياتولو په خاطر دغه پوهه رامنځته کړې ده او په دې کار کې يې له اکاډيمیکو وسيلو استفاده کړې ده، ان که د دوی نيتونه نامطلوب او غرضي هم وي.

سره له دې چې په دې وروستيو کې زموږ ځينو متفکرانو لکه حسن حنفي بلنه ورکړې ده چې د غربيپوهنې يا «علم الاستغراب» په نامه يوه پوهه دې رامنځته شي خو په دې برخه کې د «بل» په اړه زموږ پوهه تر دې دمه له نيمگړتياوو او فقره ځورېږي. تر حسن حنفي مخکې هم ځينو مسلمانو متفکرانو د غربي تمدن د پېژندلو په اړه ځينې کتابونه کښلي دي خو دغه هڅې فردي وې او تر اوسه په دې نوم کومه پوهه نه ده رامنځته شوې. څه چې د «بل» په اړه زموږ انگېرنه ورنه رغېدلې ده، ايډيالوژيک مبحثونه دي نه اکاډيمیکه پوهه. (11)

زموږ ځينو ايډيالوژيکو بهيرونو شرق / اسلامي نړۍ د غربيانو قرباني گڼلې او داسې ادبيات يې راپنځولي دي چې په هره لويه او وړه چاره کې د بل توطيه دخيله گڼي. د دې انگېرنې پر اساس مقابل لوری مطلق شر دی حال دا چې انسان او هر انساني محصول په ندرت سره مطلق شر يا مطلق خير کېدای شي او اغلباً خير و شر سره خوا په خوا وي. انسانپېژندنه راته وايي چې انسان نه ملک (پرېسته) دی، نه ډېو او څه چې د انسانانو په عالم کې پېښېږي نه يومخ ښه وي، نه يومخ بد. د چا د ښېگڼو په خاطر بايد د هغه عيبونه هېر نه کړو او د چا بدگڼې بايد زموږ سترگې د هغه پر ښېگڼو پټې نه کړي. د توطيې په تيورۍ کې دغسې ليد نشته او مقابل لوری مطلق ډېو انگېرل کېږي چې د هغه هرڅه شر وي، ان که ځينې کارونه يې ظاهراً ښه هم ښکاره شي خو په باطن کې به تاواني او بد وي.

زموږ په هېواد کې دغه غرب دښمنه ادبيات هم د چپي ايډيالوژيو له خوا رواج شول او هم د ځينو مذهبي ډلو له خوا او نتيجه يې دا شوه چې د غرب د پېژندلو لپاره هېڅ جدي هڅه ونه شوه. کله چې علمي شناخت نه وي نو ځای به يې داسې شناخت ونيسي چې پر مخکينيو قضاوتونو او سياسي جنجالونو ولاړ وي. دا ډول پېژندنه چې له ميتوديکي نيمگړتياوو سره مله وي، د تصميمونو او دريځونو مبنا گرځي او خبره يې د سياسي، نظامي، فرهنگي او ... له بُعدونو رانيولې تر ملي ستراتيژيو پورې رسېږي. د دې شي نمونې د عربو په ملتپالو نظامونو او د ايران په انقلاب کې ليدلې شو. فلسطيني ټولنپوه، هشام شرابي په دې اړه وايي چې دا په دې ټولنو کې د پلارواکۍ پر ضد انقلاب نه و بلکې د تجدد او عصري کېدو پر ضد انقلاب و. کله چې ستراتيژۍ د وار له مخکې فرضيو پر اساس جوړېږي، دغه ستراتيژۍ سختې ايډيالوژيکې او له علمي ملاتړه بې برخې وي نو سړی وار له مخکې پوهېږي چې دا به څرنگه نتيجه ورکوي. مختلفو ايډيالوژيکو نظامونو دا خبره ثابته کړې ده.

له بلې خوا، هغه لويې سياسي - ټولنيزې كړنې چې ايډيالوژيکه او بل دښمنه بڼه لري، ورته غبرگونونه راپاروي او د بل په گټه تمامېږي. د بل غبرگون به هم ايډيالوژيک وي او اساس به يې له بله وېره او له بل سره دښمني وي. بل هم د داسې مفکورو په توليد او د داسې بحثونو په دودولو لاس پورې کوي چې د مقابل لوري له هڅو سره يو شان وي. په دې اخ و ډب کې د مقابل لوري بل دښمنه دريځ دلته له اسلام سره دښمني گڼل کېږي او ويل کېږي چې موږ خو په حقه وو نو دا سند په لاس ورځي چې د خپلې ايډيالوژۍ لپاره لا نور زيات پېرېدونکي ومومي. په دې توگه په دواړو خواوو کې د کرکې او ډار د توليد معيوب څرخ په څرخېدو شي او جمعي شعور له وسوسو سره مخ کړي.

په دې منځ کې بيا ځينو متفکرانو ته معلومېږي چې موږ هم د ناروغۍ په تشخيص کې تېر وتي يو او هم يې په درملنه کې. دوی پوهېږي چې له داسې تفکر سره موږ خپل دروني عیبونه هم له بله گڼو او نه غواړو خپلې نيمگړتياوې ومنو. له داسې طرز فکر سره د تفکر، اخلاقو او سلوک په برخو کې زموږ پر تېروتنو نقد نه کېږي او سمېږي هم نه نو ورځ تر بلې مو تېروتنې لاپسې زياتېږي.

زموږ ځينې متفکران له هماغه پيله دې خطر ته متوجه وو او د خپل دروني وضعيت د سمولو اړتيا ورته ښکاره وه. دغو متفکرانو به ويل چې اول به خپل دروني وضعيت سموو او بيا به له بل سره غږېږو، که نه نو له بله سره مقابله گټه نه کوي.

مل ليکونه:

- 1- په دې اړه گڼ کتابونه او مقالې ليکل شوي دي او دې موضوع ته يې له مختلفو زاويو کتلي دي. همدارنگه داسې کتابونه شته چې د نورو مبحثونو په ترڅ کې يې دا مبحث هم ياد کړی دی. نمونې يې دا دي: ابو الاعلی المودودي، نحن و الحضارة الغربية، سامويل هانتينگتون، الاسلام و الغرب آفاق الصدام، ابوالحسن الندوی، الاسلام و الغرب، آصف حسين، صراع الغرب مع الاسلام.
- 2- د دې بحث تفصيل دلته وگورئ: عبد الکریم سروش، تفرج صنع، مقاله‌ی ماهيت و هويت غرب.
- 3- وگورئ: محمد عابد جابري.

- 4- د دې آيتونو شمېر داسې اټکل کېږي: 4475 مكي، او 1716 مدني.
- 5- سوره بقره آيه ۲۰
- 6- سوره مائده آيه ۵۱
- 7- تفسير ابن كثير، ج 1، ص 448
- 8- سوره آل عمران، آيات 113-114
- 9- د لا زياتو معلوماتو لپاره وگورئ: زكاري لوكمان، تاريخ الاستشراق و سياساته، او همدارنگه: يوهان فوك، تاريخ حركة الاستشراق
- 10- د ختيځپوهنې په نقد كې ډېر كتابونه او مقالې كښل شوي دي. په دې ډله كې يو مشهور كتاب د ادوارد سعيد « الاستشراق المفاهيم الغربية للشرق » دی.
- 11- د نورو معلوماتو لپاره وگورئ: حسن حنفي، مقدمة في علم الاستغراب، الدار الفنية، القاهرة، 1991

څلورم څپرکی

قرباني که مقصر؟

د اسلامي ټولني ټولې ډلې پر دې خبره سره يوه خوله دي چې زموږ اوسنی وضعیت مطلوب وضعیت نه دی. خو هغه پوښتنه چې په دې اړه راولاړېږي او پر ځواب يې سره يوه خوله نه دي، دا ده چې موږ په دې وضعیت کې قرباني یو که مقصر؟

ځینې شنونکي مو قرباني بولي او د هغه لاس په لټه کې دي چې موږ یې دې وضعیت ته رسولي یو. دغه لاس کېدای شي له گڼو لستونو راوتلی وي: استعمار، غربي نړۍ، واتیکان، صهیونیزم او یهودي سازمانونه، نړۍ وال کمونیزم، یا د فراماسون نړۍ وال سازمان.

د دې روایت پر اساس، تر هغې پورې چې مسلمانانو د عثماني خلافت په چوکاټ کې خلیفه درلود او په دې هېوادونو کې اسلامي شریعت تطبیقېده، یا لږ تر لږه د قانون جوړونې اساس شریعت و، نو له ځینو ورو ستونزو سره سره بیا هم په ټوله کې اسلامي ژوند ته کوم لوی تاوان نه و رسېدلی. وروسته ځینو پرديو لاسونو کار وکړ چې اسلامي خلافت راوپرځوي او اسلامي هېوادونه سره وويشي او د شریعت پر ځای خپل جوړ کړي قانونونه دود کړي او د اصیلو اسلامي ارزښتونو پر ځای پردي اخلاق ضد ارزښتونه باب کاندې چې دې سره د مسلمانانو د وحدت او قوت ټکی چې دین دی، ورنه واخلي او په ذلت او خواری یې اخته کړي. (1)

د دې لیدلوري پر اساس، زموږ ملکونه تر هغې پورې له پانگې ډک وو، او له علم، اخلاقو او فرهنگه برخمن وو چې یرغلگر بې بندوباره کسان دلته نه وو راغلي. تر هغې وروسته مو هم مادي شتمنی ولوټل شوې، هم مو معنوي پانگې او پر ځای یې د متمدن وزمې غربي نړۍ د کثافاتو او پاتې شونو کنډواله راپاتې شوه.

دغه شنه وایي چې غربي نړۍ له پخوا راهیسې په توطیو او دسیسو لگیا وه او په سختې دښمنۍ سره یې د مسلمانانو په ختمولو پسې راخیستې وه. د دوی پوهنتونونو، کلیساگانو، فابریکو، او حکومتونو ټولو شپه او ورځ توطیې جوړې کړې دي چې په راز راز چل ول سره زموږ هویت رانه واخلي او زموږ پیوند زموږ له ویاړلي میراث سره پرې کړي. د دې شیطاني نقشي پیل له ډېرو پخوانیو پېړیو څخه شوی دی، ان د صلیبي جگړو او مغولي جگړو له وخته چې دا هم د غربي نړۍ په هڅو پیل شوې وې. (2)

دوی هم لاسپوڅي واکمنان راگومارلي وو او هم یې د مسلمانانو هغه بچیان چې د دوی په هېوادونو کې یې زده کړې کولې، دې ته هڅول چې د پردي فرهنگ په خپرولو سره په خپلو ملکونو کې د خلکو عقیده کمزورې کړي او خلک په دنیوي تجملاتو او اخلاقي فسادونو اخته او خوار کړي.

کله چې د مسلمانانو عظمت او عزت له خاورو سره خاورې شول، زموږ ټولې خزاني لوت او تالان شوې او موږ ته يوازې فقر او نيستي پاتې شوه. تر دې وروسته بيا د علم ځای جهل ونيو، د فضيلت ځای رذالت، د شتمنۍ ځای نيستی، د قوت ځای کمزوری، د هيبت ځای ډارنتوب، د وحدت ځای نفاق، د صحت ځای بيماری او د بريا ځای ماتې ونيو.

اوس نو له داسې کس سره چې دومره بلاگاني يې پر موږ راوستې دي، څه کولی شو غير له دې غچ ورنه واخلو او يوې اوږدې جگړې ته تياری ونيسو. کېدای شي د دې جگړې پيل زموږ له ذهنه وشي، داسې چې په زړه کې له هغه څخه د کرکې زړی وکړو. بايد «د اسلام پر ضد مبارزه کې د استعمار نقشې» (3) وپېژنو، «په اسلامي ملکونو کې د کليسا نقش» (4) نه خبر شو او وگورو چې «د غرب رهبران» (5) څرنگه د مسلمانانو د قتلولو او د اسلام د ختمولو فرمانونه ورکوي. بايد «د شلمې پېړۍ جاهليت» (6) په مختلفو برخو کې نقد کړو چې «د مسلمانانو په راپرځېدو د نړۍ د تاوانونو حدود» (7) رابنکاره شي.

له داسې رقيب سره د مبارزې لپاره چې په خورا پرمخ تللو وسلو او په خورا نويو امکاناتو او نويو علمونو سمبال دی، بايد ځان په هماغسې وسلو او امکاناتو سمبال کړو چې په دې حتمي جگړه کې بريا خپله کړو. خو په دې جگړه کې به بريا په وسلو او پيسو ونه تړو او که دا جگړه نابرابره ښکارېده، خپله ماته بايد حتمي ونه گڼو. پر داسې دښمن د بري وسيله، وسله او امکانات نه دي بلکې ايمان او عقیده ده. له ايمان او عقيدې سره کولی شو په لږو وسلو او کمو امکاناتو جگړه د ځان په گټه ختمه کړو. (8)

هغه عيبونه او آفتونه چې د دښمن په فرهنگ او تمدن کې ورننوتی او له ننه يې خوري، د دښمن د ماتې احتمال به زيات کړي. له هغه ځايه اخلاق او فضيلت کېده کړې او له انساني کرامت سره لوبې کېږي، هلته حيوانيت واگې شلولې دي او په پوره ازادۍ سره غورځې پرځې کوي. همدا چې حقيقي تقابل ته لاره هواره شي، بيا به ښکاره شي چې د شيطان چلونه څومره کمزوري دي. (9) په دې مقدسه جگړه کې يوازې خالص ايمان او کلکه عقیده په کار ده چې جهادگرو ته بريا راولي او راتلونکي به د اسلام وي. (10) بيا به د دښمن مورچې او برجونه يو په بل بسې رنگېږي او پراخې ځمکې به فتح کېږي او زموږ د بريا بيرغونه به په ټوله ځمکه کې ورپېږي، زموږ هغه تللی عظمت به راژوندی شي او نړۍ به له شيطانه وژغورل شي.

د ماجرا دغه تصوير چې د ناتوږل شويو خيالونو زېږنده دی او علمي اساس نه لري، غواړي هرڅه ډېر ساده وښيي او هر څه تور يا سپين ښکاره کړي. دغه تصوير په يوه پېړۍ يا لازياته موده کې په مختلفو بڼو جوړ شوی او زموږ د وگړو په جمعي شعور کې پېچکاري شوی دی. دغه تصوير چې زموږ د خلکو د ذهنونو په ژورو پوريو کې کېناستلی دی، د ډېرو جماعتونو په کتابونو، ويناوو، او فکري ادبياتو کې ځان رابنکاروي او بې تجربې او احساساتي ځوانان د دغو جماعتونو خوا ته ورماتوي.

خو ټول مسلمان متفکران له دې روایت سره موافق نه دي. د ډېرو مسلمانو نظریه جوړوونکو په باور دا تصویر له نیمگړتیاوو ډک دی او خپرول یې تاوان اړوي. د دوی په نظر، د ملتونو ماتې او د تمدنونو راپرځېدل، خاصو قوانینو ته تابع دي او د دې قوانینو له پېژندلو پرته، هېڅکله نه شو کولی د خپلې ماتې علت ومومو یا د خپل وروسته پاتې والي راز پیدا کړو. د دوی په باور، د هر ملت ضعف د هغه ملت په منځ کې ریښه لري او باندنۍ ضربې چندانې تاوان نه ورته کوي خو که تاوان له ننه وي، نو بیا دا ضربې هم کار کوي. استعمار ځکه کېده چې ځینې خلک استعمار کېدو ته جوړ وو. (11)

د دې ډلې نظر دا دی چې اول باید د خپلو عیبونو او نیمگړتیاوو چاره وکړو ځکه د دې عیبونو په وجه بل را ته زیان رسولی شي. (12) دا نیمگړتیاوې یوازې د ایمان او عقیدې په ضعف پورې نه دي ځکه د ژوند ټولې چارې خو په ایمان او عقیده نه کېږي، بلکې پوهه، اخلاق، فرهنگ، هنر، قانون، عرف، پانگه، امکانات، حکومت، مدیریت، صنعت، تجارت او ... هر یو په ټولنیز ژوند کې مهم نقش لري. که مو پوهه د پخوانیو پېړیو وي، اخلاق مو د عوامو تر عرفه پورې راټیټ شوي وي، فرهنگ مو په مړواي کېدو وي، هنر مو له غورځېدو پاتې وي، قانون ته څوک غاړه کې نه ږدي، عرف مو په وړو سیمو پورې محدود پاتې وي، پانگه مو ځای پر ځای ولاړه وي او دوران ونه کړي، لازم امکانات او اېزار مو د کارگرانو او صنعتگرانو په لاس کې نه وي، حکومت مو خپلې دندې ترسره نه کړي، کامیابه مدیریت نه وي عام شوی، صنعت نه وي او تجارت مو بې خونده وي نو طبیعي خبره ده چې ټولنه به مو د غورځېدو پر پان درېدلې وي. داسې ټولنه د ډېرو وړو ستونزو په حل کولو کې هم پاتې راځي او په اسانۍ سره په داسې میدان بدلېدای شي چې هر زورور پرې ودانگي.

هغو کسانو چې دا موضوع یې یوازې د ایمان په کمزورۍ پورې نه تړله، د علم او امکاناتو په اهمیت پوه شوي وو او په دې پوهېدل چې باید نوي علمونه زده کړو او په نویو وسایلو سمبال شو چې خپلې ستونزې حل کړای شو. خو دا جوته شوه چې داسې ټولنې ته چې په فرهنگي لحاظ څو پېړۍ وروسته پاتې وي، د نویو علمونو واردول چندانې گټه نه لري. زموږ په اکثره هېوادونو کې عصري پوهنتونونه جوړ شوي دي، ادارې مو له نوې بیروکراسۍ سره اشنا شوې دي، ځینې نوې وسلې او وسایل اخیستل شوي دي خو زموږ وضعیت یې چندانې نه دی بدل کړی.

وروسته چې په مختلفو سېکونو او بڼو د نوسازۍ تجربې ناکامې شوې، دا اړتیا محسوسه شوه چې د قضیې ژورو ته پام وشي: څه شی زموږ فرهنگي بنسټونه جوړوي؟ زموږ جمعي شعور د څه شي تر اغېزې لاندې عمل کوي؟ زموږ الهیاتي نظام تر کومه بریده په عقل برابر او مرستندوی دی؟ زموږ اخلاقي منظومې څومره په درد لگېږي؟ قوانین مو څومره نوي کېدو ته اړتیا لري؟ زموږ په ټولنه کې د نویو علمونو ودې ته څومره لاره هواره ده؟ زموږ په منځ کې انتقادي عقلانیت څومره ځای لري؟ زموږ په ژوند کې فلسفه څه نقش لري؟ زموږ په ملکونو کې د هنر تعریف څه رنگه دی؟ سیاست مو له کوم ځایه خړوبېږي؟ اقتصاد مو په اوسنۍ

نړۍ کې څومره په درد لگېږي؟ د پخوانو میراث زموږ پر اوسني وضعیت څه ډول اغېزې لري؟ تر کومه بريده له خپل تاریخي هويت سره انتقادي چلند کولی شو؟ د خپل تمدني يون مسير په کومو وسایلو او ابزارو ارزوو؟ د دوست او دښمن د تعريف لپاره زموږ معيار څه دی؟ نننۍ نړۍ تر کومه حده پېژنو؟ د نورو ملتونو بدلونونه مو څومره مطالعه او درک کړي دي؟ له نورو سره د تعامل په برخه کې مو څومره له مختلفو انتخابونو څخه کار اخیستی دی؟ له نورو فرهنگونو او تمدنونو سره د خبرو اترو امکان مو څومره ازمويلی او څومره گټور راته اېسېدلی؟ زموږ غېږه د نورې نړۍ او د هغوی د بریاوو د خپلولو لپاره څومره خلاصه ده؟

دغسې پوښتنې زموږ د فکري سرلارو په شعور کې د نوې پورې د راپيدا کېدو خبره کوي. دغه سرلاري په دې لټه کې وو چې د مسلمانانو د فکر لپاره نوې طرحه جوړه کړي او په دې باور وو چې له نوې نړۍ سره د رابطې لپاره به دغه فکري بيارغاونه يوه مقدمه وي. د اهل فکر د دې ډلې په سترگو، د بحران جرړې زموږ په اساسي تصوراتو کې ځاله لري او بايد کار له همدې ځايه پيل شي. دوی باور درلود چې زموږ خدای پېژندنه د تاريخ په بستر کې فوسيلي وضعیت ته رسېدلې وه، انسان پېژندنه مو د منځنيو پېړيو په رنگ وه، نړۍ پېژندنه مو د بطلیموس د زمانې وه، او موږ د ټولني، حکومت، قانون او نورو مفاهيمو لپاره واضح تعريفونه نه لرل.

زموږ هغه تاريخ تېر تصورات چې زموږ فکر او ذهن يې له خوځښت او غورېدو غورځولي دي، د لوی دېوال په شان ولاړ دي او نه مو پرېږدي چې له تاريخ سره يوځای شو. موږ دې ته اړتيا لرو چې دا لرغونی میراث وننگوو او له سره ورسره رابطه ټينگه کړو. موږ مجبور يو چې د انسان او د هغه د حقونو په اړه خپل تصور بدل کړو او د نورو فکري او فرهنگي حوزو له انسانانو سره د خبرو اترو وړ پرائيزو. موږ مجبور يو چې نننۍ نړۍ ته د ايډيالوژۍ او وار له مخې قضاوتونو له گردجنو بښښو ونه گورو بلکې د لومړي لاس له منابعو يې بايد ولولو.

که مو ماتې خوړلې ده، بايد پر خپله گناه اعتراف وکړو نه دا چې بل څوک ملامت کړو. د دې پر ځای چې ځان قرباني وگڼو او د غچ اخیستلو په فکر کې شو، بهتره ده چې د خپلې فکري منظومې عیبونه ولټوو ځکه همدغه عوامل مو نه پرېږدي چې د دې پېر واقعیتونه وپېژنو او ورسره مناسب تعامل ولرو. موږ د خپل ډېروزمو فکرونو، د معرفت د چينې د وچېدلو، د عقلانيت د شل کېدلو، د اخلاقو د ناروغۍ، او د فرهنگ د کمزورۍ په وجه دې حالت ته رسېدلي يو نو له دې حالته د خلاصون په خاطر بايد د زړو قضاوتونو پر ځان نوي تصورات راخپل کړو. بايد نوسازي د فکر او باور له ژورو پوړونو راپيل کړو او خپل فکر د ورځې له غوښتنو سره سم عيار کړو چې وشو کولی له نويو علومو سره ځان پخلا کړو.

اخيستني:

1. محمد قطب، هل نحن مسلمون، دار الشروق، الطبعة السادسة 2002
2. جلال آل احمد، غربزدگی، ص 35، نشر کتابناک
3. په همدې نوم د محمود صواف کتاب چې فارسي ته هم ژباړل شوی دی.
4. دا کتاب دوو عربو ليکوالو مصطفى خالدي او عمر فروخ ليکلی دی و مصطفى فارسي ته ژباړلی دی.
5. وړه خو د مذهبي بنسټپالو په منع کې رايجه رساله چې ليکوال يې جلال العالم دی، پوره عنوان يې دی: د غرب رهبران وايي مسلمانان ووژنئ او اسلام ختم کړئ.
6. د محمد قطب مشهور کتاب چې د اوسني عصر د جاهليت په اړه په لومړي ځل په کامله بڼه ليکل شوی دی. دغه اصطلاح تر ده د مخه سيد قطب او ابوالاعلی مودودي کارولې وه.
7. د ابو الحسن ندوي مشهور کتاب چې سيد قطب پرې سريزه کښلې ده. دا کتاب هم مصطفى فارسي ته ژباړلی دی.
8. سيد قطب، معالم في الطريق، دار الشروق، فصل استعلاء ايماني، ص 100
9. إن كيد الشيطان كان ضعيفا: بې شکه چې د شيطان چل کمزوری دی. سوره نساء آیه 76
10. په همدې نوم د سيد قطب يو کتاب دی چې علي خامنه يي فارسي کړی دی.
11. د الجزايري تيوريسن مالک بن نبي، د استعمار د وړتيا تيوري چې په کې وايي دا ضعيف او زيان منونکي ملتونه دي چې نامطلوبو شرايطو ته غاړه ږدي او ماتې مني. وگورئ: مالک بن نبي، شروط النهضة، دار الفكر، دمشق، 1986، ص 75
12. خالص جلیبی، ضرورة النقد الذاتي للحركات الاسلامية، الرياض، 2009، ص 42

پنم خپرکی

رنیسانس، اخلاق او ورک شوی بیالوگ

هماغسې چې په دې تېرو مقالو کې هم توضیح شوه، هغه تحولات چې د نولسمې پېړۍ راهیسې په مسلمانو – شرقي ملکونو کې له زمانې سره د برابرېدو په خاطر راپیل شوي دي، په کلي توګه د دې هېوادونو رنيسانس بللی شو. سره له دې چې په دې مبارزه کې ټولو هېوادونو یو شان امکانات نه درلودل او ستونزې یې هم یو شان نه وې خو بیا هم په تمدني لحاظ ټولو په یوه تمدني – فرهنگي هويت پورې اړه درلوده نو د ځینو سیمه ییزو او موردي توپیرونو سره سره، پوښتنې او ننگونې یې سره یو شان وې.

دا چې څه باید وکړو او نورې پوښتنې د لارو او تصمیمونو په انتخاب کې مهم نقش لري نو لازمه ده چې بیا بیا وروګرځو او وګورو چې د دې سیمو د سرلارو په ذهنونو کې د رنيسانس نښې په کومه بڼه انځور شوي وې. دا هم باید وکتل شي چې پوښتنې سمې مطرح شوې وې که نه. هره لویه پوښتنه د یوه ملت/امت د شعور نښه ده او د داسې پوښتنې نه شتون په دې معنا ده چې د دوی په شعور کې اساسي او ژوره خلا شته.

څنگه چې مخکې هم ورته نغوته وشوه، لومړنۍ پوښتنې زیاتره د مادي وضعیت په اړه وې لکه اقتصادي فقر، نظامي کمزوري، د جنګي وسایلو زوروالی، اداري نهمبالښت، ناکافي ښارونه، د پخو سرکونو او رېل ګاډو د پټلۍ نشتوالی، او داسې نور. دغه پوښتنې په لومړي سر کې د لویو متفکرانو او عالمانو له خوا نه وې مطرح شوې بلکې هغو کسانو دا پوښتنې کولې چې په لومړي ځل به یې نوره نړۍ لیدله. په دې ډله کې ځینې حاکمان، سوادګر او یو نیم سیلانی شامل وو. نورو ملکونو ته د دوی ورتګ او بېرته راتګ زموږ اوږد او درون خوب راګډوډ کړ.

لږ وروسته بیا د فکر او معرفت ځینې خاوندان هم پر دې لارې ورګډ شول او د خپل قلم په ځواک د دې وضعیت د جرړو په موندلو پسې راووتل چې که وکړای شي دغو پوښتنو ته ځواب ومومي. دوی به د ځواب په لټه کله د نورو ملتونو تجربې مطالعه کولې او کله به یې خپل تېر تمدن ته کتل.

دې وخت کې نظرونه لږ ژور شول او د دې پر ځای چې د بخار ماشین، د اوسپنې او پولاد صنعت، اورګرو بمونو او نورو مادي امکاناتو ته سترګې ښخې شي، ډېر پام دې ته شو چې کومه پوهه د دې شیانو او د دې تمدن د ایجاد سبب شوې ده او نورو ته یې د نړۍ د نیولو توان ورکړی دی. له افریقا رانېولې تر اسیا او جنوبي امریکا پورې ډېر ملتونه وو چې دې زور ته هک حیران پاتې وو او له ځانه یې پوښتنه کوله چې دا ولې؟

پوښتنه يوازې دا نه وه چې ولې فرنگي / غربي ملکونه هم پيسې لري، هم وسلې، هم پوهه او هم هنر. تر دې اساسي پوښتنه دا وه چې موږ ولې دا شيان نه لرو. همدا وه چې لا ژورې پوښتنې رامنځته شوې، د سياسي نظامونو او مستبدو حاکمانو په اړه پوښتنه چې خپل ملتونه يې په دغه حال ساتلي وو، د الهياتو په اړه پوښتنه چې موږ يې د جبر منلو او تسليمۍ ته اړ ايستلي وو، د فقهيې په اړه پوښتنه چې د حقوقو لپاره يې ځای نه و پرېايښی، د علومو په اړه پوښتنه چې د هېچا ستونزه ورباندې نه حل کېده. دغه پوښتنې سختې وې او د نوي تفکر لپاره يې لاره پرانيستله او خلک يې د خپل فکري او تاريخي ميراث په اړه فکر کولو ته اړ ايستل. سره له دې چې د دې بهير له پيله تر يوه پېړۍ زياته موده تېره شوې ده خو لا تر اوسه هم د دې پوښتنو او د ورکړل شويو ځوابونو اهميت نه دی کم شوی. هغه پوښتنې چې محمد عبده، لاهوري اقبال، طاهر بن عاشور، سيد احمد خان او نورو مطرح کړې وې لا تر اوسه هم زموږ د ټولنو په عمومي شعور کې هماغسې پاتې دي او زموږ اوسنی نسل مجبور دی چې ځينې برخې يې راوسپړي.

دې کې شک نشته چې د دغو پوښتنو د هېڅ يوې اهميت نه انکار نه شي کېدای او مطرح کول يې لويه مېړانه غواړي، هم نظري مېړانه او هم عملي مېړانه. دې کې هم شک نشته چې دغو پوښتنو ته ورکړل شوي ځوابونه، له دې سره سره چې څومره به گټور او په ميتود برابر وو که نه وو، په عمل کې يې زموږ د ټولنو په فکري منظومه کې نوي اساسات رامنځته کړي دي او له منځنيو پېړيو څخه د راوتلو لاره يې راته هواره کړې ده.

د ورکې پوښتنه:

د دې پوښتنو په منځ کې هغه پوښتنه چې زموږ په رنيسانس کې يې خپل مناسب ځای پيدا نه کړ، د اخلاقو پوښتنه وه. دا پوښتنه هېڅ کله په لازم جدیت سره مطرح نه شوه چې اخلاق د يوه تمدن په بيارغولو او رنيسانس کې څه نقش لري؟ زموږ اخلاقي وضعيت څنگه دی؟ زموږ په تمدني يون کې اخلاق له کومو لوړو ژورو سره مخ شوی دی؟ د اخلاقي راپرځېدو دقيق تعريف څه دی؟ زموږ د ټولنو اخلاقي کړکېچ پر تمدني زوال مو څه اغېزه درلوده؟ دين او اخلاق څه رابطه سره لري او د اخلاقو د غورېدا لپاره څه کولی شو؟ ايا غربي او پردي تمدنونه ټول په اخلاقي مفسادو کې غرق دي؟ دا چې ويل کېږي معاصر تمدن ټول په اخلاقي انحطاط اخته دی، کوم معتبر دليل ورته لرو؟ که داسې وي نو څنگه توانېدلی دی چې د نړۍ زياتره ککړۍ ځان ته راوکاږي او تر ټولو زياته پانگه ترلاسه کړي، څنگه يې د خپلو ټولنو د جوړولو لپاره تر ټولو پرمختللي قوانين کارولي؟ د دې ټولو راز په څه کې دی؟ وجه يې څه ده چې زموږ ډېرو فکري سرلارو په همدې هېوادونو کې بهترين پناه ځايونو موندلي دي او تر ټولو مظلومي علمي، فرهنگي او فکري څېرې مو دغو ملکونو ته تللي دي. ولې حتی د غرب مخالف او منقد مذهبي بهيرونه له خپلو ملکونو فراري شوي دي او بيا د خپلو فعاليتونو لپاره يې تر ټولو غوره ځايونه په همدې هېوادونو کې موندلي دي؟

په تېرو لسيزو کې او بنايي د تېرې پېړۍ تر نيمايي زياته موده کې مو کار دا و چې د خپلو هېوادونو پر اخلاقي انحرافونو سترگې پټې کړو او د نورو ټولنو د اخلاقي وضعیت خراب تصويرونه وشييو. نتيجه يې دا راوتلې ده چې د نورو د عیبونو په شمېرولو سره ځان راته سم ښکاره شوی او په بې‌ځايه غرور اخته شوي یو. همدا وجه ده چې د ځان په سمولو کې مو غفلت کړی دی او د خپلو ملکونو فسادونه مو نه دي راسپړلي.

تر يوې پېړۍ زياته موده وشوه چې موږ لگيا يو د غربي ملکونو د نظم، قانون، انسان ته درناوي، د وگړو د خصوصي حریم مراعاتول، ترحم، خيريه موسسو ته مرستې او نور انساني اخلاق يادوو خو دې ته مو فکر نه دی کړی چې څرنگه دغه شرايط راپيدا شوي دي. هېڅ کله مو له ځانه نه دي پوښتلي چې ولې زموږ اخلاق راپرځېدلي دي او د هغوی داسې ښه شوي دي؟ ځينې خو بس دغه خبره کوي چې دغه هر څه خو زموږ په دين کې وو خو اوس غربيانو خپل کړي دي. هېڅ کله مو دا پوښتنه نه ده کړې چې که داسې وي نو ولې موږ دا اخلاق نه دي خپل کړي او ولې غربيانو زموږ پر ديني ارشاداتو تر موږ لا ښه عمل کوي؟ که داسې وي نو موږ له خپل دين سره څومره رېښتيني پاتې شوي یو او زموږ دينداري څومره دروغجنه ده؟

که په دې اړه د عروة الوثقی په مجله کې له راغلو مقالو څخه د لویو سمونپالو تر آثارو پورې وگورو، وبه وينو چې سره له دې چې کله کله د مسلمانانو پر اخلاقي وضعیت يوه نيمه خبره شوې ده خو هېڅکله دې موضوع ته ژور او اساسي پام نه دی شوی او په دې برخه کې څومره کار چې بايد شوی وای، نه دی شوی. دلته به يې يو څو بېلگو ته نغوته وکړو:

په دين کې د اخلاقو ځای ځایگی: په دې برخه کې يو محسوس کمی دا و چې په ديني ارشاداتو کې د اخلاقو ځای ځایگی ته بيا کتنه ونه شوه چې د دين احياگر د اخلاقو احيا ته هم پام وکړي. د دين د احيا په نامه ترسره شوې هڅې، عمدتاً د دين پر ظاهري - مناسکي بُعد د تکيې له لارې، د ديني هويت پر احيا راچورلېدې. همدا وجه ده چې د دومره ډېرو ديني، فرهنگي، د استعمار ضد او ازادي غوښتونکو غورځنگونو له موجوديت سره سره، زموږ د ټولنو اخلاقي وضعیت هېڅ نه دی ښه شوی. ان يو اخلاقي غورځنگ هم پيدا نه شو چې هدف يې د اخلاقي فضايو احيا کول وي. اخلاق هر وخت د نورو ارشاداتو په څنگ کې په ضمني توگه ياد شوي دي.

ان په ډېر موردونو کې له اخلاقو سره چلند ايزاري چلند و، معنا دا چې د اخلاقو ځينې هغه برخې چې د سياسي، فرهنگي يا مذهبي پروژو لپاره يې په کارېدې، غوره کېدې او پام ورته کېده. البته دغه هرې پروژې ځان ځان ته ځانگړې طرحې او اجنداوې لرلې او هېڅ يوه يې اخلاق محوره نه وه. له دې کاره د دوی موخې دوی وې: يو، د خپلو مشخصو اهدافو د تحقق لپاره د خپلو غرو روزل؛ دوه، د خپلې ډلې پروگرام ته اخلاقي رنگ ورکول چې په تبليغاتي لحاظ ورته گټه ورسوي.

اخلاق د دين په منځ کې او له دين څخه بهر: بله نیمگړتیا یې دا وه چې دوی اخلاقو ته د یوه مستقل مفهوم په سترگه نه کتل بلکې اخلاق یې د دين په منځ کې محدودول. دا دقیقاً د هغه څه په مخالف لوري کې وو چې په صدر اسلام کې راپېښ شول. کله چې د اسلام پیغمبر ﷺ وویل: «زه یوازې د دې لپاره مبعوث شوی یم چې اخلاقي فضایل کمال ته ورسوم.» (1) دا خبره د هغو اخلاقو په اړه وه چې هاغه مهال د اخلاقي مکارمو په نامه پیژندل کېدل. اخلاقي مکارم اساساً د هېڅ دين پیداوار نه دي بلکې د بني آدم په خټه او فطرت کې نغښتي دي. دلته دين د دې اخلاقو د ملاتړي نقش لري. مثلاً عدالت، له بېوزلو او کمزوريو سره مرسته، فداکاری، او په لسگونو نور اخلاقي صفات انسان ته دومره بديهي ښکاري چې اړتیا نشته څوک یې ښېگڼې راته توضیح کړي. داسې نه ده چې که دين یې ښېگڼه راونه ښيي نو څوک ورباندې نه پوهېږي. که څوک د عربي ژبې گرامري قواعدو ته پام وکړي د دې حدیث له متنه دا خبره ښه معلومېږي. پیغمبر هلته د «مکارم الاخلاق» عبارت کارولی دی. الف لام د تعریف حرف دی او دلته یې د «اخلاق» کلمه له نکره حالته معرفه حالت ته اړولی دی، یعنې هماغه اخلاق چې د هماغه وخت وگړو په عرفي لحاظ پېژندل، نه د دين په منځ کې خاص اخلاق چې باید تازه زده کړای شي. همدارنگه د «معروف او منکر» مشهور لغتونه هم هغو اخلاقیاتو ته نغوته کوي چې خلکو پېژندل، نه دا چې کوم جدید التأسيس شی وي.

اخلاق په خطابه او علم کې: د رنيسانس په پېر کې بله نیمگړتیا دا وه چې که د اخلاقو په برخه کې کوم نظري کار شوی یا په دې اړه کوم نقد شوی، عمدتاً د هماغه تېرو اخلاقي سپارښتونو تکرار به و. (2) ډېره موده کېږي چې زموږ په هېوادونو کې اخلاقي مباحث یوازې په موعظو او خطابو کې مطرح کېږي. حال دا چې که څوک اساسي کار کوي، باید تر هر څه د مخه د اخلاقو مباني او اصولو ته په تیوريکي لحاظ بیاکتنه وکړي. دې سره به د اخلاقي منظومې کليت ته بیاکتنه شوې وي او له سره به ارزول شوي وي. له دې کار سره د اخلاقو د فلسفې بحثونه بډايېږي او د اخلاقو د موضوعاتو په اړه د ژورو او جدي خبرو اترو زمينه مساعدېږي، لکه د اخلاقو ماهیت، په اخلاق کې ثابت او متغیر، د اخلاقي حسن او قبح مېنا، د اخلاقو ساحه او د غیراخلاقي چارو بریدونه. یوازې په دې دوو درېو وروستيو پېړيو کې ځينو نامتو مسلمانو متفکرانو لکه محمد عابد جابري، عبدالکریم سروش او مصطفى ملکيان د اخلاقو بحثونو ته په جدي سترگه کتلي او په دې لاره کې یې ځینې گامونه اخیستي دي. (3) خو د فکر او اند د نوي کولو د یوه نیمې پېړۍ د دې اوږده زماني واټن په تناسب دا کارونه خورا کم دي. دا توپیر هله ښه راڅرگندېږي چې د اخلاقو په اړه شوي بحثونه له نورو بحثونو سره پرتله کړو لکه د غرب او استعمار د رټلو بحثونه، عبادي بحثونه، د ځینو اختلافي فقهي احکامو په اړه بحثونه (د موسیقي حکم، د حجاب او نقاب محدوده...).

سیمه‌ییز اخلاق او جهاني اخلاق: هر فرهنگ، هغه که لوی وي که کوچنی، خپل اخلاقي ارزښتونه لري او هر یو یې لږ یا ډېر خپل خاص سیمه‌ییز رنگ لري. خو د اخلاقو عالمانو د پرتلیزو مطالعاتو په وسیله موندلي دي چې د ټولو فرهنگونو په اخلاقي منظومو کې ځینې مشترک ټکي شته چې مجموعاً د دغو فرهنگونو ترمنځ یو ګډ ګوهر په لاس راکوي. دوی ته دا هم معلومه شوې ده چې د هر سیمه‌ییز فرهنگ په اخلاقیاتو کې داسې عناصر شته چې د اخلاقو له ګلیاتو سره په ټکر کې وي او کېدای شي د نورو فرهنگونو په سترګو په ناوړه چارو کې حساب شي. اوس نو که څوک د یوه خاص سیمه‌ییز فرهنگ د اخلاقیاتو په دېوالونو کې ځان ایسار کړي، بیا به نو هم د دې فرهنگ چاپل ورتنه سخت شي او هم د نورو فرهنگونو د بهترو عناصرو راخپلول. نو غیر له دې چې د مختلفو فرهنگونو ترمنځ د راکړې ورکړې لاره خلاصه شي، بله چاره نه‌لرو ځکه چې دې سره به هره فرهنگي منظومه بډایه شي. د جابري څېړنې ښيي چې د اسلامي تمدن د رغېدو په لومړیو پېړیو کې، پر نګه اسلامي ارزښتونو سربېره له نورو اخلاقي منظومو څخه هم ځینې توکي ورننوتلي دي لکه تر اسلام مخکې عربي اخلاق، یوناني اخلاق، پارسي اخلاق او هندي اخلاق. دې سره لویه اخلاقي منظومه رامنځته شوه چې د اسلامي تمدن د اخلاقو اسمان یې ایجاد کړ. (4)

په راوړسته پېړیو کې بیا د اسلامي نړۍ له تمدني زوال سره، یو ځل بیا سیمه‌ییزو فرهنگونو خپل خاص اخلاقیات راټوکول او هغه عمومي اخلاقي اسمان ورک شو. نن سبا چې د اسلامي نړۍ د هرې سیمې وګړي له نورو سره مخامخ کېږي، سخت د پردیتوب احساس کوي، دا که د نورو اسلامي ملکونو وګړي وي که د غیراسلامي. د رنيسانس په بهير کې بايد دا جوتنه شوې وای چې له نورو اخلاقي منظوموسره څرنگه چلند وکړو.

سکس محوره اخلاق: هر کله چې د اخلاقي ناوړه کارونو او رذایلو په اړه خبرې کېږي، ولې زموږ عمومي ذهنیت جنسي چارو ته متوجه کېږي؟ ګوندې د اخلاقو په برخه کې تر دې هېڅ ناوړه کار نشته. قتل، بې‌عزته کول، د چا خصوصي حریم ماتول، پر نورو رنګارنګ ستمونه کول، د ژبې آزار، د ټولنیز ژوند ګډوډول، او ډېر داسې نور موردونه شته چې د عقل او د شرع د منطق په لحاظ لا ډېر قبیح او ناوړه دي او لا ویجاړونکي اثرات لري خو هېڅکله دا موردونه هغسې حساسیت نه راپاروي لکه جنسي مسایل یې چې پاروي. دغه چارې د اخلاق ضد کارونو په لړ کې تر جنسي قضیو کم اهمیتته ګڼل کېږي. ښکاره خبره ده چې دا حساسیت او د جنس پر محور راپیدا شوي تابوګان، یوازې دیني ریشنه نه‌لري. تاریخي – وګړپوهنیزې څېړنې ښيي چې تر شا یې نور لا پېچلي عوامل پراته دي.

ولې دا مسأله باید له سره وکتل شي؟ ځکه چې زموږ د ټولنو په عمومي ذهنیت او شعور کې اخلاق له حده زیات سکس محوره شوي دي. زموږ په منځ کې جنسي چاره، په تاریخي – فرهنگي دلیلونو، له طبیعي بریده اوښتې ده او په داسې تابو بدله شوې ده چې نورو اخلاقي چارو ته یې ځای تنګ کړی دی. دلته د اخلاق مفهوم له جنسي چارو سره سخت غوټه شوی دی او هرکله چې د اخلاقي رذایلو په اړه خبره رامنځته شي، د نر

او بشخې تر منځ بې ضابطې اړیکې تداعي کېږي. او کله چې د اخلاقي فضايو خبره کېږي، د بشخې کنټرولول او په ټولنه کې یې د حضور محدودول، د اخلاقي فضايو تر ټولو مهم مظهر گڼل کېږي.

انټروپولوژیکې څېړنې ښيي چې د بشخو پر وړاندې افراطي سخت گیرۍ او له جنسي چارې سره ډېره سختي، پر نورو د تسلط د تحکیمولو لپاره لاره هواروي البته پر بدن د محدودیت لگولو له لارې. (5) مور د بني آدمانو د حقونو د خوندي کولو او د ستمونو د مخنیوي لپاره او د دې لپاره چې انسان ته نېکمرغي راولو، باید د سکس محوره ذهنیت پر ځای انسان محوره ذهنیت راخپل کړو. د جنسي انحرافاتو د مهارولو لپاره به همدا بس وي چې په دې اړه د قرآن او نبوي سنت ارشاداتو ته مراجعه وکړو او د فقهي د اصولو د ضوابطو او قواعدو په رڼا کې یې حسن او قبح راملوم کړو.

"څه باید وکړو" ته بیا کتنه:

تر دې دمه زموږ «څه وکړو» گانو سیاسي او اقتصادي رنگ لرلی دی. ډېرو سمونپالو، روڼاندو او دیني احیاگرانو پوښتلي دي چې د فقر او محرومیت د ختمولو لپاره او د خواری او کمزورۍ د له منځه وړلو لپاره څه باید وکړو. بیا نو هر چا له خپلې پوهې او تجربې سره سم، ورته ځوابونه ويلي دي. خو اوس دې ته اړتیا لرو چې «څه باید وکړو» ته بیا کتنه وکړو. دا پوښتنه باید اخلاقو ته راجع کړو او پوښتنو چې د خپل ناوړه اخلاقي وضعیت د سمولو لپاره څه باید وکړو. دا باید وگورو چې په خپل هېواد کې دغه کرکېچن حالت څرنگه ختمولی شو. څه باید وکړو چې هماغه حساسیت چې دلته د سکس په اړه شته، د درواغو په اړه هم پیدا شي؟ څه وکړو چې فساد او اختلاس د چا د شرم سبب شي او فاسد په ټولنه کې هماغومره زهیر وي چې د ناموسي رسوایۍ مرتکب زهیر دی؟ څه وکړو چې چلبازي او ټگماری دومره ناوړه وگڼل شي چې هر څوک ورنه ځان وساتي او دینداري له دې خفي شرک څخه پاکه شي؟ څه کولی شو چې منافقت او دوه مخیتوب د چا د بدنامۍ او گوښې ته کېدو سبب شي؟ څه وکړو چې خلک د ټولنیزو ادبونو په نه مراعاتولو وشرمېږي؟

د دې لپاره چې د اخلاقو په حوزه کې دا گډوډي ختمه شي، دې ته اړتیا لرو چې د اخلاقو په اړه پوښتنې له سره مطرح کړو او عمومي حوزې ته یې راوباسو. د خطابې او وینا پر ځای باید علمي څېړنې وکړو چې کره او کوټه سره بېل شي او قبيله یي - سیمه ییز عرفونه له اصیلو دیني ارزښتونو بېل شي او د هرې اخلاقي چارې په اړه د شرع او عقل د اصولو پر اساس تصمیم ونیول شي، نه د دود شویو کلیشه یي خبرو پر اساس.

همدارنگه لازمه ده چې د ټولو خلکو پام اخلاقو ته ورواړي او د دې پر ځای چې عامه شعور له حده زیات سیاسي شي یا تر هغه څه چې شارع ويلي دي ظاهري او عبادي مناسکو ته زیاته توجه وشي، خلک اخلاقو ته زیات پام وکړي او اخلاقي مکارم د دیني او غیر دیني سمونپالو د کار په سر کې راشي.

تر هغې ورځې پورې چې مو اخلاقي غورځنگ نه وي پيل كړى او په خپلو ټولنو كې اخلاقي رنيسانس ته د رسېدو هدف عام كړى نه وي، نه به مو برخليک تر دې بهتره شي او نه به د دين او مذهب پر احيا كولو بريالي شو. البته كېدای شي په دې وتوانېږو چې ځينې ديني مظاهر ترويج كړو خو دا به په دې معنا نه وي چې د دين هدفونو ته نږدې شوي يو.

دا چې د دين مقصد او هدفونه هېر كړو او يوازې په هغو وسايلو پورې ونښلو چې دين يې راښودلي دي، د دين تحقق نه شو گڼلى. هغه دينداري چې د اخلاقو له مداره راپرځېدلې وي، د اخلاقي رذايلو په مردارو كې به ډوبه شي. دغه شى نن سبا په گڼو مسلمانو ملكونو كې د افراطي وسله والو ډلو په تجربه كې وينو. د ازادو انسانانو مرييان كول، د يرغملو ښځو او نجونو كنيږول، د جنسي برده فروشى د بازارونو لگول، د عقيدې د مخالفانو د سرونو غوڅول، د كورنو سوځول، د كړونو ويجاړول او داسې نورې كړنې يوازې په اخلاقي موازينو غندلى شو او يوازې د اخلاقو په حاكميت يې محدودولى شو. د دغو ډلو د شيخانو له فتواگانو ښه څرگندېږي چې دوى د اخلاقو په نوم هېڅ شى نه پېژني. طبيعي خبره ده چې په دې حالت كې به سربېره پر دې چې قتل او تالان دوام كوي، زموږ په ټولنه كې به فقر، تبعيض، ستم، استبداد، گډوډي، ټگماري، درواغ، ريا، بې عزتي، سپكې سپورې، تحقير، او نور رذائل همداسې روان وي او سبا به مو تر ننه هم تياره وي.

د اخلاقو پيغمبر، له اخلاقو ناخبره امتيان

د اسلام د پيغمبر ﷺ د پېژندنې لپاره بهترينه منبع قرآن مجيد دى، ځكه چې د مسلمانانو لپاره دا يوازينى قطعي الثبوته منبع ده. مذهبي روايتونه، تاريخي داستانونه او عاميانه اسطوري كافي علمي اعتبار نه لري چې د هغوى په وسيله د حضرت محمد ﷺ رښتيني څېره راوښيي.

قرآن د اسلام د پيغمبر په راپېژندلو كې د هغوى پر معجزو او خارق العاده صفتونو ټينگار نه كوي، او نه د هغوى بې حد و حصره پوهه يادوى، نه يې د ليكوالى او وينا هنر راځلوي، نه يې د ډېر ځواک او قدرت خبره راته كوي، نه يې د برياوې او فتوحاتو او نه يې د هغو چارو كيسې كوي چې اسطوره خوبونكي ذهنيتونه يې پالي. د پيغمبر ﷺ د راپېژندلو لپاره، قرآن د هغوى پر اخلاقو ټينگار كوي. قرآن وايي: "و انك لعلی خلق عظيم" ... "فبما رحمة من الله لنت لهم و لو كنت فظا غليظ القلب لانفضوا من حولك" ... "و لقد جاءكم رسول من أنفسكم، عزيز عليه ما عنتم، حريص عليكم، بالمؤمنين رثوف رحيم" .. "و ما أرسلناك إلا رحمة للعالمين..."

پخپله هغوى هم چې كله د خپل رسالت جوهر او د خپل بعثت وروستى هدف بيانوي نو په ډېرو څرگندو ټكو وايي: "إنما بعثت لأتمم مكارم الأخلاق.." او د عربي ژبې د قواعدو مطابق د "إنما" كلمه، د انحصار حرف دى، يعنې زما په بعثت كې بل هېڅ هدف هغومره مهم نه دى لكه د ښو اخلاقو كمال ته رسول. دلته اخلاق

یعني له انسانانو سره عنایت، پر ماشومانو شفقت، د بېوزلو لاسنیوی، د کونډو پوښتنه، د تبعیض له منځه وړل، په زړونو کې د مهربانۍ د زړې کرل، له بدو فکرونو څخه د زړونو پاکول، ... او داسې سلگونه نورې چارې چې د اخلاقو په فضایلو پورې تړلې دي.

تمه خو دا کېدله چې په منځنیو پېړیو کې به د اسلامي تمدن له غورځېدا سره د اخلاقو علم او د اخلاقو فلسفه هم د خورا مهم علم او لور فرهنگ په توګه وغورځېږي. سره له دې چې د مسلمانانو د تاریخ په ځینو دورو کې ځینې اخلاقي فضایل لکه مدارا، خیر، ترحم او ... د هاغه مهال د نورو ټولنو په نسبت ښه غورځېدلي وو خو د ظاهرین فقهي معیشت تر اغېزې لاندې راغلل او هېڅکله اخلاق هغه مقام خپل نه کړ چې ظاهرپاله مناسکي دیندارۍ او فقهي ترلاسه کړي.

په دا وروستیو پېړیو کې بیا د اسلامي تمدن له راپرځېدو سره، اخلاق تر ټولو ټیټې کچې ته راولوېدل او مسلمانې ټولنې د بداخلاقیۍ او رذایلو په انبار بدلې شوې. دېرو مسلمانانو ته د اخلاقو بل تعریف غیر له جنسي مسألې او پر ښځو د محدودیتونو له لګولو، نه و معلوم او لا هم نه دی معلوم. اکثره هغه کسان چې د مسلمانانو د وضعیت د بهتری لپاره لاس په کار شول، له بده مرغه وپېنه شول کولی چې جامع تیوري ګانې رامنځته کړي. دوی د اخلاقو د اهمیت په اړه یوازې کلي خبرې کولې او د اخلاقي فضایلو د ترویج او تبلیغ پر ځای یې د مناسکي دیندارۍ احیا ته ملا وتړله چې دا له اخلاقو سره هېڅ رابطه نه لري.

نتیجه یې دا راووته چې اوس یې د سر په سترګو وینو. هغه ملت چې ځان د اخلاقو د پیغمبر امت بولي، تر هرچا زیات بداخلقه دی. دا بداخلاقي د ژوند له معمولي چارو لکه په نوبت کې له درېدلو څخه رانېولې بیا تر لوړترین اخلاقي کاره پورې چې د بني آدم انساني کرامت ته ارزښت ورکول دي، لیدلی شو.

همدا وجه ده چې په اسلامي نړۍ کې د دین په نامه داسې ډلې راڅرګندېږي چې پخپله د خورا لویو بداخلاقو مظهر وي. په دې پېړۍ کې د دین په نامه داسې حکومتونه رامنځته شول چې د غیراخلاقي چارو لویې کارنامې لري او تر نازي او ستالیني حکومتونو وروسته، همدې حکومتونو د تاریخ د بداخلاقو حکومتونو نوم ګڼلی دی. پر ځای د دې چې زموږ ټولنې د تسامح، بخښنې، لویې، ورورولې، مهربانې، فداکاري او د سالمې انساني ټولنې د نورو فضایلو مظهر وي، دلته تر هر ځای زیات دروغ ویل کېږي، چلبازی، تظاهر، ریاکاري، او بې قانوني ډېر لیدل کېږي، دلته د نورو پر خصوصي حریم تېری کېږي، دلته تعصب، تبعیض، ظلم، استبداد، خرافات، بدبینی، بدګومانی، ناروا قضاوتونه، کرکه او کینه او ډېر نور رذایل پرېمانه دي.

لا بده خو یې دا ده چې ځینې بیا غواړي د دې بداخلاقو جبران په مناسکي نمایشي دیندارۍ سره وکړي. دوی ګومان کوي چې که دین لري نو اخلاقو ته هېڅ اړتیا نشته. دې حال ته ژړا په کار ده. هغه دین چې سره دښمن وګړي یې سره وروڼه کړل، چې خشنو خلکو ته یې د مهربانۍ او عاطفې درس ورکړ، اوس نو د همدغه دین په نوم د بني آدمانو وینې تویول کېږي او عزتونه یې لوټل کېږي او د زرګونو بېګناه وګړو کورونه له

خاورو سره خاورې کېږي. نه پوهېږم چې موږ له دغسې وضعیت سره څرنگه په خپل پیغمبر پورې ځانونه تړلی شو؟ موږ په دې وضعیت کې یوازې د هغوی حیثیت ته لته ورکوو او د هغوی دین بربادوو او بس.

اخیستنې:

1. دا حدیث امام احمد په «مسند با سندی صحیح»، او امام مالک په «مؤطا» کې روایت کړی دی. په مسند کې 8923 ام حدیث او په مؤطا کې 1689 ام حدیث.
2. هغه کتابونه چې د اخلاقو په اړه په خطابي بڼه لیکل شوي، ډېر دي مشهوره هغه یې دي: «دستور الاخلاق فی القرآن» د محمد عبد الله دروزه، «خلق المسلم» د محمد غزالي، او «الاخلاق الاسلامیه و أسسها» د عبد الرحمن حبنکه الميداني.
3. د لا زیاتې اشنایې په خاطر دا کتابونه وگورئ: «مهر ماندگار» د مصطفی ملکيان، «حکمت او معیشت»، «اخلاق خدایان»، «ادب قدرت و ادب عدالت» د عبد الکریم سروش، او «العقل الاخلاقی العربی» د محمد عابد جابري.
4. وگورئ: د محمد عابد جابري کتاب، العقل الاخلاقی العربی.
5. میشل فوکو، مراقبت و تنبیه، ترجمه افشین جهانديده، انتشارات نشر نی، ص 42.

شپږم څپرکی

تغییر د دین له لیدلوري څخه

له شته وضعیت څخه د وتلو او د تغییر لپاره هڅې د انسان د تاریخ په اندازه سابقه لري. همدغه تمایل له انسان سره د پرمختگ او د تمدنونو په پیدایښت کې مرسته کړې ده. د تغییر لپاره هڅه یوازې فردي تمایل نه دی، بلکې دا جمعي بهیر دی چې په مختلفو فرهنگونو او تمدنونو کې و او شته.

خو تغییر او تحول ته د تمایل په خوا کې هر وخت د تغییر په اړه اندېښنه هم وي. له تغییر څخه وېره هم اروایي عامل لري او هم عیني. انسان چې له یوه خاص حالت سره روږدی کېږي د سکون او انس احساس ورسره پیدا کوي او د دې وضعیت بدلېدل ورته اندېښنه زېږوي. دغه وېره په هغو کسانو کې دوچنده زیاته وي چې په شته وضعیت کې یې گټه وي. تغییر ته د تمایل او له تغییره د وېرې ترمنځ کشمکش د مختلفو چلندونو سبب ګرځي چې لوی ټولنیز بدلونونه اغېزمنوي. د همدې کشمکش په اثر، ځینې مثلاً «چپي بلې» دې باور ته ورسېدلې چې تغییر او بدلون اصل دی او هرڅه چې د دې بهیر خنډ ګرځي، باید له مخه لرې شي چې سړی په فردي او اجتماعي برخو کې مطلوب وضعیت ته ورسېږي. ځینو نورو ډلو «محافظه کارو او بني لاسو ډلو» فکر کاوه چې چټک تغییر داسې پېښې زېږوي چې مهارول یې ناشوني وي نو بهتره ده چې د امکان تر حده، د لویو تغییراتو مخه ونیسو او که حتمي وي چې یو بدلون راشي، هغه باید محدود، مهار شوی او تر کنترول لاندې وي. دا په دې چې په سیاسي، اجتماعي، اعتقادي او ارزښتي برخو کې لوی چوکاټونه مات نه شي.

کله چې د وګړو یا ټولنو په ژوند کې کرکېچونه اوج ته رسېږي او دوی سپړمو ته رسوي نو دلته تغییر ته د تمایل پله درنږېږي او محافظه کار کسان، ځنډې ته پورې وهل کېږي. بدلونپال بیا د چارو بهیر په خپل لاس کې اخلي او هڅه کوي چې له زیات نه زیات بدلونونه راولي او مطلوبه ټولنه جوړه کړي.

طبیعي خبره ده چې هر تغییر به په یوه بیه تمامېږي او کله کله دا بیه دومره زیاته وي چې خلک د تېر ارمان کوي. خصوصاً که چېرې بدلونپالو د خلکو تمې ډېرې زیاتې کړې وي او بیا دغه تمې ورپوره کولی نه شي. دې وخت کې نو پښېماني پیلېږي او ډېر کسان د پخواني وخت د راګرځېدو هیله کوي.

کله چې د تغییر مخالفان د بهیر رهبري ترلاسه کوي او بدلونپال ځنډې ته کوي، له هر ډول تحول سره دښمني پیلېږي او له هرې پدیدې سره چې د تغییر کومه نښه په کې وي، مخالفت کېږي او د تېر وخت هر شي ته د تقدس په سترګه کتل کېږي. د دې بهیر له ځواکمنېدو سره رکود او ځای پر ځای ولاړ حالت رامنځته کېږي چې دا ټولنه بیا د سیمې یا نړۍ د تحولاتو له کاروانه وروسته پاتې کېږي. دغه له نورو بېلتون او شا ته پاتې والی یو

ځل بيا تغيير ته تمايل راپاروي او له شته وضعیت څخه د ناخوښو خلکو شمېر زیاتوي. په دې توگه د تغيير لپاره د هڅو او له تغيير سره د مخالفت څرخ جوړېږي او د ټولني د وړتياوو ځيني برخې په دروني کشمکش کې بوختوي او د ډلو انرژي وار په وار سره ختموي.

که د يوې ټولني وگړي سره يوه خوله شي چې تغيير په کومو برخو کې او څومره په کار دی، او په کومو برخو کې ثبات او محافظه کاري لازمه ده، نو بيا به د دوی وخت او توان لږ ضايع شي.

په افغانستان کې د مشروطه غوښتنې، نوپالنې، چپي تمايلاتو، د چپيانو مخالف اسلامي تمايلات، طالبانيزم، او بيا وروسته اوسنۍ ديموکراسي دا ټول د تغيير لپاره د هڅو او د تغيير پر وړاندې د درېدلو نمونې او پر دې لاره يې د لوړو څوړو کيسې دي.

هرې بدلونپالې ډلې د مطلوب وضعیت په اړه خپل خاص تصور لرلی دی او خپله فاضله مدينه يې په جلا بڼه کېدلې ده. د ځينو په نظر د پادشاه د واکونو کمول او د اصلاحاتو له پاره د لارې هوارول، مطلوب وضعیت و. بلې ډلې ته بيا مطلوب وضعیت هغه ښکارېده چې کارگره او کم عايدې طبقه دې واک ته ورسېږي او لوی خصوصي مالکيت دې له منځه لاړ شي. ځينو نورو ته مطلوب وضعیت هغه و چې د صدر اسلام وختونه بيار راولي او د اسلامي امپراتورۍ د ورځو له لاسه تللی عظمت بيا ژوندي کړي.

د شته وضعیت د بدلولو بڼه او مطلوب وضعیت ته د رسېدو لاره هم د هرې ډلې د فکري اساساتو مطابق متفاوتې وه. خو داسې ښکاري چې گواکې ټولې ډلې په دوو شيانو سره اتفاق کړی وي، يو دا چې بدلون به له پاسه پيلېږي او کېننه خوا به ځي او بل دا چې دا تغيير به په بېره او سملاسي راځي. د امير امان الله خان په واکمنۍ کې او تر هغه راوروسته سمونپالو دغه تغييرات له ظاهري او سېمبوليکو چارو لکه له جامو او موډ څخه راپيل کړل او د ځينو تابوگانو په ماتولو يې لاس پورې کړ چې په دې منځ کې د حجاب رفع کول تر ټولو زيات پاروونکي وو. چپي گوندونو، په تېره بيا د خلق گوند، چې د چپي ايډيالوژۍ د واکمنۍ لومړنۍ تجربه وه، خپل کار د ملکيتونو له مصادره کولو او د ځمکو له وېشلو پيل کړ. مجاهدينو بيا د ځينو له لاسه تلليو نښو لکه ږيره او حجاب له بيا رواجولو څخه خپل تغييرات پيل کړل او طالبانو بيا دا شی سخت ترين حد ته ورساوه.

د تغيير ديني مباني

د تغيير او بدلون لپاره مختلفې مباني شته. د مسلمانو فيلسوفانو او عارفانو په نظر، د وجود د عالم خوځوندوالی او تکاملي بڼه پخپله دا معنا لري چې هر څه او هر شی د تغيير په حال کې دی او که چېرې انسان په شعوري ډول له دغه بهير سره همگام نه شي نو پر خپل ځای به پاتې وي او له هلاکت سره به مخ کېږي. له دې ليدلوري انسان نوي کېدو، تحول او تکامل ته اړتيا لري ځکه چې بني آدم د هستۍ جز دی او د هستۍ ټول اجزا په تغيير او تحول کې دي. ځينو مسلمانو متکلمانو ويلي دي چې د هستۍ په نظام کې د خدای ﷻ له ذاته

پرته نور هر څه په تغيير کې دي. خو مسلمانو عارفانو بيا ويلي دي چې حتی الهي ذات هم د خپلو صفتونو په برخه کې هر وخت د نويو تجلیو په حال کې دی او په دې اړه د قرآن مجید دا آیت یادوي چې: "کل يوم هو فی شأن" (1) يعنې هره ورځ (هر دم) هغه په يوه (بېل) حالت کې دی. البته د دې آیت لپاره گڼ تفسیرونه شته. مسلمانو عارفانو د هستۍ په نړۍ کې د روان او متداوم تغيير په اړه يوه نظريه وړاندې کړې چې د «خلق مدام» نظريه بلل کېږي. دليل ورته دا آیت راوړي: "بل هم فی لبس من خلق جديد" (2) يعنې: بلکې هغوی پر بيا خلقت شک لري! د دې نظریې پر اساس د هستۍ په نړۍ کې هره شېبه هر څه نوی صورت خپلوي او د وجود نوي جامې اغوندي. بل ديني استدلال چې مسلمان عارفان يې په اړه وړاندې کوي، د قرآن مجید دغه آیت دی: "و ترى الجبال تحسبها جامدة و هي تمر مر السحاب" (3) يعنې: او غرونه وينې، گومان کوي چې ځای پر ځای ولاړ دي حال دا چې لکه ورځې په خوځېدو دي.

دغه نظريه راته وايي چې له يوې خوا به د جهان پر سکون او ثبات عقیده نه کوو بلکې بايد حرکت، تکامل او تحول د نړۍ اصلي طبيعت وگڼو او دغه تحول چې شېبه په شېبه تازه کېږي، په حقيقت کې د خدای له بې شمېرو تجلياتو څخه دی چې په ټوله هستي کې په لايتناهي توگه ځان راڅرگندوي. د دې نظریې پر اساس، مومن انسان بايد پر خدای باندې خپل ايمان هم شېبه په شېبه تازه او نوی کړي او پرې نه بردي چې دغه ايمان له يوه خاص صورت سره دايمي پيوند غوره کړي او ايمان يې د حقيقت پرستی پر ځای صورت پرستي غوره کړي. ورسره ورسره دا نظريه له مومن/عارف انسان څخه غواړي چې خپل روح تازه وساتي او هر وخت له رحمانی انفس يا نفحات انس سره د دايمي مخ کېدو په وسيله دايمي غوړېدا او تازه گۍ ته ورسېږي.

د مسلمانو عارفانو د خلق مدام نظریې ته ورته، په ځينو نورو شرقي عرفاني مکتبونو او فلسفي څانگو کې هم همداسې تمايل ليدل کېږي چې وايي نړۍ په ابدی توگه د نوي کېدو په حال کې ده. (4) ځينې معاصر فزيکپوهان هم په دې باور دي چې نړۍ په دومداره توگه نوې کېږي او حرکت کوي. البته د هستۍ د عالم په ذراتو کې خوځښت خو اوس څرگنده علمي خبره ده.

د فلسفې او عرفان له نظره، تغيير او تحول مطلوبه چاره ده. دا داسې حقيقت دی چې په ټوله هستۍ کې روان دی او انسان بايد پخپله شعوري اراده له دې بهير سره يوځای شي چې له ټول کاینات سره همگام او همغږی شي.

خو په اسلامي فکر کې د تغيير اساسات يوازې په عرفاني او فلسفي بُعد پورې نه رانښېږي. تغيير د انسانانو په فرهنگي اجتماعي بُعد کې هم مهم دی چې دا په تخصصي اصطلاحاتو کې «په اجتماعي حوزه کې الهي سنتونه» گڼل کېږي.

د الهي پيغمبرانو د بعثت د فلسفې يوه مهمه برخه همدا ده چې بايد تغيير راشي او له نامطلوب او زيانمن حالت څخه د مطلوب حالت خوا ته حرکت وشي. په قرآن کې د هر پيغمبر د بعثت داستان يې راښيي چې

دوی ته د خدای له لوري دنده ورسپارل شوې ده چې د خپل وخت ناسم اخلاقي او اجتماعي حالت بدل کاندې او خلک دې ته راوبولي چې د فکر او عمل په ډگر کې سمې لارې ته سیخ شي. شوکې، (5) په سودا کې بې انصافي، (6) سرزوري، پر طبقو د خلکو ویشل او پر کمزورو وگړو ظلم کول، (7) خپل سړي او استبداد، (8) پر خرافاتو او غیرعقلاني چارو عقیده کول، د ظالم ظلم ته غاړه اېښودل، (9) او داسې نورې چارې هغه څه دي چې پیغمبرانو یې بدلولو ته ملاوې تړلې وې.

خو څومره چې د تغییر موضوع / موضوعات مهم دي، هماغومره د تغییر لاره روده هم مهمه ده. خو پېړۍ کېږي چې د تغییر د روش اهمیت د فکر خاوندانو ته ښکاره شوی دی. دا سمه ده چې ځینو هدفونو ته د رسېدو لپاره کولی شو له مختلفو لارو چارو استفاده وکړو خو ټولې لارې سره یو شان نه وي، بلکې مهم توپيرونه سره لري. ځینې لارې ډېر وخت نیسي او ځینې کمې، د ځینو لارو جانبي عوارض زیات وي او ډېرې گراني تمامېږي، د ځینو عوارض کم وي او لږ لگښت غواړي، ځینې لارې ډېرې ازمويل شوې دي او ځینې یې کمې ...

هغه کسان چې غواړي تغییر راولي باید هم د موضوعاتو په ټاکلو کې لومړیتوبونه وپېژني او هم د لارې په انتخاب کې. که څوک په دې شیانو خبر نه وي او له قواعدو یې ناخبره وي، اپوټه نتیجه به اخلي او د گټې پر ځای به تاوان اړوي.

د تغییر په اړه یو مشهور دیني لارښود، دغه حدیث دی: "من رأى منکم منکرا فلیغیره بیده، فإن لم یستطع فلبسانه، فإن لم یستطع فبقلبه، و ذلک أضعف الإیمان" (10) یعنی: که په تاسو کې چا یو منکر ولید، باید په لاس سره هغه بدل کړي، که یې ونه کړای شو، بیا دې په ژبه او که یې ونه کړای شو، بیا دې په زړه کې هغه بدل کاندې، او دا د ایمان تر ټولو کمزوري درجه ده.

مختلفې ډلې پر همدې حدیث ځکه تکیه کوي چې ډېر مشهور دی خو په دوی کې بیا زیاتره خلک د مسألې ضوابطو ته پام نه کوي او یا ورباندې پوهېږي نه. حال دا چې له پخوا څخه د عالمانو تر منځ پر همدې خبرې کېدې چې دې موضوع ته ضوابط وټاکي چې گډوډي راپېښه نه شي.

یوه ضابطه چې ټینگار یې پرې کړی دا ده چې منکر باید قطعي او د اجماع وړ منکر وي. که یو شی یوې ډلې ته منکر ښکاري او بله ډله ورته د منکر په سترگه نه گوري، نو دا حکم ورباندې نه تطبیقېږي. په ټولنه کې د فتنې او گډوډۍ یو عامل همدا دی چې ځینو وگړو یا ډلو د هغه شي مخالفت کړی دی چې دوی ته منکر ښکارېده، حال دا چې نورو مذهبونو یا نورو ډلو هغه منکر نه دی گڼلی.

بله ضابطه دا ده چې که یو شی منکر گڼل کېږي او تغییر ته یې ملا تړل کېږي، باید لومړیتوب ولري. معنا دا چې کېدای شي په عین وخت کې گڼ منکرونه وي او که وړوکي منکر ته پام اړول کېږي، غټ منکر به

پاتې کېږي. په دې لحاظ منکرونه په ډلو وپشل کېدای شي. هغه منکر چې په فردي حوزې پورې اړه لري، له هغه منکره متفاوت دی چې جمعي حوزې پورې تړلی وي، همدارنگه هغه منکر چې اغېزې يې لنډمهاله وي، له هغه منکره توپير لري چې اوږدمهاله اثرات لري.

کولی شو د «فقه مصالح» د قواعدو او د «شريعت د مقصدونو» د ضوابطو له مخې منکرونه ډلبندي کړو. مثلاً هغه منکر چې وړوکی مصلحت ته تاوان رسوي، له هغه منکره چې لوی مصلحت زیانمنوي، په حکم کې توپير لري. هغه منکر چې وړوکی فساد رامنځته کوي له هغه منکره بېل دی چې لوی فساد راپېښوي. همدارنگه د مقصدونو د ضوابطو له مخې، هغه منکر چې د چا ژوند گواښي، له هغه منکره متفاوت دی چې د هغه مال يا عزت ته خطر پېښوي.

بله ضابطه دا ده چې له منکر سره مخالفت باید په داسې لاره وشي چې ورنه بل لوی منکر راونه زېږي. که دغه احتمال وي چې له دې کاره به نور منکرات راتوکېږي، نو کول يې پخپله منکر عمل دی او مخه يې باید ونيول شي.

د دې مبحث جزیات ډېر دي او کولی شو په دې اړه تخصصي کتابونو ته مراجعه وکړو. خو مهم ټکی دا دی چې پوه شو، هېڅوک حق نه لري چې يوازې د دې حديث په تحت اللفظي ژباړې سره، يو کار وکړي او څه چې ده ته منکر ښکارېږي، هغه بدل کاندې. (11) خو د تغيير دغه کچه له فردي کړنو او انفرادي غبرگونونو سره تړلې ده. د تغيير لا مهمه کچه، چې په دې ليکنه کې ورپسې يو، په اجتماعي، سياسي، فرهنگي او ... کچه تغيير دی. دا ډول تغيير د يوې ټولنې او کله کله د يوه لوی تاريخي بهير بدلون ته رسېږي.

همدا خبره ده چې په مسلمانو ملکونو کې د رنيسانس له هماغه پيله سختې مناقشې ورباندې روانې وې او هرې لويې بدلون پلوې ډلې د تغيير لپاره خپله خاصه لاره په پام کې نيولې وه.

له لويه سره، د تغيير لپاره دوې لارې مطرح شوې دي، يوه له پاسه کښته، بله له کښته پورته. له پاسه کښته خوا ته تغيير په دې معنا و چې اول دې د نظام او سياسي جوړښت په سر کې بدلون راشي، بيا به د نورو بدلونونو لپاره لاره هواره شي. که حاکم نظام، مطلوب وي نو کولی شي چې اقتصادي، اجتماعي، فرهنگي، قانوني، روزنيز، مديریتي، توليدي او ... بدلونونه هم رامنځته کړي. خو که حاکم نظام پخپله فاسد او منحرف وي او ونه غواړي چې هېڅ تغيير رامنځته شي نو د تغيير لپاره د نورو وگړو يا بنسټونو هڅې به بې گټې وي. اکثره چپي سيکولر، چپي اسلامي او اسلامي بنسټپالې ډلې همدا خبره کوي.

له کښته پورته خوا تغيير په دې معنا چې اول دې د ټولنې او فرهنگ په کچه ژور بدلونونه رامنځته شي او بيا به په سياسي ډگر کې بدلون پخپله راځي. که چېرې سياسي بدلون د ژورو فرهنگي او اجتماعي بدلونونو پر اساس نه وي رامنځته شوي، نو هماغه پخوانی سياسي جوړښت به يو ځل بيا په نوې بڼه راښکاره شي او هر

څه به بېرته د پخوا غوندې شي. گڼ شمېر مسلمان متفکران او صاحب‌نظران چې د تغيير او اصلاح لپاره يې نظريې جوړې کړې دي، همدا لاره غوره گڼي. د دواړو ډلو پلويانو هڅه کړې ده چې د خپل باور د ثابتولو لپاره د ليلونه راوړي، او له لرې او نژدې تاريخه شواهد راوبښي.

د دغې هرې دعوي د سموالي په اړه قضاوت جلا بحث غواړي چې د هرې ډلې د دليلونو له پوره کتلو څخه وروسته شونې وي. خو، دلته چې غواړو د تغيير ديني مباني راوسپړو، نو بهتره ده چې يوازې د موضوع قرآني اساسات راواخلو. په قرآن مجيد کې د تغيير په اړه دوه آيتونه راغلي دي چې يو يې له ښو څخه د بدو خوا ته تغيير يادوي او بل يې له بدو څخه د ښو خوا ته بدلون بيانوي. آيتونه دا دي:

ذلک بأن الله لم یک مغيرا نعمة أنعمها علی قوم حتی یغیروا ما بأنفسهم. (12)

إن الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بأنفسهم (13)

لومړنی آیت وايي چې که خلک له نعمت څخه برخمن وي او شرايط يې په خوښه برابر وي، دا نعمت به ورڅخه وانه‌خيستل شي او شرايط به يې خراب نه‌شي، مگر دا چې پخپله په ځان کې داسې تغييرات راولي چې د بدو بدلونونو لپاره لاره هواره کړي.

دويم آیت وايي چې خلک دې دا تمه نه‌کوي چې خدای به يې تقدير او برخليک بدلوي، مگر دا چې پخپله په داسې بدلونونو لاس پورې کړي چې له هغو تغييراتو سره سم وي چې دوی يې تمه کوي او پسې غواړي يې.

د دغو دوو آيتونو پر اساس، آفاقي تغييرات په انفيسي تغييراتو پورې تړلي دي. آفاقي او انفيسي اصطلاحات قرآني ريښه لري او له دې آيت څخه اخيستل شوي دي: سنريهم آياتنا فی الآفاق و فی أنفسهم حتی يتبين لهم أنه الحق (14) يعنې: خپلې نښانې په افقونو او نفسونو کې ورښايو چې ورته څرگنده شي چې په رښتيا سره دی حق دی.

محمد عبده، اقبال لاهوري، مالک بن نبي، جودت سعيد، او ځينې نور مسلمان متفکران په دې باور وو چې که وغواړو زموږ په سياسي او اجتماعي وضعيت کې مطلوب او مثبت تغيير راشي، نو بايد لومړی په خپلو مفکورو، اخلاقو، سلوک، او چلند کې تغيير راولو چې بيا ورپسې لوی سياسي او اجتماعي بدلونونه هم رامنځته شي. دوی د «ما بأنفسهم» پر کلمې ټينگار کاوه. عبدالکریم خطيب د دې آيت په تفسير کې وايي: «دا چې د خلکو د حالت بدلون د دوی په باطني تغيير پورې تړل شوی دی، دې ټکي ته اشاره کوي چې د انسان «زه» / حقيقي وجود د هغه د تفکر او ارزونې دستگاه او د ارادې او تصميم‌نيونې مرکز دی.» (15) د مولانا خبره:

ای برادر تو همان اندیشه‌ای / ما بقى خود استخوان و ریشه‌ای (16)

ژباړه: اې وروره ته خو همدا فکر يې / نور خو تش هډوکي يې، ريښه يې

فکر د بني آدم په وجود کې د معرفت د حاصلولو اصلي تومنه ده، نو فکر يو له مهمو او بنيادي تر ټولو مهم ډگر وي چې بايد بدل شي. د اقبال په نظر، کله چې د انسان په باطن کې دغه تغيير راشي، بهرنی تغيير به خامخا ورپسې راځي:

چون به جان در رفت، جان ديگر شود / جان چو ديگر شد، جهان ديگر شود (17)

ژباړه: باطن ته چې يې لاره کړه، باطن به بدل شي / باطن چې بدل شو، جهان واړه بدل شي

خو د باطن بدلول يوازې د فکر په بدلولو نه کېږي، بلکې د جودت سعيد په وينا: «په شعور او لاشعور دواړو کې مفکورې، مفاهيم، اخيستونه، او انگېرنې – د درون او بيرون تر منځ د اړيکو په راز پوهېدل او دا چې دغه دواړه يو پر بل څه ډول اغېز بڼندي – او د تغيير د سنتونو او قوانينو د کارولو وړيتا ...» (18) دا ټول د باطن د بدلولو برخې دي.

هغه ټکی چې دلته د سړي پام ځان ته ورکاږي، دا دی چې په يادو دوو آيتونو کې راغلی «تغيير» د ټولو وگړو تغيير يادوي، نه هغه بدلونونه چې د وگړو په ژوند کې په فردي توگه راځي. همدارنگه دلته تغيير، د دنيوي تغييراتو خبره کوي، نه د اخروي. په بله وينا، انسانان په دنيا کې د خپل ټوليز (جمعي) چلند نتيجه ويني او په آخرت کې خو له هر چا سره په فردي ډول حساب کتاب کېږي.

اوس نو که بېرته له کښته پورته خوا ته د تغيير موضوع راواخلو، داسې ښکاري چې دا ډول تغيير معتبر قرآني ملاتړ لري. يعنې دا نظر سم دی چې د حکومت له بدلولو مخکې، بايد ملت بدل شي او د خلکو د اخلاقياتو، معارف، مفاهيمو، دودونو، انگېرنو، او لنډه دا چې د فرهنگ په اصلاح او تغيير سره، کولی شو حکومتونه هم بدل کړو. لږ تر لږه د دين له نظره د دې نظريې د تاييد لپاره لازيات دليلونه شته، البته نور عقلي او علمي دليلونه هم دا نظريه تاييدوي.

د هغو کسانو تجربه چې هڅه يې کړې ده د رژيم په بدلولو سره مطلوب تغييرات راولي، غالباً ناکامه تجربه ده او يوازینی نتيجه يې دا راوتلې ده چې يو خاص وگړی يا خاصه ډله يې واک ته رسولې ده. د څو لسيزو له واکمنۍ سره سره، نه چپي بهيرونه او نه هم مذهبي بهيرونه توانېدلي دي چې په خپلو ټولنو کې مطلوب تغيير راولي دا ځکه چې تر دې مخکې د دوی د خلکو په اخلاقو او فرهنگ کې بېخ بنايي تغييرات نه وو راغلي. د افغانستان، ايران، پاکستان، سوډان، يمن، مصر، الجزاير او نورو هېوادونو تجربې همدا خبره کوي.

اخستني:

1. سورة رحمن، آيه: 29
2. سورة ق، آيه 15
3. سورة نمل، آيه 88
4. توشيهيكو ايزوتسو، آفرينش، وجود و زمان، ترجمه مهدي سر رشته داري، صفحه 150.
5. سورة اعراف، آيه: 86
6. همان، آيه: 85
7. سورة قصص، آيه: 4
8. سورة غافر، آيه: 38
9. سورة هود، آيه: 59
10. صحيح مسلم، ج 1، ص 96، حديث 49.
11. عبد السلام مقبل المجيدي، لا انكار في مسائل الاجتهاد، ص 141
12. سورة انفال، آيه: 53
13. سورة رعد، آيه: 11
14. سورة فصلت، آيه: 53
15. عبد الكريم الخطيب، التفسير القرآني للقرآن، ج 7، ص 82
16. مثنوى معنوي، دفتر دوم
17. اقبال لاهوري، كليات، جاويد نامه
18. جودت سعيد، حتى يغيروا ما بأنفسهم، ص 51

تغییر، څرنگه او له کومه ځایه؟

موږ فکر کولو، په غور او تعمق سره سنجولو، په ښه نظر کتلو، او د پدیدو عواقبو او نتیجو ته فکر کولو ته اړتیا لرو. دا مو هم فردي اړتیا ده، هم جمعي اړتیا، په تېره بیا دا د هغې ټولنې اړتیا ده چې ډېر کلونه یې د جنگ، شخړو، مهاجرتونو، مقابلې، او داسې نورو ستومانوونکو چارو په اور کې تېر کړي دي.

که موږ د خپلې ټولنې د ستونزو لست برابر کړو، د نه فکر کولو، لږ فکر کولو، سطحې فکر کولو، او ناسم فکر کولو ستونزې به د دې لست په کوم ځای کې وي؟

که دا و منو چې موږ په خپل فردي او ټولنیز ژوند کې له دغو ستونزو سره مخ یو او له دې درکه مو درانه تاوانونه پرې کړي دي نو پوره به یې د چا یا د څه شي پر غاړه اچوو؟

که وغواړو د دې وضعیت د بدلولو لپاره یوه لاره پیدا کړو، له کوم ځای یې باید پیل کړو؟

ممکن دې پوښتنو ته په اسانۍ سره ځواب ونه مومو او ښايي غوره دا وي چې له همدا اوسه د اسانه او تیار ځواب په تمه ونه اوسو ځکه چې له کلېشه یي او کلي خبرو څه نه شو بودلی.

کله کله خو پوښتنې ته رسېدل، د ځواب تر موندلو هم ازبستن وي، د مولوي په وینا:

آب کم جو تشنگی آور بدست

تا بجوشد آبت از بالا و پست

ژباړه: څه گرځې اوبو پسې، بس تنده وغواړه / چې اوبه په خوټېدو شي له پاسه او له کښته

پوښتنه تنده ده او ځواب اوبه. پوښتنې ته رسېدل، پر دې سربېره چې د ځوابونو د چينې د خوټېدو طبيعي پيلامه ده، د پوښتونکي د فکري بلوغ يوه هم نښه ده. څوک چې پوښتنه کوي، معنا يې دا ده چې پر ځان خبر دی، او د بشر د معلوماتو محدودیت او د نه معلوماتو نامحدودیت باندې پوهېږي. د پوښتنې اهميت هله سل ځله زياتېږي چې د فردي لانجو له بريده واورې او د جمعي ستونزو بريد ته ورسېږي.

د هستۍ، انسان، دين، اخلاق، او ان کله کله د فرهنگ، هنر، ټولنې، تاريخ او ... په اړه اساسي پوښتنې، داسې پوښتنې نه دي چې ورنه تېر شو او په اسانۍ سره ورته وروستی ځواب پیدا کړو. دا د فکري پوخوالي نښه ده چې د تفکر وروڼه پرانیستي پرېږدو او ورکړل شويو ځوابونو ته د شک په سترګه وګورو.

د ځينو بحران ځپلو ټولنو، لکه زموږ د ټولنې ناسم وضعیت ګڼ عاملونه لري. په دې منځ کې د تفکر خراب وضعیت، کمزورې مفکورې، په وارله مخې تيارو ځوابونو پورې زړه تړل، د نويو پوښتنو له مطرح کولو

وېره، له شک کولو څخه په وېره تېښتېدل (ان د وړو او نامهمو مسایلو په اړه)، د نه‌ازمویل شویو باورونو منل، او پر هغو شیانو باورکول چې په غلطه ایمان بلل کېږي، د دې عاملونو یوه برخه ده.

همدا وجه ده چې لا هم د خشونت او تشدد رېښې ژوندۍ دي او سره له دې چې مو څو لسيزې د جنگ تر کرغېږن سيوري لاندې ژوند کړی دی، لا هم دا ملت په جنگ اخته دی او هره ورځ د خپلو اولادونو په وینو لژند جسدونه پر اوږو وړي او همداسې ورته گوري.

خو دا مو یوازینی رنځ نه دی، بلکې نور رنځونه مو هم ځوروي. د امید ډېوه مو تته ده، سبا راته تیاره ښکارېږي، نېکمرغۍ او سوکالی ته د رسېدو تندې پسې اخیستي یو، خورا ډېرې نورې سیاسي، اداري، تجاري او نورې ستونزې گالو، همدارنگه له ځینو اساسي خدمتونو بې‌برخې یو، دا ټول هغه رنځونه دي چې موږ ورسره لاس او گړېوان یو.

طبیعي خبره ده چې دا پېچلی وضعیت له یوه عامله نه دی زېږېدلی. د دې غوټې راسپړل ټولو علومو او مفکورو ته یو لوی چلینج دی او د ټولو وگړو، ډلو او سازمانونو فکري توان ازمايي.

دا تمه باید ونه‌لرو چې د لسيزو او ان پېړیو په بهیر کې دغه رامنځته شوی نامطلوب وضعیت به په څو ورځو کې حل شي او یا دې نظري حل لاره ورته پیدا شي. خو له یوه ځایه خو به یې خامخا پیلوو. د پیل گام به مو دا وي چې د تفکر څرخ وڅرخوو او لا زیات کسان تفکر ته اړ باسو.

له شفاهي فرهنگه تر کتابي فرهنگه پورې

وینا او لیکل د علمونو او معلوماتو د راکړې ورکړې تر ټولو عامې لارې دي. انسانان د وخت په بهیر کې توانېدلي دي چې د ادبي علومو مختلفې څانگې رامنځته کړي چې ورسره خپل مهارت په وینا او لیکلو کې زیات کاندې او د تفاهم لاره لا اسانه کړي. د ښې وینا او ښه لیکلو مهارتونه د یو چا کمال گڼل شوی دی. دغه مهارتونه هم د فرد لپاره مهم دي هم د ټولني لپاره. هغه ملتونه چې ښایسته نثر لیکل او ښایسته وینا کول زده کوي، په حقیقت کې د ذهن او ژبې له پرېښانۍ خلاصېږي ځکه چې مهذب ژبه د مهذب ذهن نښه ده، برعکس گډوډه ژبه د گډوډ ذهن نښه وي.

وینا او لیکل دواړه مهم دي او هر یو یې که ښه ترسره شي، د ستایلو وي. ښه وینا او ښه لیکل پر نورو اغېز بڼدي او کله کله تاریخونه بدلوي نو باید د زده کولو لپاره یې ډېرې هلې ځلې وکړو.

خو له بل لیدلوري بیا د لیکلو اهمیت لازیات وي: لیکلې خبرې تر شفاهي خبرو زیات عمر کوي. په تاریخي لحاظ د لیکلو فرهنگ ډېر وروسته پیدا شوی دی. انسانان په ډېره اوږده موده کې کولی شول چې یوازې

خبرې وکړې بې له دې چې وې لیکلای شي. که چېرې انسانانو د لیکلو چل نه وای زده کړی نو د خپلو تجربو او پوهو ډېره برخه به یې ورکه شوې وای. البته چې له ځینو تجربو سره یې همدا کار شوی دی او یوازې هغه څه موږ ته رارسېدلي دي چې د لیکل کېدو په مرسته د تل پاتې والي بخت یې موندلی دی. د خط او لیکلو منځته راتگ د بشر په تاریخ کې یو عمده ټکی دی او له دې سره د انسان د تاریخ یو متفاوت دور پیل شوی دی.

په لیکلو کې تېروتنې نسبتاً لږې کېږي ځکه چې د لیکلو پر مهال کافي فرصت لرو چې خپله مفکوره او د مفکورې د اجزاوو تر منځ یې منطقي تړاو وسنجوو او هم د بیان او تعبیر لپاره یې غوره لاره انتخاب کړو.

که یوه مفکوره ولیکل شي، دا فرصت پیدا کېږي چې خلک یې نقد کړي او کره خبرې یې له ناکره خبرو بېلې کړي، د حافظ په وینا: «تا سیه روی شود هر که در او غش باشد». خو شفاهي خبرې بیا په دې رقم نه سیقل کېږي نو کره او ناکره یې غالباً سره گډه پاتې کېږي.

ډېر کسان له لیکلو څخه تېبتي ځکه چې ښه لیکل سخت کار دی خو ښه لیکل هماغه گنج دی چې بې له رنځه نه ترلاسه کېږي.

له پخوا راهیسې لږې خبرې کول اخلاقي فضیلت گڼل شوي دي، ښايي وجه به یې دا وي چې خبرې کول احتمالي عیبونه لري. هم په دیني منابعو کې او هم د حکیمانو په نصیحتونو کې راغلي دي چې خبرې به کمې کوئ خو د لیکلو په اړه یې داسې نه دي ویلي.

که څوک وغواړي د یوه ملت د فکري تولیداتو کچه معلومه کړي، معمولاً د دې ملت راپاتې لیکنې محک گڼي، نه هغه شفاهي خبرې چې هرڅوک یې په هرځای کې کوي.

خو دلته خبره دا نه ده چې د وینا په نسبت د لیکلو برتري ثابته کړو ځکه پوهېږو چې هر یو یې په خپل ځای ارزښتمن دي او له هېڅ یوه یې بې نیازه کېدای نه شو. مهمه دا ده چې د دواړو اهمیت درک شي او له هر یوه په خپل ځای کې ښه استفاده وشي. متوازنه ټولنه هم ښه ویناوال لري او هم تکره لیکوال. دغه مهارت باید په گوت شمېرو کسانو پورې محدود پاتې نه شي، ځکه نن سبا د علومو لمن تر پخوا ډېره پراخه شوې ده او د هر علم لپاره داسې کسان په کار دي چې ښه یې ولیکي او د هرې مفکورې لپاره داسې کسان په کار دي چې ښه یې بیان کړي.

خو زموږ په ټولنه کې دغه انډول مات شوی دی، دلته شفاهي خبرې او ویناوې ډېرې دي، هغه هم داسې نه ده چې ویناوې به خامخا په تول پوره، تخصصي او حرفه یي وي. داسې ښکاري چې زموږ اکثره کسانو ته د قلم چلول او لیکل گران تمامېږي او دوی ورنه تېبتي. ډېر کسان دي چې ساعتونه وینا غوره گڼي خو نه یو ساعت لیکل. په همدې وجه ویل کېږي چې موږ شفاهي ملت یو. خو د تأمل خبره دا ده چې دا شی دلته طبیعي گڼل کېږي او پر عواقبو یې څوک فکر نه کوي.

دا شی له کومو عاملونو زېږېدلی دی؟ ولې د فکر او ذهن په ټنبلۍ اخته شوي یو؟ که د مطرح کولو لپاره یو فکر لرو، ولې یې له لیکلو ډډه کوو؟ ولې له خپلو مخاطبانو سره د لیکلو له لارې ارتباط ټینګولو ته لږ لېوال یو؟

کېدای شي یو علت یې دا وي چې ښه لیکل سخت کار دی. د ښه لیکلو زده کول پر ذاتي استعداد سربېره هڅه او کار غواړي او هېڅوک په یوه شپه کې تکره لیکوال کېدای نه شي.

بل دا چې زموږ په ملک کې لیکوالي چندانې مادي ګټه نه لري چې څوک دې زړه ورته ښه کړي. لږ خلک دي چې د ژوند اړتیاوې یوې خوا ته پرېږدي او خاص د شوق په خاطر قلم په لاس کې نیسي.

درېم دا چې راډیو او ټلوویزیون له مخاطب سره د اړیکې ټینګولو لاره په لاهېتره توګه هواروي، نو په دې لاره بې له دې چې څوک زحمت وباسي، څه چې غواړي مخاطب ته یې رسولی شي.

څلورم علت یې خواله رسنۍ دي. په فیسبوک او نورو خواله رسنیو کې لیکوال کولی شي نسبتاً لنډې خو نه چندان جدي لیکنې وکړي او خپل پیغام خلکو ته ورسوي. نو لیکوال د جدي لیکنو لیکلو ته لږه اړتیا احساسوي.

دا دلیلونه د درک وړ دي خو له لیکلو څخه د خلکو تېښته نه شي توجیه کولی. له دې مسایلو سره نه خو د قلمي فعالیت ارزښت کمېږي او نه د علم او فکر د غوړېدا په لاره کې د قلم نقش ټټېږي او نه هېڅ شی د ښه لیکلو ځای ډکولی شي. لا مهمه دا چې د لیکلو کموالی داسې عواقب لري چې ټولنه ورنه تېښته نه شي کولی. د دې کار پایلې دا دي:

یو؛ د اوسنیو کرکېچنو شرایطو د غوټې سپرل سم تحلیلونه او جدي نظریې غواړي. دې هدف ته مو د څېړنې او دقیق تحلیل پر مټ قلمي هڅې رسولی شي، نه بې ضابطې شفاهي بحثونه. داسې بحثونه یوازې د مسایلو ابهام او زموږ ذهني ګډوډي زیاتوي او بس.

دوه؛ کله چې شفاهي فرهنگ برلاسی شي، په ټولنه کې د عقل او عاطفې انډول خرابېږي او زموږ رنځور عقلانیت لاریات رنځورېږي. زموږ په ټولنه کې هسې هم احساسات غالب دي او ښکاره خبره ده چې یوازې په توندو عواطفو د ټولنې ماته بېړۍ له دې توپانه نه شو ویستلی.

درې؛ د لیکنې فرهنگ کمزوري یا نشتوالی د تاریخي حافظې د کمزورۍ او نشتوالي سبب کېږي. لکه زموږ اوسنی وضعیت چې علت یې له ګڼو مصیبتونو سره بیا بیا مخ کېدل دي. همدا اوس د ګڼو سیاسي او ټولنیزو رهبرانو په مړینې سره زموږ د ملت د ژوندي تاریخ یوه برخه هم ښخېږي ځکه چې د نورو ملکونو برخلاف دلته د خاطر او پېښو د لیکلو او ثبتولو دود نشته.

زموږ ټولنه ټکره لیکوالو او قلموالو ته اړتیا لري. موږ باید مفکران او نظریه جوړونکي ولرو چې د قلم په مټ زموږ گڼې ستونزې راوسپړي او دا کار به هله شوني وي چې:

۱. قلموال د خپلو هڅو په ارزښت باید خبر وي او په دې دلیل قلم له لاسه ونه غورځوي چې روزگار یې خراب دی او څوک یې په قدر نه پوهېږي. له قلمه د لاس اخیستلو معنا دا ده چې د جهل او تیاري پر ضد روانه جگړه کې وسله پر ځمکه کېږدي.

۲. چارواکي دې یوازې شعارونه نه ورکوي بلکې په خپلو سیاستونو کې دې د قلم د بازار غوړېدو ته هم ځای ورکړي.

۳. خلک او مدني ټولني دې د قلموالو ملاتړ ته د ملي رسالت په سترگه وگوري.

۴. باید د فکر او عقیدې د ازادۍ ملاتړ وشي چې هغه کسان چې د مفکورو د طرح کولو وړتیا لري، د سیاسي ملاحظاتو یا د ځینو ډلو له پاره غلي نه شي.

پر دې سربېره باید په خپله ټولنه کې د کتابي فرهنگ اصول او فنون رواج کړو او د کتاب لوستلو او کتاب لیکلو فرهنگ د ټولني د عقلايي ودې سباوون وگڼو. ښايي دا یې وخت وي چې یو ځل بیا د وحی پر لومړنیو آیتونو غور وکړو چې وايي: "اقرأ و ربك الأکرم، الذی علم بالقلم، علم الإنسان ما لم يعلم".

کتاب لوستل

دلته د کتابونو د چاپ او خپراوي کاروباریان شکایت کوي چې له کتاب او فرهنگي محصولاتو سره د خلکو دلچسپي کمه ده او د لا ژورو معرفتي مطالبو سره نه علاقه خو یو په دوه زیاته ده.

که داسې وي، چې ظاهراً همداسې هم ده، دا پوښتنه به منطقي وي چې ولې داسې ده، حال دا چې زموږ په فرهنگ کې د علم او کتاب ستاینه کېږي او د پوهانو په ستایلو کې څه کمی نه لیدل کېږي. موږ د پوهې د ستایلو په اړه پر ښکلو شعرونو، نصیحتونو او خوږو متلونو سربېره آیتونه، حدیثونه او د لویانو ویناوې هم پرېمانه لرو او هر وخت یې یادوو.

ایا څه چې په دې اړه په مکتبونو، منبرونو او رسنیو کې ویل کېږي، بس نه دي او کار نه کوي؟ ایا نور تدبیرونه په کار دي چې خلک کتاب او مطالعې ته وهڅېږي؟

اول خو عاطفي خطابي د ټولني د چلند د بدلولو لپاره بس نه دي. څوک چې د لویو بدلونونو په لټه کې دي، بله لاره نه لري، بې له دې چې په علمي لارو دا شی وارزوي او د شمېرو او معلوماتو د راټولولو له لارې په دې اړه څېړنه وکړي. دا کار نن سبا په اکثره هېوادونو کې د لویو پلانونو لپاره کېږي. د خطابي د منطق پر ځای

د تحلیل منطق ته ځای ورکول هغه بدلون دی چې له خلکو سره د لا بهترې لارې په موندلو کې مرسته کولی شي.

دویم دا چې سیاسي او فرهنګي سرلاري باید پخپله کتاب او مطالعې ته په ارزښت قایل شي او هماغسې چې ویل شوي دي: الناس علی دین ملوکهم، د یوې ټولنې د مشرانو چلند د وګړو د چلند په بدلولو کې ستر نقش لري. تر اوسه پورې داسې څېړنه نه ده شوې چې راملومه کړي چې زموږ سیاسي او فرهنګي مشران له کتاب او مطالعې سره څنګه دي. باید په دې اړه څېړنه وشي چې د کتاب لوستلو کچه د سرلارو په منځ کې راملومه کړي او بیا پوه شو چې د وطن سیاستوال او تصمیم‌نیونکي د فکري ودې او پوهې په لحاظ په کومه کچه دي.

درېم، کتاب لوستل او فکر کول باید د خلکو له واقعي ژوند سره غوټه شي، معنا دا چې داسې پروګرامونه او شرایط دې رامنځته شي چې که هرڅوک ډېر کتابونه ولولي او زیاته پوهه پیدا کړي، هماغومره یې ژوند ښه شي. تر هغې پورې چې کتاب لوستل د فقر سبب وي او پوهې ته مخه کول د محرومیت، دا تمه نه شو کولی چې کتاب دې د خلکو په ژوند کې خپل مناسب ځای پیدا کړي. کله چې وینو چې یو څوک بې له کتاب لوستلو او څه زده کولو ډېرې پیسې ګټي او ځان ته ښه ژوند جوړولی شي، برعکس څوک چې علم زده کوي، له غم او بدمرغۍ پرته بل څه نه حاصلوي نو دا تمه به نه‌کوو چې د کتاب او مطالعې شوق به په چا کې پیدا شي.

سربېره پر دې باید وپوهېږو چې څه باید ولولو، څه ونه‌لولو او څه چې ولولو، څرنګه یې باید ولولو. ځینې وګړي، په تېره بیا ځینې ځوانان شته چې په رښتیا د مطالعې او کتاب پر اهمیت پوهېږي خو د یو دوو کتابونو په لوستلو سره یې زړه تورېږي او د دې شوق پالو ته انګېزه ورته نه‌پاتې کېږي. د دې ستونزې حل د کتاب په انتخاب کې دی.

په اوسنۍ نړۍ کې تر هر وخت زیات کتابونه او فکري محصولات پیدا کېږي. ډیجیټلي نړۍ په دې برخه کې بې ساری بدلون راوستی. څه چې پخوا به په زحمت سره نه پیدا کېدل، اوس وړیا پیدا کېږي. د کتابونو او د معلوماتي سرچینو ګڼوالی که له یوې خوا پوهې ته د خلکو لاس په اسانه رسوي، له بلې خوا د کتاب ځینې شوقیان لالهاند کوي. څوک چې کافي تجربه ونه‌لري، نه‌پوهېږي چې د دومره ډېرو کتابونو له منځه کوم یو انتخاب کړي.

د دې منظور لپاره باید کتابونه د عمر، تحصیلي درجې، او مسلک پر اساس ډلبندي شي. دا خبره مشهوره ده چې شیخ الرییس ابوعلی سینا د ارسطو «مابعد الطبیعه کتاب» څلورېنځه ځله ولوست خو پرې پوه نه‌شو، تر دې چې یوه ورځ تصادفاً د دې کتاب هغه نسخه په لاس ورغی چې فارابي پرې شرحه لیکلې وه. بیا نو ورباندې سم پوه شو. ابن سینا دومره حوصله درلوده چې یو کتاب څلورېنځه ځله په دې هیله ولولي چې پر معنا به یې پوه شي خو زموږ ډېر کسان ان دومره حوصله نه‌لري چې داسې کتاب یو ځل هم تر پایه ولولي او که څوک څو ځله له همداسې کتابونو سره مخ شي بیا به د تل لپاره له کتابونو سره مخه ښه کوي.

پر دې سربېره، ټول کتابونه د لوستلو نه دي. دلیل یې دا نه دی چې ځینې کتابونه به ایډیالوژیک وي بلکې دلیل یې دا دی چې ځینې کتابونه په علمي او فکري لحاظ خوار دي. د کتابونه د پېروالی د معرفت او پوهې د پېروالي معنا نه لري. د نړۍ په هر ځای کې، په تېره بیا په وروسته پاتې ملکونو کې چې نه د معنوي مالکیت حق پېژني او نه علمي موازین مراعاتوي، دې داسې کتابونه شته چې یا خو اصلاً کتابونه نه دي بلکې هسې لیکلې ویناوې دي او یا دا چې د نورو له فکري تولیداتو غلا شوي دي، هغه هم داسې چې د کتاب لیکوال پخپله ورباندې نه وي پوه شوی.

همدرانګه یوازې د مناسب کتاب په انتخابولو کار نه کېږي، بلکې د لوستلو مناسب روش هم باید زده کړو. نو ځینې کتابونه دي چې باید بیخي ونه لوستل شي، ځینې دي چې باید یوازې له نظره تېر شي، یو نیم کتاب باید یو ځل په دقت سره ولوستل شي، ځینې کتابونه باید په کراتو مطالعه شي او یو نیم کتاب باید لکه درسي کتاب ټکي په ټکي زده شي.

له کتاب سره ایډیالوژیک چلند نه دی په کار. ځینې کسان چې خاصې ایډیالوژۍ یا ډلې ته تمایل لري، هماغه کتابونه لولي چې وارله مخې ورته غوره شوي او د دوی د مشرانو له فلتره تېر شوي وي. دا په دې چې دغه مشران نه غواړي لارویان یې داسې کتاب ولولي چې په ذهن کې یې پوښتنې ولاړوي او نقد او تفکر ته یې هڅوي. له دې کار سره د دوی پر مخ د معرفت ګڼې دروازې تړل کېږي. مطالعه د دې لپاره وي چې سړی له تقلید او په پټو سترګو په چا پسې له تګ څخه راوگرځوي. [استاد محمد صدیق پسرلی څه ښه وايي: نورو پسې تګ سړی څرمنځی کړي / گرد د لارې وګوره د شپون په مخ. ژباړن] داسې کتاب لوستل چې ته د کتاب په انتخاب کې ازاد ونه اوسې، د کتاب لوستلو له اصل او هدف سره په ټکر کې دي. داسې مطالعه له نه مطالعې یوازې دومره توپیر لري چې نه مطالعه ساده جهل زېږوي او داسې مطالعه مرکب جهل.

پر دې ټولو خبرو سربېره، بله بلا چې مطالعې یې له ستوني نیولې ده، د معلوماتي منابعو او مجازي شبکو زیاتېدل دي چې خبرونه ژر خو رسوي خو برسېرن، لکه د برگر او سانډویچ په شان تیاره خواره. په دې لاره د خلکو د پوهېدو اړتیا په کاذبه توګه پوره کېږي او ذهنونه پر علمي او فکري مبحثونو له فکر کولو راگرځوي او لټ یې اموخته کوي. دغه «سانډویچي» معلومات د کتاب لوستلو او مطالعې د کمېدو بل دلیل دی. د وګړو په جمعي شعور کې دا خبره باید ژوندۍ وساتو چې سطحي او سملاسي معلومات هېڅکله نه شي کولی چې موږ د پوهې له اصلي سرچینو بې نیازه کړي.

شمېرې یې راښيي چې د هرې ټولنې د سوکالی او پرمختګ اندازه، په هماغه ټولنه کې د کتاب لوستلو له کچې سره مستقیمه رابطه لري. د درېیمې نړۍ هېوادونه په مطالعه او کتاب لوستلو کې هم درېیمه نړۍ ده. که د قرآن مجید لومړنی آیت د لوستلو په اړه نه وای، که خدای پاک په قلم باندې لوړه نه وای کړې او د قلم په نوم

سوره يې نه وای نازل کړی، که د اسلام پیغمبر ﷺ یرغمل شوي دښمنان، مسلمانانو ته د لیک لوست د ښوولو په بدل کې نه وای خوشي کړي، نو هغه مهال به مو له کتاب او مطالعې سره چلند څرنگه وای؟

ژبه باید جدي وگڼو

ژبه يعنې د بني آدم ناطقه ځواک. د پخوانو په نظر، څه چې انسان له حيوانه بېلوي او د بني آدم امتياز گڼل کېږي، همدغه ناطقه ځواک دی. د ابن رشد په وينا انسان ځکه «ناطق حيوان» بلل شوی دی چې نطق د انسان د پوهېدا نښه ده. بني آدم ډېر مفاهيم د ژبې له لارې زده کوي او د ژبې په وسيله يې نورو ته لېږدوي. خو دا د ژبې يوازينی کار نه دی، مشهور فيلسوف ويتگنشتاين وايي: «زما ژبه زما نړۍ ده. گواکې موږ د ژبې په مرسته په دنيا کې ساه اخلو او له دنيا سره او په دنيا کې، د ژبې په مرسته اوسېږو.»

ژبه پخپله هم ځينې پېچلتياوې لري او د کارولو طريقې يې هم داسې دي چې کېدای شي مفهوم سم ونه رسوي، ويناوال به يو څه ويل غواړي خو مخاطب به بل څه ترې نه اخلي. ځکه خو له ډېر پخوا راهيسې او ښايي له زرگونو کلونو راهيسې، انسان هڅه کړې ده گڼ داسې علمونه رامنځته کړي چې د ژبې کار اسانه کړي او د ژبې کمي او کيفي وړتياوې زياتې کړي، لکه منطق، صرف او نحو، معاني، بيان، عروض، قافيه او داسې نور.

خو موږ له تمدن سره همگامه تر دې اوږده مزله وروسته په کوم ځای کې يو؟ موږ د وينا مهارتونه او تخنيکونه څرنگه چې لازم دي، زده کړي دي؟ ايا د گړنۍ او ليکنۍ ژبې ترمنځ واټن مو د وينا کولو د اصولو په مراعاتولو کم کړی دی؟ ايا د بديع ښکلاگانې مو بې تکلفه په گړنۍ ژبه کې ننه ايستلې دي؟ ايا ولسي او عاميانه ژبه مو له ځيروالي رايستلې او په پستو ادبي ظرافتونو مو ښکلې کړې ده؟ ايا وينا او ليکل مو دومره ښکلي کړي دي چې نور د سعدي او بيهقي ارمان ونه کړو؟

مهمه لا دا چې ايا، اساساً موږ په خپل ژوند کې د ژبې پر نقش پوه شوي يو؟ ايا ژبې ته مو د يوې ژوندۍ پديدې په سترگه کتلې دي چې کولی شي وغورږېږي او يا مړاوې شي؟ ايا دې ته مو فکر کړی دی چې د ژبې پر وړاندې ځينې مسووليتونه لرو او که دا مسووليتونه سم ادا نه کړو نو پايلې به يې خرابې وي؟ په بله وينا، ايا موږ له خپلې ژبې سره مسوولانه چلند کړی دی؟ که مو کړی دی، څرنگه او څومره؟

کولی شو په دې اړه نورې پوښتنې هم وکړو خو ښايي ارتيا يې ځکه نه وي چې خپل ورځني ژوند ته کتنه به مو دا ټولې پوښتنې ځواب کړي.

که یوه ټلويزیوني بحث ته غوړ ونيسو چې هغه وتلي کسان یې وربللي او دوی د وضعیت پر شننې لگیا وي، دا معلومولی شو چې دوی څرنگه غوړېږي، جملې یې څومره مرتبې دي، په خپلو خبرو کې څومره گرامري قواعد مراعاتوي، څومره له تکلفه لرې دي، څومره کولی شي خپلې خبرې په هوسایۍ سره وکړي، د ژبې پر بشکلا او تخنیکونو څومره مسلط دي؟

د ژبې حق څرنگه ادا کولی شو؟ لومړی گام دا دی چې ژبه به تابو نه گڼو او ژبې ته له ورنږدې کېدو یا د اړتیا پر مهال لاس وروړلو څخه ونه پارېږو خو دا کار به په میتود او سمه لاره کوو. ژبه باید چې د ژوند له تحولونو سره وڅوڅېږي او وغوړېږي. ژبه هغه چمن دی چې هم به یې لرون کوو او هم به د مهارت په گوتو یې سینگاروو. دا یو روان بهیر دی او تر څو پورې چې ژوند روان دی، دا بهیر هم باید روان وي.

ژبه باید خپله غېږه د نورو ژبو پر مخ پرانيزي او بې له دې چې خپله بشکلا وبایلې، د نورو ژبو خوږې او پخې مېوې راخپلې کړي، هماغسې چې کولی شي خپلې مېوې نورو ژبو ته په پور ورکړي. د ژبو ترمنځ راکړه ورکړه، د نورو ژبو له ادبي بشکلاگانو گټه اخیستنه، له هغو لارو څخه ده چې ژبې ورباندې شتمنېدای شي. هغه ژبه چې په ځان کې پوهه وي، تل به ډنگره او رنځوره پاتې شي او د غوړېدو بخت به یې نه وي. نن سبا د مختلفو ژبو تجربې زموږ مخې ته پرته دي او ژبپوهنه په دې اړه گټور درسونه راته لري.

تحول او راکړې ورکړې ته د غېږې پرانیستل باید چې بې ضابطې نه وي او د غوړېدا پرځای گډوډۍ رانه ولي. په دې برخه کې باید علمي قواعد او عقلاني ضوابط په پام کې ولرو. همدارنگه څه چې ژبپوهنه او د ژبې فلسفه یې راته وایي، هم باید په پام کې ونیسو. د ژبې فلسفه راسره مرسته کوي چې د ژبې ماهیت، د ژبې چلند لا ښه وپېژنو او د کارولو سمه لاره یې زده کړو.

تحول ته غېږه پرانیستل په دې معنا نه ده چې له تېر سره به اړیکې شلوو. دا ناممکنه ده چې په پېړیو پېړیو کې د نثر او نظم له پنځول شویو شهکارونو بې نیازه شو. باید د دغو ویاړمنو خزانو قدر وکړو او د بشکلاوو او ظرافتونو له لوستلو یې پوره خوند واخلو.

خو داسې هم باید ونه کړو چې یومخ د پخوانو پېښې وکړو او یوازې پر هماغه څه وویاړو چې له دوی راپاتې دي. باید هغه نیالگۍ چې دوی ایښی او لوی کړی و، لا وغوړوو او مېوه یې لازیاته کړو چې د نن ژبه مو خوندوره شي.

د ژبې پالنه او صیقلول د یوه یا دوو کسانو کار نه دی. د ژبې ټول ویونکي دغه مسوولیت لري. خو په خاصه توگه بیا ښوونیزې ادارې لکه معارف او پوهنتونونه، د فرهنگ وزارت، فرهنگي بنسټونه، رسنۍ، سیاسي او ټولنیز سرلاري، قلموال او د فکر خاوندان چې د ژبې د کاروان څاروانان دي، هر یو کولی شي په یو ډول سره د ژبې په ساتنه او غوړېدا کې برخه واخلي.

د ورځې له غوښتنو سره برابره او غورېدلې ژبه د فکر غوټه خلاصوي او د پوهېدلو او پوهولو چاره اسانوي. بيا به تفاهم هم د همدې ژبې د ويونکو ترمنځ او هم له نورو فرهنگونو سره د تعامل په برخه کې اسانه شي. له بلې خوا غورېدلې ژبه د وخت له علمونو سره د سيال کېدو او له ننني عقل سره د هم لاري کېدو دريځه ده.

که فکر وکړو چې له نارسا او گپوډې ژبې سره رسا فهم او تفاهم ته رسېدای شو، تېروتلې به يو. دا ناسم گومان دی چې بې له مرتبې او سنجيده وينا څخه به خلاق او گټور تفکر خپلوی شو.

اووم خپرکی

داعش، مور، او له مسوولیت څخه انکار

د یوویشتمې پېړۍ په دوهمه لسيزه کې د داعش رادبره کېدل، داسې معما ده چې هرڅوک غواړي په خپل سبک یې حل کړي. څوک وايي چې دا د امریکا او اسراییل د استخباراتو ښکاره توطیه ده چې روسیه، چین او ایران ورباندې وځپي. بل بیا وايي چې داعش اوردغان، سعودي، قطر، عربي اماراتو او نورو جوړ کړی چې د ځواک توازن د یوه په گټه او د بل په زیان مات کړي. د ځینو نورو په باور دغه ډله د هغې لوبې په نتیجه کې راوښه چې د ایران او سوريې حکومتونو غوښتل د سوريې د وگړو سوله ییز اعتراضونه ورباندې بدنامه کړي. ځینې غریبان چې له اسلام څخه په شدت سره وپېرې، وايي چې داعش په فتوحاتو د روږدي او د خاورې د پراخولو د شوقي اسلام برېښه تجلي ده. دوی باور لري چې داعش دې ته راپیدا شوی چې په زور خپل رقیب تمدن له میدانېه وباسي او یو ځل بیا خپل خلافت قایم کړي چې د اروپا د فتحې په اړه د خپلو نیکونو سرته نارسېدلي خوبونه رښتیا کړي.

کېدای شي د دې تحلیلونو هر یو د یوه واقعیت یوې څنډې ته اشاره وکړي خو پوره تصویر یې نه شي بشودلی او هغه پوښتنې نه شي ځوابولی چې دغه لیدلوري چلینجوي. په دې تحلیلونو کې د دروني، فرهنګي او دیني عاملونو نقش یا کمرنگه کول کېږي یا یومخ له پامه غورځول کېږي. له څلورم تحلیل پرته، دغه ټول تحلیلونو خارجي عامل اصل گڼي او دا له یاده باسي چې که په کور دننه زمينه ورته برابره نه وي، هېڅ بهرنی طرحه او نقشه په دې اندازه نه شي کامیابېدلی. البته چې پر څلورم تحلیل هم ځینې نیوکې شته.

لا دقیقې څېړنې دا رښتیا چې داعش له دوو عاملونو زېږېدلی دی: ایډیالوژیک او غیرایډیالوژیک. غیرایډیالوژیک عاملونه یې د عراق او سوريې قبیلوي جوړښت، پر ډلو او فرقو د سیمې د وگړو وېش، د بعث د گوند ډېر غړي چې د عراق تر جگړې وروسته بې برخلیکه پاتې وو، په سیمه کې د دولتونو او استخباراتي سازمانونو د گټو ټکر، د وسلو د کمپنیو گټې، په جگړې ځپلي عراق کې د وسلې او تېلو توربازار، د عراق د ځینو شیعې ډلو لکه د فرق الموت او جیش المهدی فرقه ییز چلند، د نوري المالکي د دولت شدیدې فرقه پاله پالیسي، د بغداد د طلايي تېر وخت په اړه د سني عربانو نوستالجیا چې یو وخت د دوی تاریخي دارالخلافة و، د عربو او فارسیانو پخوانی تضاد چې د ساسانیانو له پېر رانېولې د خمیني او صدام تر وخته پورې غځېدلی. همدارنگه په دې وخت کې د عرب – فارس، عرب – کرد، کرد – ترک، سني – شیعې، سني – علوي، مسلمان – مسیحي، مسلمان – دروز تر منځ ځنډنې لانجې راتازه شوي او په بحران واوښتې، او په پایله کې یې د عربو تر ناکامه پسرلي وروسته د عربي نړۍ د متوسطو ښاري طبقو لپاره کومه هیله پاتې نه شوه. له بلې خوا په عربي ملکونو کې د مهاجرو مسلمانانو د دویم نسل هویتي بحران چې دوی خپل پخوانی هویت بایللی و خو نوی هویت یې هم نه و خپل کړی، د داعش په رامنځته کېدو کې نقش لري.

دغسې بدلونونه لږ ډېر په نورو ځايونو کې هم راغلي دي خو د داعش غوندې ډلې په کې نه دي پيدا شوي. دا ايډيالوژيک عاملونه دي چې هلته يې دغه ټول عاملونه سره وپييل او داسې خوځنده او ويجاړونکي ځواک يې ورته جوړ کړ.

زموږ ځينې مسلمانان هسې لگيا دي چې داعش او د داعشيانو عملونه له اسلام سره تړاو نه لري. هماغسې چې د غرب ځينې منځلاري رهبران هم د سياسي او ډيپلوماټيکو ملاحظو په خاطر همدا خبره کوي خو دا هڅه بې ځايه ده.

دا بې گټې کار دی چې د ځينو داعشيانو غيرمذهبي يا انحرافي مخينه پلمه کړو او ووايو چې دا ډله نامسلمانه او له اسلامه منحرفه ده. دوی هماغومره مسلمانان دي چې نور دي او د دوی حکومت هماغومره اسلامي دی چې د طالبانو حکومت، د سودان حکومت، او د ايران اسلامي جمهوري دي. داعشيان د نورو مسلمانانو غوندې د اسلام پر دين عقیده لري، پر اسلام عمل کول ورته مهم دي او ان په ځينو موردونو کې تر نورو مسلمانانو لا کلک په اسلام پورې نښلي. البته په دوی کې داسې کسان هم شته چې له خپلو ادعاوو سرغړوي او د اسلام د ارزښتونو خلاف کارونه کوي يا يې پخوا کول او اوس يې توبه کړې ده. نو تر نورو عاملونو پر ايډيالوژيکو عاملونو خبرې کول لا مهم دي.

لومړی ايډيالوژيک عامل يې له قرآن مجيد څخه د دوی برداشت دی. څه چې داعشيانو تر دې دمه کړي دي او خلک يې حيران او ډار کړي دي، ټول يې څه ناڅه زموږ په ديني منابعو، په تېره بيا په ځينو قرآني آيتونو کې ريښه لري. مثلاً دغه موردونه په پام کې ونيسئ:

د خلکو مرييان کول او د جنسي بردو (مينزو) ساتل: "ما ملکت ايمانکم" سوره نساء، آيه 25.

د عقيدتي مخالفانو وژل او له هغوی سره ځېر چلند: "قاتلوا الذين يلونکم من الکفار و ليجدوا فيکم غلظة" سوره توبه، آيه 123.

د دښمن په منځ کې د وېرې او وحشت اچول: "ترهبون به عدو الله و عدوکم" سوره الأنفال، آيه 60.

له کافرانو څخه کرکه لرل: "قل موتوا بغيظکم" سوره آل عمران، آيه 119.

له مخالفانو څخه د جزيې اخيستل او د هغوی تحقيرول: "حتى يعطوا الجزية عن يد و هم صاغرون" سوره التوبة، آيه 29.

له دښمن سهر جگړه او ځير چلند: "يا أيها النبي جاهد الکفار و المنافقين و اغلظ عليهم" سوره التحريم، آيه 9.

د دښمنانو وژل: "فإن تولوا فخذوهم و اقتلوهم حيث وجدتموهم" سوره النساء، آيه 89، "فإنما تتقنهم في الحرب فشردهم من خلفهم لعلهم يذکرون" سوره الانفال، آيه 57، "فإنما انسلخ الأشهر الحرم فاقتلوا المشركين

حيث وجدتموهم و خذوهم واحصرهم و اقعدهم لهم كل مرصد" سورة التوبة، آيه 5، "فاذا لقيتم الذين كفروا فضرب الرقاب حتى اذا اثخنتموهم فشدوا الوثاق" سورة محمد، آيه 4.

اکثره مسلمانان د قرآن له آیتونو څخه د داسې معنا له اخیستلو سره مخالف دي او د خپل مخالفت لپاره دلیونه هم لري خو داسې لاره نه مومي چې داعش د دغو آیتونو له داسې تفسیره راوگرځوي او هغوی قانع کړي چې په خطا لاره تللي دي. د دې کار گڼ دلیونه او علتونه دي. یو علت یې دا دی چې د قرآن د آیتونو ترتیبول او یو د بل په څنگ کې ایښودل، د متعددو تفسیرونو زمینه برابروي. قرآن د نورو کتابونو په شان متعارف کتاب نه دی چې مشخص فصلونه او مرتب موضوعات دې ولري.

همدارنگه د آیتونو د نزول زماني ترتیب نه دی معلوم چې سری پوه شي کوم آیت تر کوم آیت وروسته نازل شوی دی او کوم آیت بل آیت منسوخ کولی یا اقلماً مقید کولی شي. د منسوخو آیتونو پر سر اختلاف خورا سخت دی. ځینې یو مخ ورنه انکار کوي او ځینې ادعا کوي چې سلگونه آیتونه منسوخ شوي دي.

د قرآن لږ شمېر آیتونه شأن نزول لري او ډېر یې نه لري. سری نه پوهېږي چې د دې آیتونو د نزول پر مهال کومه پېښه شوې وه او دغه آیتونه کومې پېښې یا پېښو ته ځانگړي دي.

پر دې سربېره په قرآني علومو، په تېره بیا د قرآن د تاریخ په اړه له پراخو بحثونو سره سره دا دقیقاً نه دی څرگند او کومه لاره هم ورته نشته چې ایا د سورتونو او آیتونو ترتیب د صحابه وو د اجتهاد له مخې شوی دی او یا د پیغمبر ﷺ په امر. یعنې دا نه دی معلوم چې د قرآن اوسنی ترتیب «توقیفي» دی که «اجتهادي».

همدارنگه د قرآن آیتونه د موضوع په لحاظ تیت او پرک دي، په یوې موضوع پورې اړوند آیتونه ټول په یوه ځای کې نه دي راغلي چې سری وشي کولی قطعي او کلي حکم ورنه استنباط کړي، بلکې په څو ځایونو کې راغلي دي او په هر ځای کې د قضیې یوه بېله برخه څېړل شوې ده. همدا ده چې مختلفو اجتهادونو ته لاره هوارېږي. البته دا شی یوازې په یوې موضوع پورې نه دی محدود، بلکې ډېر موضوعات، ان قرآني داستانونه رانغاړي. خورا پېچلي موضوعات لکه قضا او قدر، ایمان او کفر، او ان د نکاح او طلاق احکام هم د قرآن له پیله تر پایه پورې خواره واره راغلي دي.

که دا منو چې قرآن په ادبي لحاظ فوق العاده عالي متن دی، دا به هم منو چې دا د یوه ادبي کتاب په توگه استعاري، تشبیه گانې، کنایې، مجاز او داسې نور فنون لري چې له دې سره خبره نوره هم پېچلې کېږي ځکه چې دغه شیان د لا زیاتو تعبیرونو او تفسیرونو زمینه برابروي. له دې ټولو سره سره، قرآن یوازینی متفق علیه متن دی چې د مسلمانانو ټولې مذهبي فرقې یې پر قطعیت باورمن دي او پر اصل یې چندانې اختلاف نشته.

کله چې خبره نبوي احادیثو او د اسلام پیغمبر ﷺ ته منسوبو روایتونو ته رسېږي، قضیه لا نوره پېچلې کېږي. د داعش او نورو افراطي ډلو د فکرونو په رغولو کې دویم ایډیالوژیک عامل حدیثونه او روایتونه دي. حقیقت خو دا دی چې د دوی استدلال تر آیتونو زیات، پر روایتونو بنا دی.

د حدیثي روایتونو ډېره لویه برخه، بلکې نژدې ټول حدیثي روایتونه د سند او ثبوت په لحاظ ظني دي او په يقيني ډول دا نه ده معلومه چې پیغمبر ﷺ به هغسې څه کړي / ویلي وي که نه. خو له دې سره سره بیا هم دغه روایتونه د حضرت ﷺ د ثابتو خبرو په حیث ویل کېږي او تدریسېږي. پر دې سربېره، حدیثونه هم د آیتونو په شان د ابهام له ستونزې سره مخ دي. د اکثرو حدیثونو شأن ورود نه دی څرگند او زیاتره حدیثونه داسې جملې دي چې د یوې واقعي پېښې له مننه راخیستل شوې او په مُنتزَع ډول لوستونکو ته وړاندې کېږي. نو لوستونکي د ډېرو روایتونو په حصره کې په دې نه شي پوهېدای چې دغه خبره چا ته او څنگه شوې ده.

د روایتونو تر منځ تفاوت او احياناً د ځینو روایتونو ترمنځ تناقض هومره زیات دی چې د دې فن ځیني متخصصان مجبور شوي دي چې د «مشکل الاثار» په نوم کتابونه وليکي او د دې تناقضاتو له رفع کولو سره مرسته وکړي. له دې وړهاخوا، اکثره روایتونه په تقطیع شوې (پرې شوې) توگه روایت شوي دي؛ مثلاً هغه عبارت چې دوه درې کرښې به و او دوه درې موضوعات به یې رانغښتل، هره برخه یې جلا جلا د حدیث په بڼه روایت شوې ده. په دې لړ کې کله کله د یوه روایت سر، منځ یا پای غورځول شوی دی چې ان د ابن حجر او ذهبی په کچه لویو محدثانو ته یې سرخوړی پیدا کړی دی. دوی مجبوره شوي دي چې د ځینو روایتونو د غورځول شویو برخو د راغونډولو او بیا یې له نورو برخو یا نورو روایتونو سره د پيوند د جوړولو لپاره پڼې پڼې کتابونه وکارې.

د فقیهانو په نظر د قرآن د آیتونو په نسبت د حدیثونو پر مطلب پوهېدل لا سخت ځکه دي چې ممکن د پیغمبر ځینې خبرې به اساساً د شرعي حکم حیثیت نه لري بلکې د ورځینو چارو په اړه به عادي خبرې وي. نو په دې لحاظ د روایتونو پر قطعي مقصود د ځان پوهول سختېږي. هغه اختلافونه چې د اسلام په تاریخ کې پر همدې اساس د فقیهانو، محدثانو، متکلمانو، مفسرانو، متصوفانو او د مختلفو مذهبونو او فرقو د لارویانو تر منځ پیدا شوي دي، دومره لوی او پراخ دي چې غیرمتخصص وگړي به یې درک نه کړای شي.

دغه وضعیت داعش، القاعده، اخوان المسلمین، طالبانو، او نورو سیاسي او غیر سیاسي اسلامي ډلو ته دا موقع په لاس ورکوي چې هر یو یې د خپل فکري او ایډیالوژیک دریځ د تایید او تقویې لپاره کافي دلیلونه ترلاسه کړي. دغه هره ډله دعوا کوي چې د دین تر ټولو سم تعبیر هماغه دی چې دوی یې کوي. په دوی کې د ځینو ډلو عمر نژدې یوې پېړۍ ته رسېږي او اوس نو داسې پړاو ته رسېدلې دي چې هېڅ ډله نه شي کولی د خپلو رقیبانو دریځ په قطعي توگه باطل کاندې. دغه وضعیت په اصطلاح کې «تکافوء ادله» نومېږي چې په دې برخه کې د نه حل کېدونکو ستونزو نښه ده.

د داعش او نورو بنسټپالو ډلو د کړو وړو درېم ایډیالوژیک عامل هغه دروند میراث دی چې د اسلام په تاریخ کې له صوفیانو او عارفانو پرته، اکثره نورو مذهبي ډلو او فرقو پاللی دی او تعصب، اختلاف او فرقه پالنه یې هم ورزیات کړي دي. په دې تېرو څه باندې زرو کلونو کې چې فکري تولید رامنځته شوی، د اسلامي مذهبونو د فکري، فقهي، کلامي، او تفسيري میراث ډېره برخه د ځان د اثبات او د بل د نفی لپاره رامنځته شوې ده.

په دې ادبیاتو کې چې بل په کې په سختۍ سره ځپل کېږي، مقابل لوری د دښمن په توګه پېژندل کېږي چې باید په ټول وس سره هغه له میدانې وایستل شي او مات کړای شي. په فقهي ډګر کې مثلاً د حنفیانو لپاره شافعیان همداسې دښمنان دي؛ د کلام په برخه کې د اشاعره لپاره معتزلیان دښمنان دي، په سیاسي-عقیدتي ډګر کې بیا شیعیان د سنیانو او سنیان د شیعیانو دښمنان ګڼل کېږي. په دې جګړه کې کله د تکفیر وسله کارول کېږي او کله د تددیع او تفسیق (یعنې یوه بله بله کافره، بدعتګره یا فاسقه ګڼي). نامسلمانان هم اکثره وخت دښمن ګڼل کېږي، بې له دې چې دې ته وکتل شي چې دغه نامسلمانان د یوه مسلمان هېواد وګړي دي چې نومي ګڼل کېږي یا دا چې د بل هېواد اتباع دي چې غیرذمي بلل کېږي. دلته اصل دښمني او د مقابل لوري په ګوندو کول دي، نه د تفاوتونو په رسمیت پېژندل او د خبرواترو او همکارۍ لپاره د لارې موندل.

دغه ادبیات په مختلفو پړاوونو کې د سیاسي او اجتماعي شرایطو تر اغېزې لاندې او د مختلفو فکري او ادبي امکاناتو له مخې تولید شوي، لوستل شوي، تدریس شوي، او تبلیغ شوي دي او د اسلامي ټولنې د عامه ذهن زیاته برخه یې جوړه کړې ده. دا چې داعش کولی شي په مختلفو سیمو کې ځانته اشنایان پیدا کړي، یو دلیل یې همدغه مشترک فکري میراث دی چې څه باندې زر کاله عمر لري او د یوه تمدن هومره پراخ دی. که دغه لویه فکري زېرمه نه وای، داعش او نورو ورته افراطي ډلو به نه شواى کولی چې په دومره اسانۍ سره پر زرګونو خلکو خپله مفکوره او خپلې طرحې ومني. هلته چې په ادبیاتو کې د مذهبونو او ادیانو ترمنځ مشترک ټکي څنډو ته پورې وهل شوي وي او د افتراق ټکي په مرکز او محور کې وي، هلته چې د تفاوت او تنفر ترمنځ پوله نه وي څرګنده، چېرته چې د سم او ناسم ځای حق او باطل ونیسي، او کله چې د «باطل» له منځه وړل وجیبه وګڼل شي، نو بیا دا تمه نه شو کولی چې تر افراطپالنې دې بهتره نتیجه ترلاسه شي.

دا سمه ده چې زموږ د تېرو فکري ادبیاتو ټول محصول یوازې همدا شی نه دی بلکې د عقلپالنې او عارفانه تسامح پانې هم ځای ځای په کې ځلېږي خو د کرکې او دښمنۍ ادبیات په کې غالب پاتې شوي دي.

څلورم ایډیالوژیک عامل هغه ادبیات دي چې په اوسني پېر کې تولید شوي دي. له هماغه لومړیو شپږو چې زموږ سترګې د نوې نړۍ خوا ته خلاصې شوې دي، د دې ځواکمن غربي رقیب پر وړاندې زموږ پر ذهن او ژبه د کرکې او عقدي روحیه غالبه ده. د سیدجمال الدین له وخته راپه دې خوا، هغو کسانو چې موږ ته یې فکر تولید کړی او همدارنګه هغو ډلو چې عامه ذهنیت یې رامنځته کړی، تقریباً ټولو موږ د هغې لویې دسیسې قرباني ګڼلي یو چې د پردیو له خوا طرحه شوې ده. دغه پردی کله د منځنیو پېړیو د صلیبیانو تداوم معرفي شوي دي چې د خپلو پلورنو د غچ اخیستلو لپاره یې رادانګلي دي، کله هغه حریص استعمارګران چې زموږ کانونو ته یې سترګې نیولې دي، کله هغه مسیحیان او یهودیان چې له ځایه له مسلمانانو څخه کرکه لري او یوازینی هیله یې د اسلام راپرځول او له نړۍ څخه د اسلامي تمدن ختمول دي، کله هم ټول نامسلمانان لکه هندوان، روسان، بوداییان او ټول هغه کسان چې کافران ګڼل کېږي او له اهل ایمان سره له دښمنۍ پرته بل څه نه پېژني.

هغه کسان چې دا ډول روایت خپروي، د خپل فکري او فرهنگي تمايلاتو له مخې خاص رنگ ورته ورکوي. مثلاً چېي ډلې، هغه که مذهبي چېي ډلې وي که سیکولر دغه دښمني، له زورواکو سره د کمزورو دښمني گڼي. سنتي سلفي او غیرسلفي ډلې بیا دا تقابل د حق او باطل یا د شیطان او انسان ترمنځ تقابل بولي. د دوی په نظر حق هغه انځور دی چې دوی یې د سلف له پېر څخه په خپل تصور کې لري او باطل هغه څه دي چې د پردی تمدن له لوري پر موږ راتپل شوي دي. د ډېرو مذهبي لیکوالو په آثارو کې له اوسني تمدن سره مخالفت ښودل شوی دی او ځینو دغو لیکوالو نوی تمدن د آخرالزمان د دجال سپمبول گڼلی دی. همدارنگه ملي آزادي پالو ډلو دا جنگ د بهرنیو تیريگرو او کورنیو مقاومتگرو جنگ بللی دی.

دا چې کوم روایت یا د دغو روایتونو کومې برخې واقعیت ته نژدې دي، جلا خبره ده خو دغو ټولو روایتونو په گډه سره په یوه پېړۍ کې داسې ادبیات راپنځولي دي چې د مسلمانانو په زړونو کې د کرکې، کینې، غوسې او غچ اخیستنې اور ته پوکی ورکوي. دا مهمه نده چې د غچ اخیستنې دغه حس د چېي لیکوالو لکه د ایرانی علي شریعتي له لیکنو زموږ زړونو ته لاره کوي، که د مصري حسن حنفي له اثارو څخه، یا دا چې د حزب توده، مجاهدین خلق، او یا د ناصري او بعثي گوندونو له اثارو څخه. مهمه دا ده چې د ټولو نتیجه دا راوځي چې موږ له نړۍ سره د تعامل بله لاره نه پېژنو، پرته له کرکې، تقابل، او جگړې.

دغه ادبیات د مبارزې، جگړې او له منځه وړلو ادبیات دي. د دې ادبیاتو اساسي هدف دا دی چې د مسلمانانو عواطف تحریک کړي، جنگ او حماسې ته یې وهڅوي، او مقاومت او تقابل ته یې تیار کړي. دغه ادبیات غواړي چې زموږ ټول استعدادونه، وړتیاوې او مهارتونه په هغه لاره برابر شي چې همدغه هدف ته مو نژدې کوي.

دغه ادبیات د گوندي رسالو، فکري کتابونو، سیاسي تحلیلونو، تاریخي گزارشونو، عمومي ویناوو، رسمي ویناوو، راپوښی او ټلويزیوني خپرونو، او ټولو ممکنه اوزارو په وسیله تولید، تکثیر او توزیع شوي دي. زموږ د جمعي تفکر ډېره برخه له همدې ادبیاتو څخه رغېدلې ده. همدا وجه ده چې لیکوال د پاکستاني ډیپلوماټ له خولې هماغه خبرې اورېدلي دي چې د قاهرې ټکسیوان یا د تهران د پوهنتون استاد یې کوي. په کاناډا کې د جومات ملا هماغه خبرې کوي چې په لندن کې د رستوران مسلمان خدمتکار یې کوي.

په دې ادبیاتو کې د بې پلوي تفکر لپاره ځای نشته، انتقادي لید په کې نه دی ښوول شوی، د علمي میتودونو د زده کولو او کارولو اهمیت په کې نه دی څرگند شوی، پر دې ټینگار نه دی شوی چې له نورو سره به مشترک اړخونه او د همکارۍ لارې چارې مومو، لنډه دا چې هغه څه چې د سوله ییز ژوند لپاره په درد لگېږي، په دې ادبیاتو کې نشته خو هر څه چې د جگړې او وړانیو سبب کېږي، په کې پرېمانه راغلي دي.

اوس نو له داعش سره د مقابلي لپاره او د دې لپاره چې په نورو اسلامي ملکونو کې داسې بوټي راونه ټوکېږي، دا کافي نده چې په خبرو یې وغندو یا دا چې پرې یې د استخباراتي کړیو او جاسوسي سازمانونو پر غاړه واچوو. همدارنگه په دې نه کېږي چې د داعشیانو پر دینداری شک وکړو او ایمان یې تر پوښتنې لاندې راولو.

که غواړو چې د داسې وپروونکو تجربو پر مخ لاره پې کړو نو مجبور یو چې خپل دیني، مذهبي او فرهنگي تفکر له بېخه اصلاح کړو. تر هرڅه د مخه باید د دین اساسي متنونو (قرآن او حدیث) ته ورشو او د قرآن او سنت تفسیر د ظاهرپالو او عبارتپرستو له انحصار او ولکې څخه راوباسو. موږ مجبور یو چې د دې متنونو د پوهېدا په برخه کې انقلاب وکړو. باید هغو قواعدو او ضوابطو پسې ورشو چې عقل یې مني او اخلاق یې غواړي او له دې سره د هر هغه تفسیر پر مخ چې انسان راپرځوي، د تل لپاره لاره بنده کړو. موږ باید د دین له ژبې او فلسفې سره له سره آشنا شو او د دین د تاریخي او فراتاریخي پوړونو ترمنځ توپیر وکړو. مجبور یو چې د دې کار لپاره نوي الهیات راوپنځوو چې په هغه کې د غیب او شهادت دواړه جهانونه اخلاقو ته وفاداره وي او د هر ډول پوښتنې، نقد او پلټنې پرمخ لاره په کې پرانیستې وي. د زاړه الهیاتو اساسات چې په یومخ متفاوتې نړۍ پوهنې پورې اړه لري، په اوسني پېر کې او د نننۍ علمي نړۍ پوهنې په ډگر کې د منلو وړ ځای نه شي موندلی. په اوسنۍ نړۍ کې چې زموږ شناخت د مادې له خورا وړو څخه رانېولې د خورا لویو کهکشانونو تر مجموعې پورې یو مخ نوی شوی دی، نه شو کولی له هغو الهیاتو څخه دفاع وکړو چې اساسات یې د بطلیموس پر نړۍ پوهنې بنا دي او حدود یې پر اوو اقلیمونو وپشل کېږي چې پای یې کوه قاف وي.

موږ باید خپل لرغوني سنت سره له سره اړیکه ټینګه کړو. موږ نه شو کولی چې یوازې هغه وستایو او ویېلمانځو خو ویېنه ارزوو. اوس یې وخت دی چې تېر تاریخ او محصولات یې د نقد په چرې سره جراحي کړو. موږ باید هغه کسان چې زموږ په تاریخ کې آسماني شوي دي، بېرته ځمکې ته راکښته کړو، بلکې باید خپل تاریخ انساني کړو او خپل انسانان تاریخي کړو.

نو موږ د داسې ادبیاتو تولیدولو ته اړتیا لرو چې نوی عصر ومني او دا ومني چې انسان خپل واک لري چې د خپل ژوند بڼه پخپله جوړه کړي. په دې ادبیاتو کې باید د کرکې، غچ اخیستنې، جگړې او بربادۍ پر ځای تسامح، بل منل، او مدارا وستایل شي. موږ باید دا اخلاقي جرأت ولرو چې اعتراف وکړو چې داعش زموږ او زموږ د فرهنگ له منځه راپورته شوی دی او تر هغې پورې چې د هغه دروني ریښې وچې نه کړو، بڼه ورځ به نه وینو.

اتم خپرکی

د جمعې خطبې،

شکل اصل دی که محتوا؟

خطبه یو ډول وینا ده چې فقهي – مناسکي بڼه لري او د جمعې په ورځو او دواړو اخترونو کې یې ادا کول، د دیني شعایرو یوه برخه ده. دیني وینا په دې مناسکو پورې ځانگړې نه ده بلکې په مختلفو مناسبتونو کېدای شي خو په دې منځ کې د جمعې د ورځې خطبه خاص اهمیت لري. د جمعې د خطبې اهمیت له دې څرگندېږي چې د نورو ورځو برخلاف، په دې ورځ کې د ماسپینین د فرض لمانځه نیم ته راکمېږي چې د دوه رکعتونو پر ځای دوه خطبې وویل شي. خطبه هم د لمانځه په شان په خاصو ادبونو سره ادا کېږي چې دغه ادبونه هم خطیب ته ورگړځي او هم اورېدونکو ته. د ځینو فقیهانو لکه د امام ابوحنیفه په باور، که څوک د خطبې د لوستلو پر مهال جومات ته ورننوي، باید سنت یا نفلي لمونځونه ونه کړي ځکه چې خطبې ته غوږ نیول تر نفلي لمونځونو ډېر مهم دي. د ځینو فقیهانو په نظر، دوی باید یوازې د جومات دوه رکعته تحیه لمونځ وکړي، خو لنډ او خفیف چې ژر بیا خطبې ته غوږ ونیسي. دا خبره په هغو نبوي حدیثونو کې ریشه لري چې د حدیث په معتبرو کتابونو کې راغلي دي. (1)

په عمومي غونډو او مهمو مناسبتونو کې د وینا کولو دود تر اسلام مخکې زمانو ته ورگړځي. په لرغوني یونان کې ځینو کسانو په وینا کې تاریخي شهرت موندلی و، لکه هومر، سولون، ابرخس، پسیستراتوس، تمیستوکلیس، پریکلس، کوراکس، او دیموستن چې تر میلاد مخکې کلونو کې اوسېدل. (2) له هماغه وختونو ځینو کسانو د دې هنر اصول او فنون ولیکل چې زده کولو ته یې لاره هواره شي. سوکرات د خطابې د فن د ښوولو لپاره روزنځی درلود او اریستو د وینا د فن په اړه کتاب ولیکه. د لرغونو رومیانو په منځ کې سیسرون او کونیتیلیانوس هم په دې اړه خاص کتابونه لیکلي وو. (3)

همدرانگه تر اسلام مخکې عربان د وینا هنر ته په اهمیت قایل وو او هغه کسان چې په دې کار کې به تکړه وو، نوموتي او مشهور وو، لکه کعب بن لؤی، قیس بن خارجه، خویلد بن عمرو غطفانی، عمرو بن کلثوم تغلبي، قس بن ساعده او اکثم بن صیفی. لا هم د عربو د ادبیاتو تاریخ په کتابونو کې د دغو ویناوالو د ویناوو ځینې ښکلې برخې شته. دغه ویناوې به کله د عکاظ په مشهور بازار کې کېدلې او کله د دارالندوه په جلسو او کله د قبایلو ترمنځ د شخړو او جنگونو په حماسي شېبو کې. (4)

په دې لحاظ اسلام د ويناكولو د سنت بنسټ نه دی ايښی خو ځينې ادبونه او حکمونه يې ورته وضع کړي دي، د رسمي عبادت په چوکاټ کې يې ورته ځای ورکړی دی او په دې توگه يې غوښتي دي چې د ديني ارشاداتو د تبليغ لپاره ورنه کار واخلي. دا چې بې له استثنا هره اونۍ د تعليم لپاره فرصت برابر شي، هغه هم د داسې ديني مناسکو په ترڅ کې چې مومنان مکلف وي په کې برخه واخلي، دا يو مهم نوښت دی. په تېره بيا په دې چې د جمعې په لمانځه کې برخه اخيستل د نورو عبادتونو په پرتله لا مهم گڼل شوي دي او هر ډول دنيوي چارې لکه بيع او شرا د جمعې د لمانځه پرمهال حرام شوي دي، (5) او که څوک بې له عذرې پرله پسې درې اونۍ د جمعې په لمانځه کې برخه وانهخلي، منافق به گڼل کېږي، (6) نو د ديني احکامو په تعليم کې د خطبې نقش او اهميت ښه ترا څرگندېږي.

له هماغه مهاله چې مسلمانانو مدينې ته مهاجرت وکړ او مسجد د دوی د خورا مهم عبادي او اجتماعي مرکز په توگه تاسيس شو، د جمعې د لمانځه منبر د ديني پيغام د رسولو لپاره خورا مهم تربیون شوی دی او د خلکو په فکري رهبرۍ کې يې مستقيم نقش لرلی دی. خلفای راشدين او وروسته نورو حاکمانو او اميرانو د دې شي اهميت درک کړی و چې هڅه يې کوله د امکان تر بريده وينا پخپله وکړي چې له دې لارې خپل پيغام د مخاطبانو غوږونو ته ورسوي. پر دې سربېره، د اسلام د تاريخ په مختلفو پېرونو کې د خطبې په پای کې د خليفه يا سلطان د نوم يادول، د حاکم د مشروعيت ښه گڼل کېده او که به د کوم حاکم په نوم خطبه نه لوستل کېدله، معنا يې دا وه چې د هغه مشروعيت سلب شوی دی.

په فقهي لحاظ، د جمعې خطبه د شکل، وخت او د اجرا د بڼې له مخې يو تعبدي عمل دی چې اجتهاد په کې نه ځايېږي، معنا دا چې مثلاً نه شو کولی ځای يې بدل کړو او تر لمانځه وروسته يې ووايو، يا دا چې بل وخت ته يې پرېږدو، يا د دوو خطبو پر ځای يوه خطبه ووايو، او داسې نور. خو دا چې خطيب دا واک لري چې د وينا موضوع پخپله انتخاب کړي، په خپله سليقه وينا لنډه يا اوږده کړي او د وينا سبک هم د خپل مهارت او پوهې پر اساس غوره کړي، نو دا کار په غيرتعبدي چارو کې راځي چې په اصطلاح کې معقوله المعنی احکام بلل کېږي. معنا دا چې که خطيب نه شي کولی د جمعې د خطبې د وخت او بڼې په برخه کې اجتهاد وکړي، د محتوا په اړه يې کاملاً اجتهاد کولی شي او پراخه آزادي په کې لري.

د جمعې د خطبې د ماهيت او طبيعت همدغه دوه رنگيتوب دی چې په مختلفو تاريخي دورو کې، اسلامي ټولنو د خطبو مختلفې او متفاوتې بڼې ليدلې دي. يونيم ځای کې کله کله خطيب په آزادۍ او ان بې قيدۍ سره، پر هرې موضوع چې يې خوښه شوې ده او هر رنگه يې چې زړه غوښتي دي، خطبې ويلې دي. کله کله د جمعې له خطبو سره لوبې شوې دي او خطبو خپل ديني محتوا بايللې او پر ځای يې د سياسي، فرقه يي او ان شخصي پيغامونو د رسولو کار ترې اخيستل شوی دی. ځينو خليفه گانو، حاکمانو او ان عادي خطيبانو په کراتو دا کار کړی دی.

له مقابل لوري کې بيا ځينو نورو مسلمانانو د جمعې خطبې ته د هغې د شرعي اهميت په خاطر داسې ثابته بڼه ورکړه چې د خطيب هر رنگه آزادي ځنې اخلي او هغه مجبوروي چې يوازې يو تکراري متن ولولي او بس. په ځينو اسلامي ملکونو کې، په تېره بيا په ناعرب هغو لکه افغانستان، پاکستان، هند او منځنۍ آسيا کې خلک گومان کوي چې خطبه هماغه مصنوعي، تکراري او بې گټې متن دی او که دا متن ونه لوستل شي نو خطبه نه ده شوې او د جمعې لمونځ نيمگړی پاتې شوی.

له بلې خوا، دا چې د تکراري متن لوستل، هغه هم په عربي ژبه چې ناعرب وگړي ورباندې نه پوهېږي، هېڅ گټه نه لري نو ډېرو خطبيانو تر خطبې مخکې نورې ويناوې دود کړې دي چې دا يو اضافي عمل او بدعت دی. (7) دغه ويناوې چې خاص تعريف ورته نشته او ضوابط يې نه دي څرگند، غالباً دومره اوږدېږي چې د خلکو خلق ورتنگوي.

نبوي ارشادات ټينگار کوي چې د جمعې خطبې بايد لنډې وي او تر لمانځه کم وخت ونيسي. بنايي وجه يې دا وي چې د جمعې لمانځه ته لا ډېر خلک ورځي، زاړه، ناروغان او کمزوري خلک چې په بېره کې وي، هم د جمعې په لمانځه کې ډېر وي. په فقهي لحاظ هره چاره چې عمومي وي، بايد لا آسانه وي او لا کم وخت ونيسي. (8) خو تر خطبې وړاندې ويناوې او چې بيا تر هغې وروسته خطبه هم په کشدار لحن ولوستل شي، دقيقاً د دين د لارښوونو خلاف کار دی. دا شی خلک ستومانوي او خلک يوازې د عبادت په خاطر د دې ويناوو اورېدو ته غاړه ږدي، حال دا چې په صدر اسلام کې خبره داسې نه وه.

ويل کېږي چې د خطبې هغه متن چې اوس زموږ په سيمو کې رواج شوی دی، د امام شاه ولي الله دهلوي زوی، شاه عبدالعزيز جوړ کړی دی. کېدای شي هغه به دا کار د هماغه وخت د غوښتنو او په هند کې د مسلمانانو د خراب وضعيت په خاطر کړی وي. په دې متن کې د اهل سنت د اعتقاداتو نښې راغلې دي، راشده خليفه گانو ته په دعا سرېږه، د پيغمبر ﷺ مطهره ازواج، د کورنۍ غړي، په تېره بيا فاطمه، حسن او حسين، حمزه او عباس ستايل کېږي او ټولو صحابه وو، او تابعينو ته د خير دعا کېږي.

د دې خطبې محتوا تر ډېره بريده سپمبوليکه ده. هغه آيتونه او حديثونه چې په کې راغلي دي، اخلاقي صبغه لري او کوم خاص مذهبي يا فرقه يي چلند ته يې مخه نه ده. د خطبې په پای کې د "إن الله يأمر بالعدل والإحسان..." مشهور آيت راځي او ويل کېږي چې عمر بن عبدالعزيز دا آيت د هغو طعنو او پيغورونو پر ځای رواړی دی چې د امويانو په وخت کې به حضرت علي ته ويل کېدل.

د خطبې پر محتوا کومه نيوکه نشته ځکه چې لنډه گنډه سنجول شوې خبره ده چې ځينې خاص مفاهيم په تکرار سره القأ کوي، سره له دې چې تر يوه بريده د داسې فرقې خبرې لري چې له شيعه او نورو اسلامي فرقو توپيرېږي.

خو نیوکه دا ده چې دغه تکراري متن به ژومره وکولی شي چې د شارع هدف پوره کاندې. د خطبې هدف خو دا دی چې خلکو ته دیني معلومات ورکړل شي او د هغوی معلومات ورزیات کړای شي.

ټول پوهېږي چې خطبه یوازې یوه سپمبولیکه شعیره نه ده چې یوازې ادا کول یې منظور وي، نه دا چې کومه نتیجه ورپورې غوټه ده که نه. خطبه د تعلیم، نصیحت او زده کړې موقع ده او ویلی شو چې د اجباري تعلیم یو پروگرام دی چې که په سمه توګه ورنه استفاده وشي، د اسلامي ټولنې وګړي به له ډېرو دیني، ټولنیزو، اخلاقي او فرهنګي مفاهیمو سره آشنا شي. که دا خبره ومنو چې د جمعې خطبه تعلیمي چاره ده نو باید په همدې اساس چلند ورسره وشي. د تعلیم بهترینه روده خبرې اترې او د معلم او مخاطب تر منځ دوه اړخیز ارتباط دي.

خرګنده خبره ده چې ټول خطیبان په علمي لحاظ او د ټولنیز مقام له مخې یو شان نه دي. که خطیب تکره او فوق العاده شخصیت وي، ښکاره ده چې ټول به ورته غوږ غوږ وي. اصحاب به د پیغمبر ﷺ خبرو ته همداسې غوږ وو. ځینو صحرايي وګړو به چې په دې ادبونو نه پوهېدل، د رسول الله ﷺ د خطبې پر مهال به یې سم غوږ نه نیوه او یا به یې بې پروایي کوله، یا به د خطبې تر تمامېدو مخکې تلل، نو قرآن مجید هغوی وغندل. (9) البته یوازې د خطبې خبره نه ده، بلکې په هر ځای او هر وخت کې د محمد ﷺ خبرو ته غوږ نیول او د ادب مراعاتول په قرآن کې بیا بیا یاد شوي دي. (10) ان تر دې چې که به څوک پر لمانځه هم ولاړ وو او پیغمبر ﷺ ورباندې غږ وکړ، باید یې ځواب ورکړی وای. که به چا د هغوی د وینا پر مهال د بل په غوږ کې هم څه ویل نو مجبور به و چې د دې خطا د کفارې په خاطر صدقه ورکړي. (11)

ښکاره ده چې دغه اهمیت یوازې د پیغمبر ﷺ په شأن کې و. د راشده خلیفه ګانو په وخت کې به چې دوی خطبه کوله، خلکو دا خپل حق ګاڼه چې مناقشه ورسره وکړي او که کومه پوښتنه یا شک ورته پیدا کېده، نو ورته ویل به یې. یو ځل حضرت عمر (رض) په خطبه کې وویل: "یا أيها الناس اسمعوا و اطیعوا..." معنا دا چې اې خلکو واورئ او اطاعت وکړئ. حضرت سلمان فارسي وویل: "لا نسمع و لانطیع.. یعنی نه به یې اورو او نه به اطاعت کوو، تر هغې پورې چې ونه وایې چې تا دغه کالی له کومه کړي دي. دې ته ورته نورې پېښې هم د راشده خلیفه ګانو په وخت کې پېښې شوي دي چې خلکو اعتراض کړی، پوښتنې یې کړې دي او خپل نظر یې خرګند کړی دی خو هېڅکله چا ته نه دي ویل شوي چې تاسې د خطبې پر مهال د خبرو حق نه لرئ. ان د پیغمبر (ص) په زمانه کې به هم دوی پخپله د خطبې په منځ کې کله کله له منبره ښکته کېدل او په بل کار پسې به تلل او دا کار یې د خطبې له شأن سره مخالف عمل نه باله. (12)

شته روایتونو ته په کتو سره ښکارېږي چې خطبه په صدر اسلام کې معقوله المعنی چاره بلل کېدله او له خپل ټول اهمیت سره سره به د لمانځه او سپمبولیکو چارو په شان نه ادا کېدله معنا دا چې ټوله توجه یې شکل ته نه کېدله.

خو د وخت په تېرېدو سره د خطبې بڼه واوښته او په دې وروستيو پېړيو کې يې وچه کلکه بڼه خپله کړه چې خلک مجبور دي يوازې ورته غوږ ونيسي او نوره هېڅ برخه په کې ونه لري. په دې بڼه د خطبې تعليمي بُعد د مناسکي بُعد قرباني شوی دی.

نن سبا خطيب يوازينی متکلم دی او نور خلک په بحث کې د ورگډېدو حق نه لري. که د تعليم منطق ته يې واړوو نو دا روش يومخ ناسم او تاواني دی.

يو تاوان يې دا دی چې په دې ميتود کې خلک فعاله ونډه نه لري چې فکر کولو ته وهڅېږي، بلکې په انفعالي ډول يوازې د اورېدونکي نقش لوبوي.

بل زيان يې دا دی چې خطيب له داسې دريځه خبرې کوي چې هره خبره يې قطعي حقيقت انگېرل کېږي او څوک شک ورباندې نه کوي. په دې روش کې مخاطبان حق نه لري چې «خو» ووايي، ان که د خطيب خبرې کمزورې او وهمي برداشتونه هم وي، څوک يې نه شي ردولی.

بله تاواني ځانگړنه يې دا ده چې خطيب په استعلايي دريځ کې وي، د هغه او د مخاطبانو تر منځ افقي او برابره اړيکه نه وي بلکې عمودي، له پاسه بنکته اړيکه وي. دې سره خطيب گومان کوي چې په دې جمعيت کې دی عالم کُل او تر ټولو لوړ دی، دی په هرڅه پوهېږي او حق لري چې په هرڅه کې نظر ورکړي. حال دا چې ډېر کله د مخاطبانو په منځ کې داسې کسان وي چې پر ځينو موضوعاتو تر خطيب ډېر پوهېږي او کولی شي نظر ورکړي خو د خطبې په دغه بڼه کې هغوی ته وخت نه ورکول کېږي چې خپله خبره وکړي او نورو خلکو ته هم گټه ورسوي.

هغه مخاطبان چې کلونه کلونه يوازې د ويناوال خبرې اوري او پخپله هېڅ بحث يا نقد نه کوي، په دې روږدي کېږي چې پخپله هېڅ فکر ونه کړي، هېڅ نظر ونه لري او د بحث او مباحثې له فرهنگ سره نابلد پاتې شي. په ټولنو کې د استبداد د فرهنگ د ټينگولو يوه لاره همدا ده چې په عمومي مجلسونو او مناسبتونو کې له خلکو څخه د خبرې کولو حق واخيستل شي او خلک يوازې د اورېدلو هنر ولري. دې سره د فکر آزادي تېږېږي.

ستونزه هله لا پسې سختېږي چې خطيب د موضوعاتو د ټاکلو کوم پروگرام ونه لري او هره ورځ چوټ انداز يوه موضوع غوره کړي. دا لکه هغه موټروان وي چې نه پوهېږي چېرته درومي او خلک ورسره روان وي.

بله ستونزه دا ده چې اکثره خطيبان هر وخت خپل مخاطبان رټې چې دينداري مو سمه نه ده او شريعت مو پرې ايښی. دې سره جمعي روان د گناه په احساس اخته کېږي او چې دا خبره بيا بيا تکرارېږي، جمعي شعور دې نتيجه ته رسېږي چې ټولنه په گناهونو او انحرافونو اخته شوې ده او ښې ورځې ته يې هېڅ تمه نشته. له دې سره د خير ځواکونه خپل کېږي او د شر او ورانکارۍ پراخېدو ته لاره هوارېږي.

کله چې د جمعې د خطبو لپاره لوی او تعریف شوی چوکاټ نه وي، اکثره خطیبان د متعالي دیني ارزښتونو او خپلو فرهنگي ارزښتونو – چې غالباً د کلیوالو ټولنو ارزښتونه دي – ترمنځ توپیر نه شي کولی نو څه چې دوی یې په ښارونو کې تبلیغوي، د دیني ارشاداتو او د خطیبانو د سیمې د دودونو ګډوله وي. د ښار وګړي د ښاري مدنیت په اقتضا له داسې فرهنگ سره سروکار لري چې په هغه کې تسامخ، مدارا او له نورو سره ګډ ژوند نغښتي وي خو دغه کسان چې پاڅه کلیوالي مخینه لري، ښاري ارزښتونه ورته پردي ښکاري او د مخالفت لاره ورسره ونیسي. دا چې خطیب د شریعت ویاند بلل کېږي نو د ده نظرونه پر مخاطبانو خاصه اغېزه کوي، نتیجه دا چې د ټولني عمومي شعور له تناقض سره مخ کېږي ځکه چې د ټولني دیني شعور د کلیوالي فرهنگ تر اغېزې لاندې وي خو د دنیوي ژوند ورځنی فرهنگ یې د ښاري غوښتنو او د معیشت د عقل پر اساس رغېدلی وي.

په ښوونیزو پروګرامونو کې بیا خبره داسې نه وي. تکرره ښوونکی پوهېږي چې دا لاره چېرته ځي. هغه کسان چې د ښوونیز پروګرام عمومي چوکاټ جوړوي، معمولاً د ښوونې او روزنې له فلسفې سره آشنا وي او پوهېږي چې کومې موخې باید په پام کې ونیسي. عامو وګړو ته په ویناوو کې دغه اړتیا دوه وارې زیاته ده ځکه چې د سیاسي او ټولنیزو بدلونونو په وجه، ټولنه داسې سیند ته ورته ده چې ډول ډول څپې په کې په څپو وي او خطیب ته بویه چې د مانو په شان ټولنه داسې لارې ته سمه کړي چې له دې څپو څخه سلامتې تېره شي. ده ته بویه چې د لارو نقشې ورمعلومې وي او کله چې د خطر له کومې نښې سره مخ کېږي، وار له مخې د بېړۍ مخه داسې خوا ته وګرځوي چې نه له پریښو سره تکره شي او نه له لویو څپو سره مخ شي.

لومړی ګام به دا وي چې د عربي خطبو ځای دې د خلکو په ژبو خطبې ونیسي چې نور دې داسې تکراري متن چې څوک یې په معنا هم نه پوهېږي، ونه لوستل شي. خطیب دې دا خبره له یاده نه باسي چې نور نو هغه وختونه تېر دي چې یو څوک به غږېده او نور به مجبور وو چې غوږ ونیسي او وپېمني. خطیب دې ځان پوه کړي چې دی له داسې زورورو رقیبانو سره مخ دی چې لسګونه او سلګونه زورور تریبونونه په واک کې لري چې له ټولو پولو څخه اوبښتی شي او خپل مخاطبان د رنګارنګو ارایو په وسیله راکاږي. دا موضوع یوازې په هغو ټلويزیوني چپلونو پورې محدوده نه ده چې د سپوږمکیو له لارې خپرونې کوي بلکې ډېر سازمانونه او بنسټونه دي چې د انټرنټ او ډیجیټلي امکاناتو په وسیله خپلې خپرونې کوي او ځینې یې نوې علمي او فرهنگي خبرې خپروي.

که څوک غواړي چې د جمعې خطبې هماغسې کړي چې موخې ته ورسېږي، بله چاره یې نشته مګر دا چې د خطبې بڼې ته اجتهادي نظر وکړي. د جمعې خطبو ته باید د یوه خاص او فوق العاده روزنیز پروګرام په سترګه وکتل شي او ان د ښوونځیو او پوهنځیو تر ښوونیز پروګرام لا ښه او سنجول شوی پروګرام ورته جوړ

شي. د جمعي خطبو ته بايد له خورا پرمختللو روزنيزو لارو چارو څخه استفاده وشي چې اورېدونکي يې دغه شېبې د خپل ژوند خورا گټورې شېبې وگڼي.

دې موخې ته د رسېدو لپاره کولی شو د مونولوگ يا واحد متکلم ميتود پرېږدو او پر ځای يې د ديالوگ ميتود غوره کړو. خطيب کولی شي مهربانه بنسټونکی اوسي او د دې پرځای چې خپل شاگردان ورتي، هغوی د ځان ملگري کړي. خپلو مخاطبانو سره دې مرسته وکړي چې هغوی د فکر کولو تمرين وکړي او فکري بلوغ ته ورسېږي او هر کله چې کوم نظر لري، بې له اندېښنې يې مطرح کاندې. خطيب بايد فردي تفکر په پله ييز تفکر واړوي او هڅه دې وکړي چې د يوې همغږې ډلې د لارښود نقش ولوبوي چې د ډلې جمعي بريا ورته مهمه وي. ښه معلم نه غواړي چې شاگردان يې د عمر تر پايه شاگردان پاتې شي او يوازې يو کس دې عالم کُل وي، بلکې د شاگردانو لاس نيسي او د فکر خپلواکی ته يې رسوي.

کولی شو د خطبو لپاره ځانگړی نصاب په پام کې ونيسو او وار له مخې يې خلکو ته وړاندې کړو چې که چا پرې نيوکه لرله يا يې د لاسه والي لپاره چا کوم وړانديز درلود، مطرح يې کړي. دې سره به مخاطبان هم خبر وي چې پر کومه موضوع خبرې کېږي او وار له مخې به ورته تياری نيسي.

څوک داسې کورس کې داخله نه کوي چې تکراري او هغه څه تدریسي چې د ده زده وي. همدارنگه خطيب ته هم هماغه د کلونو کلونو تکراري خبرې بيا بيا کول خوند نه ورکوي. دی بايد پوه شي چې که ځينې مخاطبان يې له دې تکراري خبرو تښتي، گرم نه دي.

خطيب دې پوه شي چې د همدغو ويناوو له لارې د وگړو عمومي فرهنگ رغېږي او جمعي شعور رامنځته کېږي. نو د جمعي خطابت خورا لوی امانت او لوی مسوولیت دی.

که خطيب ويني چې وگړي په ديني يا اخلاقي لحاظ په مطلوب حالت کې نه دي او په ټولنه کې انحرافونه شته، بايد په ياد ولري چې وگړو تر هر چا زيات د ده خبرې اورېدلي دي او کلونه د ده مخاطبان پاتې شوي دي. دی بايد پر دې فکر وکړي چې په دې ناکامۍ کې د ده نقش څه دی او ولې دی نه دی توانېدلی چې کامياب لارښود اوسي.

اخځونه:

1. وهبة الزحيلي، الفقه الاسلامي و أدلته، ج 2، ص 1316، دار الفكر، دمشق، الطبعة الثانية عشرة.
2. على اكبر ضيايي، آيين سخنورى و نگرشى بر تاريخ آن، انتشارات امير كبير، تهران، 1373، صص 79-80
3. هماغه
4. جواد على، المفصل فى تاريخ العرب قبل الاسلام، دار الساقى، بغداد، 2001. ج 16، ص 409
5. سورة الجمعة، آية 9
6. ابوداود، السنن، شماره 1052، با تصحيح ألبانى در صحيح الجامع الصغير.
7. د بدعت ډولونه او تعريف په دې كتاب كې كتلى شئ: ابو اسحاق شاطبى، الاعتصام، دار ابن جوزيف السعودية، 2008، ج 2، ص 143
8. مسلم بن محمد الدوسرى، نحو منهج علمى اصيل لدراسة القضايا الفقهية، الرياض، جامعة الامام محمد بن سعود الاسلامية.
9. سورة الجمعة، همان
10. سورة الحجرات، آية 2
11. سورة المجادلة، آيات 12-13
12. الترمذى و النسائى و ابوداود، عن عبد الله بن بريده عن أبيه قال: خطبنا رسول الله ص فأقبل الحسن و الحسين...

نهم څپرکی

د حنفي مذهب تاريخي يون

لومړی پړاو:

امام ابوحنيفه د نورو فقهي مذهبونو تر موسسانو او امامانو، په تېره بيا د اهل سنت د درېو نورو فقهي مذهبونو تر موسسانو په زماني لحاظ وړاندې و. د هغه په وخت کې هېڅ اجتهادي سيستم په مدونه بڼه نه و وړاندې شوی او د فقهي د اصولو او د اجتهاد د قواعدو په اړه هېڅ کتاب نه و. اصلاً هغه مهال د مسلمانانو په منځ کې د کتاب لیکلو سنت په ډېرو ابتدايي پړاوونو کې و. تر سلو زيات کلونه تېر شول چې دا سنت وغورځېدې او په مختلفو برخو کې معتبر کتابونه وکتبل شي. (1)

هاغه مهال، امام ابوحنيفه د خپل وخت د نورو مجتهدانو په څېر ځانته پخپله د اجتهاد قواعد او ضوابط وضع کړي وو. دغه قواعد او ضوابط چې د يوه فقيه اجتهادي روش يې څرگنداوه، د فقيهانو ترمنځ په شفاهي او بين‌الذهاني توگه شته وو، نه په کتابي او مدونه بڼه.

امام ابوحنيفه چې د اهل رأی تر ټولو مهم کس و، کتاب، سنت، اجماع او استحسان يې د خپل اجتهادي روش اساس ټاکلی و. ده نورې منبعې لکه قياس، د صحابي قول، د اهل مدینه عمل، پخوانۍ شرايع، سد ذرايع، عرف، استصحاب، مصلحت، مرسله او نورې د دويمې درجې منبعې گڼلې. په دې منځ کې مصلحت مرسله او استصحاب د استحسان له اصل سره، چې ده پرې ټينگار کاوه، ورته وو. (2)

استحسان په لغت کې د بڼه‌گڼلو معنا لري خو دلته يې مطلب دا دی چې هر څه چې د عرفي عقل په سترگو بڼه بشکاري او له مُسَلِّمو او ثابتو ديني چارو سره په ټکر کې نه‌راځي، په شرعي لحاظ هم معتبر دي او پر اساس يې فقهي حکم صادرولی شو. د عرفي عقل په رسميت پېژندل، د اجتهاد لپاره پراخ ډگر پرانيسته او د عمل د آزادۍ لپاره يې لوی فرصت برابر اووه. همدا وجه ده چې د اهل حديث لارويانو ورباندې ډېرې نيوکې کولې او مخالفت يې ورسره کاوه. دوی به ويل چې دغه روش د خلکو نظرونو ته لاره پرانيزي او شريعت ته خطر پېښوي. البته امام ابوحنيفه په دې موضوع کې ضوابط لرل او د هغوی ملاحظات به يې ځوابول. (3)

لومړنی حنفي چې د امام او د هغه د لومړي درجې شاگردانو لکه محمد بن حسن شيباني او ابو يوسف قاضي په لاسونو تدوين شوی و، د اجتهاد د همدې روش محصول و. له نورو فقيهانو او متکلمانو سره د امام ابوحنيفه د ليدلوري توپير يوازې په دغو موردونو کې نه و بلکې هغه د ايمان د تعريف، پر لفظ د معنا د تقدم، په مقدس متن کې د عربي ژبې دويمه درجه گڼل، د تکفير د ضوابطو او نورو مهمو مسایلو په اړه هم داسې نظريې لرلې چې يومخ نوې او د هماغو شرايطو په تناسب سره ابداعي او عقلاني وې. (4)

خواوښا نيمه پېړۍ وروسته چې د اهل رأی او اهل حديث تقابل خپل اوج ته رسېدلی و، امام شافعي میدان ته راودانگل. شافعي د متفاوتې طرحې د وړاندې کولو کيسه داسې بيانوي: د عراق د اهل رأی او د حجاز د اهل حديث تر منځ مخالفت دې برید ته رسېدلی و چې هر يوه به دغه بل د اسلام له دايرې وتلی گانډه. (5) امام شافعي د اجتهاد لپاره نوی ميکانيزم طرح کړ او د فقهي اصول يې بدل کړ. هغه د څلورم اصل په توگه د استحسان پر ځای قياس ودراره او د دويم اصل په مورد کې چې سنت و، د اهل حديث روش يې د اهل رأی تر روش غوره وگانه، دوی د اهل رأی په نسبت د روايتونو د منلو او ارزولو لپاره متفاوت ضوابط لرل. په همدې وجه اهل حديث امام شافعي ته د ناصر السنه لقب ورکړ، معنا هغه کس چې د سنت يا حديث نصرت او ياری ته يې وروانگل. دغه نصرت د روايتونو د منلو پر سر د «خو» گانو په برخه کې له حنفيانو او اهل رأی سره له مخالفته پرته بل څه نه و. مثلاً، د احنافو په نظر د آحادو حديثونو او روايتونو پر اساس چې ثبوت يې ظني دی، نه شو کولی په قرآن کې راغلي عموميات خاص وگرځوو. دا عمل د يوه قرآني عام حکم نسخ کول گڼل کېده. (6) امام شافعي د روايتونو مقام او ارزښت پورته کړ او د قرآن د آيتونو لپاره يې د حديثونو نقش د کنټرول حد ته ورپورته کړ. دغه مشهوره خبره چې «سنت قرآن ته دومره اړتيا نه لري، څومره چې قرآن يې سنت ته لري.» هم امام شافعي ته او هم د اهل حديث ځينو نورو سرلارو لکه اوزاعي او مکحول ته منسوبه ده. (7) له قرآن سره د حديث هم سويه گرځول د امام شافعي د هڅو له پايو څخه وو، دا هغه څه وو چې تر دې مخکې اهل حديث پرې نه وو بريالي شوي. د امام شافعي دغه کار د اسلام په تاريخ کې لوی تحول گڼل کېږي چې اهل رأی يې په شا تگ او دفاعي حالت ته اړ کړل او تر پېړيو وروسته يې هم اغېزې د فقهي او اسلامي فکر په جوړېدو کې پاتې شوي. (8)

پخپله شافعي له اهل رأی څخه سبق ويلي و او د محمد بن حسن شاگرد يې کړې وه نو د دې مکتب له اساساتو سره آشنا و او له همدې مهارتونو په استفادې سره يې د فقهي اصول تدوين کړل. له ده څخه نقل شوی دی چې له محمد څخه يې د اوبن د يوه بار په اندازه علم زده کړی. (9) په حقيقت کې ده اهل رأی پخپله وسله د اهل حديث مغلوب کړل. د اصول فقه په برخه کې د ده کتاب الرساله له نوښته ډک کار و. دغه کتاب په دې بگر کې په مسلطه او مخکښه نمونه بدل شو. تر ده وروسته چې هرچا د اصول فقه کوم کتاب وليکه، لږ ډېر به يې د ده کتاب اصل وگرځاوه. (10) احنافو چې تر هغه مهاله يې په دې برخه کې کوم مدون کتاب نه لاره، هڅه يې وکړه چې د امام ابوحنيفه او د هغه د شاگردانو پر اجتهادونو د غور کولو له لارې داسې قواعد ومومي چې د خپل مذهب فقهي اصول ورنه استنباط کړي. دوی د اجتهادي منابعو او کلي اصولو په ترتيبولو کې هماغې مسلطې نمونې ته، چې شافعي نمونه وه، پناه وروړه او د احکامو د منابعو ترتيب يې کتاب، سنت، اجماع او قياس وټاکه. دوی به چې له اهل حديث سره د مخالفت او توپير په برخه کې د امام ابوحنيفه په فقهي اساساتو کې هر څه موندل، تر همدغې مسلطې نمونې لاندې به يې مطرح کول، بې له دې چې پخپله د فقهي د اصولو لپاره مستقله طرحه او نمونه وړاندې کړي.

دويم پړاو:

د حنفي فقهي دويم پړاو په هغه پېر کې رامنځته شوی دی چې د مذهب د متقدمانو پير گڼل کېږي. د دې پړاو سرلاري د مذهب په منځ کې مجتهدان گڼل کېدل، نه مستقل مجتهدان. د دې پړاو له مشهورو شخصیتونو څخه شمس‌الائم حلواني، شمس‌الائم سرخسي، کرخي، طحاوي، فخرالدین بزدوي، فخرالدین قاضي خان، ابوبکر جصاص، مرغیناني صاحب هدایه او کمال ابن الهمام یادولی شو. په دوی کې ځینې یې «مجتهد فی المذهب» گڼل کېدل او ځینې یې "اصحاب تخریج و ترجیح". (11) د دې پړاو د فقیهانو هڅه دا وه چې د حنفي مذهب فقهي استقلال وساتي، د خپل امام فقهي مباني په افقي ډول پراخه کړي او د هغه د اصولو او قواعدو پر اساس پر فرعي احکامو باندې کار وکړي. هغوی په دې برخه کې پراخې هڅې وکړې او لوی فقهي میراث یې رامنځته کړ خو ویې نه شول کړای چې د شافعي مذهب پر وړاندې تر مدافعي او مجادلې وړهاخوا کوم بل مهم نظري کار سر ته ورسوي. د دې پړاو د حنفي فقیهانو اکثره کتابونه دفاعي حالت او له شافعي سره د شخړې رنګ لري. دا شی په هدایه، فتح القدير او ډېرو نورو حنفي کتابونو کې لیدل کېږي.

د حنفي مذهب متقدمانو په نسبتاً متفاوتو شرایطو کې د خپل مذهب په پراخولو لاس پورې کړ. تر ټولو مهم ټکی دا و چې د امام ابوحنيفه د وخت برخلاف، حکومت ورو ورو پر زیاتو ایډیالوژیکو مبانيو تکیه کړې وه. د امویانو په پېر کې او د عباسیانو په لومړیو وختونو کې د مذهبونو او فرقو ترمنځ نري بریدونه وو خو لا هېڅ مذهب او کلامي فرقه تکامل ته نه وه رسېدلې چې په څرگندو کرښو دې له نورو بېل شي، نه هم حکومت په ښکاره په دې لټه کې و چې کومه خاصه مذهبي- کلامي ایډیالوژي حاکمه کړي. خو د مامون عباسي پر مهال، حکومت په مذهبي چارو کې په نوي رنګ مداخله پیل کړه ځکه چې له یوې خوا یې هڅه کوله علویان په حکومت شریک کاندې، له بلې خوا یې د غیرعلوي اکثریت (چې وروسته بیا اهل سنت ونومول شول) ملاتړ حاصل کړي او په بل لوري کې وشي کولی د ایډیالوژي په مرسته خپل رقیبان ځنډې ته پورې وهي. تر ټولو مهمه بېلگه یې د قرآن مجید مخلوق گڼل وو. حکومت دغه مفکوره له معتزله څخه راخیستې وه او په بغداد او بغداد ته څېرمه ښارونو کې یې گڼ شمېر عالمان مجبور کړل چې ویې مني او که چا به ورسره مخالفت کاوه، شکنجه به ورکول کېدله، په دې منځ کې تر ټولو مشهور کس امام احمد بن حنبل و.

دې پېښې د مسلمانانو تر منځ لوی درز پیدا کړ. د حکومت له لوري د قرآن د مخلوق والي مفکورې تپل، اعتزالي تفکر ته سخت گوزار ورکړ او څو کاله وروسته چې د حکومت مخه بدله شوه، هغه کسان چې دا مفکوره یې غوره کړې وه، د مخالفانو تر سختو بریدونو لاندې راغلل. دغه درز نه یوازې دا چې معتزله او غیرمعتزله یې یو د بل پر وړاندې ودرول بلکې د اهل حدیث پلکه یې په بې سارې توگه درنه کړه. خبره په دې ځای کې هم خلاصه نه شوه، بلکې ان د اهل سنت په منځ کې او همدارنګه د اهل حدیث په منځ کې څو څو ډلې راپیدا شوې او هغه کسان چې په دې کې غلي پاتې شوي وو او یا یې دوه‌گونې تعبیرونه یې کارولي وو، د اهل حدیث له غوسې سره

مخ شول ان تر دې چې د يحيى بن معين په څېر لوی محدث او د امام احمد سيال او نږدې ملگری هم د هغه له غوسې او مقاطعې سره مخ شو. دا موضوع په يوه سخت او ايديالوژيک معيار بدله شوه چې وروسته بيا تر ډېرې مودې پورې به هر مهم عالم د همدې پلېندې پر اساس ارزول کېده چې د قرآن د مخلوقوالي په اړه يې دريځ څه و. (12)

په هغه پېر کې ځينو حنفي فقيهانو په کلامي چارو کې اعتزالي تمايل درلود، (13) او په هاغه پېښه کې د اهل حديث تر بريد لاندې راغلل. اهل حديث چې په دې پېښه کې يې ځان د اهل سنت د اصيل استازي په توگه معرفي کړي و، له اهل رأی سره، چې دا وار نو په اعتزال هم تورن شوي وو، ښکاره دښمني راواخيسته. د اعتزال پر مکتب دغه سخت بريد، هغه سخت بدنامه کړ او د اسلام په تاريخ کې يې دا اصطلاح په فکري لحاظ پر يوې سختې کنځا بدله کړه.

په دې تقابل کې د اهل رأی او اهل اعتزال ماتې داسې فضا رامنځته کړه چې معتزليان او اهل رأی يې تر سخت فشار لاندې راوستل ځکه خو ډېرو حنفي فقيهانو هڅه کوله چې په اعتزال تورن نه شي. په درېيمه او څلورمه پېړۍ کې د حنفي مذهب د متقدمانو په منځ کې دا سودا ورو ورو عامه شوه چې د ځان او معتزله ترمنځ د بېلتون کرښه وساتي. په همدې لړ کې امام ابومنصور ماتريدي د عقيدې او تفسير په اړه د کتابونو په ليکلو سره هڅه وکړه چې وښيي چې د احنافو حساب له معتزله وو بېل دی، سره له دې چې له اشاعره او اهل حديث څخه هم بېل دي. حال دا چې په دويمه او درېيمه پېړۍ کې به د احنافو لويانو له دې باک نه درلود چې اعتزالي تمايلات دې ولري او په دې هم نه پارېدل چې څوک يې معتزله وبولي. خو وروسته بيا د حنفي فقيهانو هڅه دا وه چې د اهل حديث، اشاعره او شوافعو پر وړاندې له ځانه دفاع وکړي، نه دا چې د امام ابوحنيفه مفکورو ته عمودي بسط ورکړي.

که هغوی داسې دفاعي دريځ نه وای خپل کړی نو کولی به يې شول چې د خپل امام پر لارې د تگ په وسيله او د هغه د منطقي ليدلوريو د پراختيا له لارې د اهل رأی د نظريو او مفکورو پخه کلا جوړه کړي. که يې دا کار کړی وای، په اسلامي تمدن کې به ټوله د عقليالو په گټه بدله شوې وه او پر اسلامي تفکر د اهل حديث سلطه به کمه شوې وه. که داسې شوي وای، اوس به مسلمانانو ته داسې ذهني ميراث رسېدلی و چې عقلانيت او استدلال به په کې زيات وو. خو څه چې عملاً واقع شول دا وو چې د احنافو فقيهان د هغو مفکورو په بريد کې تم شول چې دوی ته په ميراث رسېدلي وو او تر هغه وړاندې نه ولاړل. خو له دې سره سره، دا چې حنفي فقه د حقوقو او محاکمو په برخه کې د عملي ستونزو په حل کولو کې ښه په درد لگېده نو هم عباسي حاکمانو او هم تر هغو وروسته عثماني واکمنانو په رسمي محاکمو کې حنفي فقه د احکامو د صادرولو مبنا وگرځوله. همدا وه چې حنفي فقه تر نورو فقهې مذهبونو وغورځېده. سره له دې چې په دې پېر کې به حنفي فقيهانو محافظه کاري خپله کړې وه او زړه يې نه کاوه چې د خپل امام له ليدلوريو پښه واپروي خو لږ تر لږه د هغه د فقهې اډانې په

منځ کې به یې ځینې اجتهادونه کول. په دې لحاظ د متقدمانو فقه د متاخرانو تر فقهي له زیاتو فکري تومنو برخمنه وه. د حنفي فقهي د تکاملي دویم پړاو همدلته بشپړېږي.

درېیم پړاو:

درېیم پړاو هغه مهال دی چې تاریخ لیکونکي یې د راپرځېدو پېر گڼي او عمدتاً د ابن خلدون له وخته راپه دې خوا زمانه رانغاړي. په دې پړاو کې په ټوله کې تفکر له غورېدا او حرکت پاتې کېږي، نوې او تازه مفکورې نه رامنځته کېږي او څوک د ابداع او نویو فکرونو زړه نه شي کولی. حنفي فقه هم د نورو فقهي مذهبونو په شان او د ټولو نورو علمي څانگو په څېر له رکود او ولاړ حالت سره مخ کېږي. دې وخت کې اجتهادي تفکر وچېږي او تقلیدي متصلب لیدلوري واکمنېږي. د مذهبونو پخواني امامان او فکري سرلاري په مقدسو څېرو بدلېږي، نور نو د دوی له نومونو او فکرونو سره بت وزمه چلند کېږي. څوک ځان ته دا حق نه ورکوي چې د هغوی د نظریو په وړاندې سوږ وکړي او د هغوی تر نظریو پورته نظر ورکړي. دغه پړاو د حنفي مذهب د متاخرانو پړاو گڼل کېږي. البته دا خبره یوازې په حنفي فقهي پورې نه ده، بلکې د نورو فقهي مذهبونو کیسه هم همداسې ده.

د فقهي او فکر په ډگر کې دغه ځای پر ځای ولاړ حالت او د سخت تقلید واکمني د فقهي مذهبونو، په تېره بیا د امام ابوحنيفه د روحيې خلاف کار و. امام ابوحنيفه د خپل وخت د نورو امامانو او فقيهانو برخلاف د فردي هڅو پر ځای د ډله ییزو هڅو اساس ایښی و او خپلو ارشدو شاگردانو ته چې په فقاہت کې یې لوړې مرتبې درلودې، اجازه ورکړې وه چې د ده له نظرونو سره مخالفت وکړي. حنفي مذهب یوازینی مذهب دی چې د امام له خپلو مفکورو او د هغه له مخالفو مفکورو چې شاگردانو یې ایجاد کړې وې، رغېدلی دی. دغه مخالفې مفکورې د دې مذهب د احکامو له درېیو څخه دوه برخې جوړوي. دا د امام د روزنې محصول و چې هم د هغه په ژوند کې او هم تر هغه وروسته به یې شاگردانو په آزادۍ سره خپل نظرونه مطرح کول او د خپل امام نظرونه به یې نقدول او دلیل او استدلال ته به وفاداره وو. که د امام ابوحنيفه د شاگرد امام محمد کتابونه له نظره تېر کړو، به وینو چې په دې ډله کې عرفي تفکر ته لاره څومره پرانیستې وه. نور فقهي مذهبونه له دغې گټورې او غني تجربې څخه بې برخې دي.

د امام ابوحنيفه د لارې منطقي غوښتنه خو دا وه چې د هغه او یا د مذهب د متقدمانو د تقلید پرځای دې هماغسې د وخت او شرایطو په پام کې نیولو سره چلند شوی وای او د وگړو په ژوند کې له بدلونونو سره سم، نوي اجتهادونه شوي وای او هاغه بنسټ چې امام ایښی و، کمال ته رسول شوی وای. د حنفي مذهب متاخرانو له دې لارې پښه واړوله او یوازې یې د پخوانو د خبرو په تکرار بسنه وکړه او د نویو فکرونو لاره یې ډب کړه. سره له دې چې دغه کار ظاهراً د احترام او پیروۍ معنا لري خو په حقیقت کې د اصیل حنفي فکري لارې څخه انحراف و.

د اجتهادي او ابداعي تفکر له منځه تلل او د تقلیدي تفکر واکمنېدل، اهل حدیث ته موقع په لاس ورکړه چې دا ځل پر احنافو له بلې لارې حمله وکړي. ابن تیمیه، ابن القیم، ابن عبدالوهاب او د هغوی معاصرو لارویانو به دا نیوکه کوله چې د مذهبونو د امامانو، په تېره بیا د امام ابوحنیفه وچ تقلید روان دی. په دې برخه کې دوی تر یوه حده حق لري چې نیوکه وکړي. د تقلید او اجتهاد په اړه جدي بحثونه مطرح شوي دي. دا چې عام مسلمانان مجبور دي تقلید وکړي او د "فاستلوا أهل الذکر" کریمه آیت مطابق باید د عالمانو خبرو ته غوږ ونیسي او پیروي یې وکړي، جلا بحث دی خو دا چې پخپله عالمان دې هم تقلید ته مجبور وي او د آزاد تفکر حق ونه لري، بېل بحث دی چې د یوه فرهنگ فکري راپرځېدل ښيي. (14)

د انحطاط او راپرځېدو په دې پړاو کې مهمې پېښې شوې دي. د خبرو اترو لاره ډب شوې ده، له نورو سره (همدینو او له دینه بهر وگړو سره) تعامل له منځه تللی دی، او د پخوانو په اړه نظرونو مرموزه، افسانوي او له تقدسه ډکه بڼه خپله کړې ده. له جهانه خبرېدل په دې پړاو کې ختم شوي دي او د اسلامي ټولنو پر جمعي شعور د یو ډول ناخبرۍ سیوری غوړېدلی دی.

په داسې چاپیریال کې، په تېره بیا د تیموریانو تر راپرځېدو او انقراضه وروسته، زموږ په سیمه کې د حنفي مذهب عمده مرکزونه په دوو ځایونو کې وو، عثماني ترکیه او گورکاني هند. تر دې وړاندې خراسان، په تېره بیا د ماروألنهر سیمه د حنفي فقهې عمده مرکز گڼل کېده او زیاتره وتلي حنفي متکلمان او فقیهان د همدې سیمې وو.

د ماروألنهر فقیهانو چې له اهل حدیث سره حساسیت ورته له خپلو متقدمانو په میراث پاتې وو، عرفي عقل ته یو ډول تمایل درلود، په تېره بیا د ورځنیو معاملاتو او ان عباداتو په حوزه کې. په دغه سلیقه کې د پخوانیو حنفي – معتزلي عالمانو اغېز هم لږ ډېر لیدل کېږي.

د هند گورکانیانو چې د تیموري پېر تداوم وو، کله یې چې په هند کې خپله امپراتوري جوړه کړه نو ویې لیدل چې اقلیت مسلمان پر اکثریت هندو او بودايي نامسلمانانو حکومت کوي او دغه شی پخپله د سیاسي او ټولنیز وضعیت تزلزل ته په بالقوه توگه لاره هواروي. د هر حکومت په څېر، دوی ته هم د ټولنیز ثبات او آرامۍ ساتل یو عمده لومړیتوب و. دوی هڅه وکړه چې د مسلمانو صوفیانو فکري میراث غښتلی کړي، له نورو مذهبونو او دینونو سره تسامح وکړي او د مختلفو دینونو د لارویانو تر منځ سوله ییز ژوند ته لاره هواره کړي. دغه کړنلاره دومره مخته ولاړه چې جلال الدین اکبر د «الهي دین» په نوم آیین اعلان کړ او غوښتل یې چې د اسلام او نورو دینونو تر منځ پخلاینه رامنځته کړي. د هغه د تجربې په اړه ډېر بحثونه او مناقشې شوي دي، هغه هم کلک پلویان لري او هم سرسخته مخالفان. د جلال الدین دې کار د مسلمانانو سخت غبرگونونه راوپارول او تر ټولو سخت مخالفت ورسره شیخ احمد سرهندي چې په امام رباني مشهور و، وکړ. امام رباني چې پخپله یې فقه او تصوف لوستي وو، متشرعانه تمایل درلود او د نظري عرفان له ابن عربي ښې سره سخت مخالف و.

(15) تر هغه مخکې مسلمانو عارفانو سره د حقیقت غم و او هويت ورته چندانې مهم نه و. دغه شی له شیخ اشراق او عین القضات همداني څخه رانېولې د ابن عربي، مولوي، جامي، بېدل او د ډېرو متصوفانو په اثارو کې جوت ښکاري.

امام رباني بيا د مسلماني هويت خبره ټينگه کړې وه او کار يې دا و چې د دغه هويت پولې وساتي او د نورو دينونو پر وړاندې دغه ديني هويت راژوندی کړي. سره له دې چې دی پخپله له فلسفې او نظري عرفان سره آشنا و او په ليکونو کې يې دغه اصطلاحات پرېمانه کارولي دي خو په عمل کې له دې ميراثه په بدله لاره روان و، په تېره بيا د هغه څه په غبرگون کې چې په هند کې راپېښېدونکي وو.

څلورم پړاو:

تر هغه يوه پېړۍ وروسته د ديني هويت مفکورې د مسلمانانو په منځ کې بلا ډېر پلويان موندلي وو. په دې پړاو کې يوې خوا ته متشرعان او هويت پلوي وو او بلې خوا ته عارف مسلکي حقيقتپال او تر منځ يې سخت تقابل. دې وخت کې د مسلمانانو ديني ټولنې د داسې کس لاره څارله چې له دغه لالهاندي يې خلاصه کړي او وروستۍ خبره وکړي. د مسلمانانو د امپراتورۍ ختمېدل او د سيمه ييزو هندو حکومتونو پاڅونونو او د هند په ځينو برخو کې د مسلمانانو ځورونو دا بهير گړندی کړ. دې سره د هويت پلوي پله درنه شوه او د عارفانو سپکه. همدا وخت و چې امام شاه ولي الله دهلوي په حجاز کې له تعليمه فارغ او هند ته راستون شو. هغه تر امام رباني لا زيات د مسلمانانو د ديني هويت د احيا لپاره هڅې وکړې. دغه دواړه په فقهي لحاظ حنفي مذهبي وو خو د دوی ذهنونه د هندوييزم پر وړاندې د مسلماني هويت له ساتلو او پاللو سره ډېر بوخت وو، نه د اهل رأی له مبحثونو او له اهل حديث او اشاعره سره د تقابل له مسألې سره. امام شاه ولي الله وويل چې د حل لاره دا ده چې قرآن او سنت ته وروگرځو نو سلفي وزمه لاره يې خپله کړه. هغه شکايت کاوه چې د حنفي مذهب متأخران په تقليد اخته دي او د خپل سلف له روحيې لرې شوي دي. په همدې خبره دی د ابن تيميه، ابن القيم او تر يوه بريده د محمد ابن عبدالوهاب فکري ميراث ته ورنژدې کېږي.

د حنفي مذهب د تاريخي بهير د څلورم پړاو خښتې په همدې وخت کې اېښودل کېږي. د شاه ولي الله نظري هڅې، د متاخرانو له روش څخه جلا کېدل او اوليه اسلام ته ورستنېدل، او د هويت په اړه اندېښنې د دې مذهب په تاريخي بهير کې د اوښتون ټکی دی.

د حنفي مذهب هندي نسخه چې تر دې دور وروسته رامنځته کېږي، په يو بل تحول کې لا زياته محافظه کاره کېږي. دغه تحول د شرقي هند د کمپنۍ له لارې د سياسي او اقتصادي لوبو ميدان ته د بریتانوي استعمار راتگ دی. دا ځل نو مسلمانان يوازې د هندوانو له غچ اخيستني سره نه وو مخ، بلکې له داسې بل

دښمن / رقيب سره هم مخ وو چې هم په هويتی لحاظ لا متفاوت وو او هم لا غښتلي. له نورو د وېرې روحیه د هند د مسلمانانو د فکري سرلارو په سرونو کې د دېوبند د مدرسې له جوړېدو سره اوج ته رسېږي. دغه مدرسه اساساً په دې جوړېږي چې له غربه د راغليو نويو علومو او پردي فرهنگ په وړاندې مقاومت وکړي. سره له دې چې نن سبا د دېوبند د مدرسې د هندي ځانگې کرنلارې تر يوه بريده تعادل موندلی دی خو په هغه وخت کې ان له رياضياتو او فيزيک سره هم مخالفت کېده او د پرديو ژبو زده کول ناروا بلل کېدل.

دېوبند مدرسې به تر هرڅه زيات د شاه ولي الله او د هغه د شاگردانو د فکري ميراث غځولو ته اهميت ورکاوه او په يو ډول تقدس ورته قايله وه. دغه فکري ميراث تر اهل رأی، اهل حديث ته لا زيات تمايل درلود او شاه ولي الله پخپله هم د هند په براعظمگي کې د علم حديث احيا او د حجاز د حنبليانو د تجربو د لېږدولو لپاره ډېر زيار وايست. همدا وجه ده چې هغه په حقه دهلوي محدث بلل شوی دی.

د حنفي مذهب نورې سيمې لکه منځنۍ آسيا او عثماني ترکيه بيا د متاخرانو د فکري ميراث پر پولو ايسارې پاتې شوې او په دې سيمو کې د تجديد لپاره هېڅ کومه هڅه ونه شوه. له دې نظره، د هند په براعظمگي کې د شاه ولي الله او د هغه د لارويانو هڅې د احياکولو يو گام و چې ورپسې بيا علمي - فقهي خوځښت رامنځته شو. له دې حوزې په بهر کې يوازينی کار چې د ترکيې ځينو حنفي فقيهانو وکړ، د فقهي قواعدو تدوين او له دې قواعدو سره د معاملاتو د فقهي تړل وو چې شرح مجله کتاب يې تر ټولو مهم محصول دی. (16) دغه کار سره له دې چې خپل علمي ارزښت لري خو داسې حرکت نه و چې د اهل رأی او حنفي فقهي مکتب ته نوی روح وروپوځي.

د حنفي مذهب د تاريخي بهير څلورم پړاو چې په محور کې يې د شاه ولي الله او دېوبند هندي مکتب و، د اهل حديث سليقې ته ورستنېدل دي. سره له دې چې دوی به په ظاهر کې له رسمي سلفيت سره سيالي کوله، په تېره بيا يې د پخوانيو امامانو د تقليد پر سره ورسره سخته شخړه درلوده خو بيا يې هم په يو ډول د سلفيانو لاره خپله کړه. دغه حنفييت، برسېرن حنفييت دی چې پر مخ يې د حنفي فقهي پرده غوړېدلې ده خو په منځ کې يې د اهل حديث بهير روان دی.

دغه تحول د کومې توطيې نتيجه نه ده او نه شو کولی پر چا نيوکه وکړه، بلکې د هغو لويو تحولاتو محصول و چې د سياست، اقتصاد، فرهنگ، علم او تمدن په ډگر کې رامنځته شول خو هغو کسانو چې ځانونه به يې د دې مذهب رهبران گڼل، نه يې د امام ابوحنيفه له اصلي ميراث سره معرفتي اړيکه ټينگه کړه او نه د اوسني پېر له علمي او تمدني پديدو سره.

په ټوله کې حنفي مذهب، د سلف په عصر کې د دين او اسلامي شريعت د تفسير د عقلاني کولو په لاره کې د امام ابوحنيفه يو زړور گام و چې د متقدمانو په دور کې د امام له لارې لرې شو او د اهل حديث او اشاعره پر وړاندې يې دفاعي دريځ خپل کړ، د متاخرانو په زمانه کې د امام له آزادفکرۍ څخه يو مخ لرې او په تقليد او

رکود اخته شو او په وروستي پړاو کې يې خپل رقيب اهل حديث ته په گونډو شو. البته دغه تحولونه له پيچليو عواملو سره غوټه دي ځکه چې فکري بهير د نورو تحولاتو پر وړاندې د غبرگون او عمل پر لاره وړاندې ځي، په تيره بيا له سياسي تحولاتو او د واکمنو له چلنده اغېزمنېږي.

په دې لحاظ، امام ابوحنيفه او د هغه فکرونه، نن سبا ډېرو هغو کسانو ته چې په افغانستان، پاکستان او هند کې د حنفييت ادعا کوي، پردي دي. دوی تر ډېره د هغه له برسېرنو نظرونو سره سروکار لري، نه د دين په فهم کې د هغه له اصلي چلند سره.

منبعې:

1. حاجی خليفه، كشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون.
2. د لا زياتې توضیح لپاره وگورئ: وهبة الزحيلي، أصول الفقه، دار الفكر للطباعة و النشر، 1986، ج 1، 417.
3. ولی الله الدهلوی، حجة الله البالغة، ج 1، ص 231، و همچنان عنايت الله ابلاغ، ابوحنيفة متلكما.
4. توشيهيكو ايزوتسو، مفهوم ايمان در كلام اسلامي، ترجمه زهرا پورسينا، انتشارات سروش، تهران.
5. عبد المجيد الصغير، الفكر الاصولي و اشكالية السلطة العلمية، دار المنتخب العربي، بيروت، 1415، ص 165.
6. ابوبكر الجصاص، الفصول في الأصول.
7. ابن عبد البر، جامع بيان العلم و فضله.
8. عبد المجيد الصغير، همان.
9. شمس الدين الذهبي، سير أعلام النبلاء، ج 10، ص 15.
10. جمال باروت، اجتهاد ميان متن، واقعييت و مصلحت، ترجمه محمد محق، انتشارات به نشر، 1384.
11. احمد بن محمد نصير الدين النقيب، المذهب الحنفي، مراحل و طبقاته، ص 163.
12. ذهبي، همان، ج 11، ص 87.
13. زاهد الكوثري، تأنيب الخطيب، المكتبة الازهرية للتراث، 1998، القاهرة، ص 21.

14. د تقليد او اجتهاد د مبحثونو په باره كې د لا زياتو معلوماتو لپاره دا اثرونه وگورئ:
الشوكاني، القول المفيد في أحكام الاجتهاد و التقليد، همچنان، شاه ولي الدهلوي، الإنصاف في بيان أسباب الاختلاف.
15. سيد احمد سرهندي، مكتوبات.
16. علي حيدر امين افندي، شرح مجلة الأحكام، دار الجيل، 1991.

لسم څپرکی

د اهل رأی او اهل حدیث د مکتبونو تقابل

د اهل حدیث د قضاوت مباني

په لومړي سر کې اهل حدیث او محدثین سره هم معنا اصطلاحات وو خو وروسته یې په معناوو کې توپیر راغی. د اسلامي تاریخ په لومړۍ او دویمه پېړۍ کې اهل حدیث هغه چا ته ویل کېده چې د حدیث روایت، د حدیثونو ارزونه، او د حدیث د راویانو تعقیبول یې کار او تخصص و. همدارنگه هغو کسانو ته به چې د تفسیر، فقه، کلام، لغت او ... څانگو کې اخته وو، اهل تفسیر، اهل فقه، اهل کلام، اهل لغت او اهل ... ویل کېده. په عین وخت کې به له اشتقايي کلمو هم استفاده کېده او دوی به مثلاً محدثین، مفسرین، فقها، متکلمین، ... بلل کېدل.

په هغه وخت کې دغه څانگې د رامنځته کېدو په حال کې وې او لا یې ټول حدود او ثغور نه وو څرگند شوي. دا لکه هغه نوزېږي وو چې ورځ تر بلې به یې څېره او شکل لا مشخص کېده او دې بهیر شاوخوا دوه پېړۍ وخت ونيو.

په راوروسته پېړیو کې بیا کرار کرار د اصطلاحاتو معناوې بدلې شوې او محدثین به هغو کسانو ته ویل کېدل چې د حدیث په علومو کې به یې تخصص درلود خو اهل حدیث به هغه چا ته ویل کېده چې په فقهي او کلامي مسایلو کې به د محدثینو سلیقې او چال چلند ته تابع وو، سره له دې چې پخپله به یې په حدیث کې چندانې تخصص نه لاره. مثلاً حنفي مذهبي طحاوي محدث و خو اهل حدیث نه و. د اهل حدیث او حنبليانو تر منځ برید چندانې څرگند نه و ځکه چې د ډېرو اهل حدیثو په نظر، امام احمد حنبل اهل حدیث و او د هغه مذهب هم د فقهي اساساتو په لحاظ پوره نه و تدوین شوی او تر ډېره یې پر هغو روایتونو تکیه وه چې د علم حدیث په حوزه کې شامل وو.

اهل حدیث اغلباً ځان اهل سنت بولي چې په همدې نوم له نورو مسلمانو ډلو او فرقو یې توپیر وشي. دوی په عین وخت کې وایي چې هویت یې د اسلام د پیغمبر ﷺ او صحابه وو د سنت پر اساس رغېدلی دی. ډېرو نورو ډلو به هم ځانونه اهل سنت بلل او دا اصطلاح یې په اهل حدیث پورې تړلې نه گڼله. اهل سنت داسې خوځنده او ناڅرگنده اصطلاح وه چې کله به د اهل تشیع پر وړاندې درېده، کله د معتزله او متکلمانو پر وړاندې، او کله د اهل رأی او احنافو پر وړاندې خو تر څو سوه کاله وروسته پورې یې دقیقې پولې څرگندې نه وې. ان لا اوس هم ځینې سلفیان، نور کلامي مذهبونه لکه اشاعره او ماتریدیه له اهل سنته بهر گڼي، حال دا چې داسې مهمې څېرې شته چې معتزلي تمایل به یې درلود او د اهل تشیع په نظر په اهل سنت کې حسابېږي.

اهل حديث يا محدثينو په دويمه او درېيمه پېړۍ كې چې د علم حديث د جوړېدو او د دې علم د عمده منابعو د كېنلو كلونه وو، سخت زيارونه وگالل. د دوى د هڅو نتيجه په گڼو كتابونو كې راپاتې دي او لا هم استفاده ورنه كېږي.

دا چې د حديثونو په برخه كې اهل حديث تخصص درلود او د نورو څانگو متخصصانو به له ځينو كمو موردونو پرته، په دې علم كې كار نه كاوه نو ورو ورو محدثين د حديثونو په برخه كې په وروستيو مرجعو بدل شول او بيا به چې هر بل عالم د كوم حديث يا روايت په اړه شك درلود، د حديث صاحب نظرانو ته به ورته چې كره ناكړه يې ورمعلومه كړي او پخپله به يې چندانې زحمت نه اېسته.

خو د اهل حديثو كار يوازې د حديثونو راټولول او ارزول نه وو بلكې هغوى هڅه وكړه چې ځان د مسلمانانو بهترينه فرقه معرفي كړي، په فقهي، كلامي او د قرآن د تفسير په چارو كې نظر ورکړي او د خپلو نظرونو د برترۍ د اثبات لپاره پر روايتونو او حديثونو تكيه وكړي. همدا و چې اهل حديث له نورو ډلو سره په تقابل كې واقع شول.

د اهل حديث او رقيبانو تقابل داسې رنگ خپل كړى و لكه نن سبا چې په مېرني هېوادونو كې د بشي لاسو او چپ لاسو گوندونو او د درېيمې نړۍ په هېوادونو كې د ايډيالوژيكو ډلو تر منځ ليدل كېږي.

دغه ايډيالوژيک تقابل د ځينو محدثينو د علمي كار پر بهير اغېزې بڼه او د دې سبب كېده چې د حديثونو په ارزولو او منلو كې دغه ملحوظات په پام كې وساتي. دوى به د حديث په ډگر كې پر خپل تخصصي كار سربېره، په مختلفو لارو هڅه كوله چې خپل رقيبان له ميدانه وباسي او بريا خپله كړي.

د بېلگې په ډول، د اهل حديث او اهل رأى تر منځ د اختلاف يو ټكى د ايمان ماهيت و، دا چې هماغسې چې د آيتونو او حديثونو له ظاهره بنكاري، ايمان كمپري زياتېږي (زيادت او نقصان)، كه دلته زياتېدل او كمېدل د قوت او كمزويتوب په معنا دي، او دا چې د ايمان ماهيت تجزيه نه مني. محدثينو به ويل چې ايمان كمپري زياتېږي خو اهل رأى به ويل چې قوي كېږي او كمزوري كېږي. نن سبا دې موضوع ته زموږ په نظر او په اكاډميك چاپېريال كې د يوه علمي اختلاف نظر په سترگه كتل كېږي چې له توندو احساساتو لرې، پرې بحث كولى شو. خو هاغه مهال داسې نه و، محدثينو به د خپل نظر د اثبات لپاره په خپلو كتابونو كې يو مهم څپرکى بېلاوه او ټوله هڅه به يې دا وه چې د مقابل لوري نظر باطل وښيي. امام بخاري د صحيح البخاري د تاليف پرمهال دا كار كړى دى. ډېرو نورو محدثينو هم همدا لاره خپله كړې وه او د خپلو كتابونو ډېر څپرکي يې داسې موضوعاتو ته ځانگړي كړي وو چې د پيغمبر ﷺ په زمانه كې يې اهميت نه درلود خو د مذهبونو او فرقو له رامنځته كېدو وروسته په تودو بحثونو اوښتي وو، د قضا او قدر له بحثونو رانيولې تر دې پورې چې په جماعت لرونځ كې دې آمين په جهر وويل شي كه په خفا.

همدا موضوع د دې سبب شوې وه چې د اکثره اهل حديث / محدثينو کار ناپېيلی پاتې نه شي او دوی په علمي لاره خپل کار ونه کړي. حال دا چې بې پلويتوب د علمي کارونو اصلي غوښتنه ده. ممکن داسې کلي قضاوت به د ټولو محدثينو د کار په اړه سم نه وي او استثنایې به په کې وي خو د دوی د اکثره کار همداسې و.

د دې کار يوه نتيجه دا وه چې کله به دوی کوم روايت يا حديث ارزاوه، د رواي فقهي او کلامي باور ته به يې هم کتل او که چېرې رواي په رقيبې ډله پورې تړلی و يا به دا تور ورپورې و، دوی به هغه روايت ضعيف گانه او د معتبرو حديثونو له کتاره به يې وايسته. همدا وجه وه چې د امام ابوحنيفه په شان کسان چې د اهل رأی له مخکښانو څخه وو، او ويل کېده چې په کلامي مسایلو کې يې نظر مرجئه ډلې ته نږدې و او دغه ډله د اهل حديث رقيبې وه نو اکثره لویو محدثينو به د هغو حديثونو له روايته ډډه کوله چې سند به يې دی و. دوی به هغه روايتونه به چې امام ابوحنيفه يا د اهل حديث نورو فقهي يا کلامي رقيبانو تاييد کړي وو، په سختۍ سره نقدول.

خو په راوروسته پېړيو، په تېره بيا په څلورمه او پنځمه هجري پېړۍ کې چې اسلامي تمدن ډېرې ځانگې ښاخونه وکړل او ډول ډول علمونه رامنځته شول، محکمې او قضايي سيستمونه د فقيهانو د نظر پر اساس جوړ شول، مختلف علمي او فکري مکتبونه راوپنځېدل، نو اهل حديث له هاغه شور او ځوږه ولوېدل او د حنبلي فقهي مذهب په چوکاټ کې يې ادامه ومونده. په دې پېړيو کې حنبليانو هڅه وکړه چې د دې مذهب فقهي نيمگړتياوې لږ او ډېر لږې کړي او د نورو فقهي مذهبونو رنګ ورته ورکړي. ډېرو حنبلي فقيهانو په دې دوره کې د کلام په برخه کې اشعري مکتب ته تمايل پيدا کړ او اهل حديث په هاغه پخوانۍ بڼه پاتې نه شول خو د هغوی اغېزې د هغوی د راپاتو کتابونو او رسالو په وسيله وغځېدې.

وروسته ځينې تحولات د دې سبب شول چې د اهل حديث مکتب بيا راژوندی شي، مدونه ايډيالوژيکه بڼه خپله کړي، حدود يې معلوم شي او بيا له سره د نورو اسلامي فرقو په مقابل کې ودرېږي. په دې منځ کې يو تحول په اتمه هجري پېړۍ کې د شيخ ابن تيميه هڅې دي چې کيسه يې بېله ده او بل ځای بايد مطرح شي.

څه چې ما غوښتل دلته يې توضيح کړم، دا وو چې کله کله سلفي دوستان د محدثينو له دريځه په تاکتيکي ډول استفاده کوي، بې له دې چې د اهل حديث د قضاوتونو او تمايلونو تاريخي پسمنظر ته پام وکړي او د رقيبانو په مقابل کې، په تېره بيا د اهل رأی پر وړاندې د دوی سيالي ورياده کړي او دا موضوع د دې سبب کېږي چې د سلفيانو د استدلال پر وړاندې له اکثره حنفيانو څخه لاره ورکه کېږي.

د واحد خبر د اعتبار اندازه؟

يو له هغو اصولي او کلامي بحثونو څخه چې د اسلامي تاريخ په لومړيو پېړيو کې به د اهل حديث او اهل رأی ترمنځ ونښت او لا يې هم اغېزې روانې دي، د واحد خبر د اعتبار پر سر مناقشه ده. سره له دې چې

هاغه مهال بيا دغه دعوا د اهل حديث په گټه ختمه شوه خو نن سبا چې د نوي عصر د ستونزو په حل کې د اهل حديث ليدلوری بې وسه ښکاره شوی، د اهل رأی ليدلوري ته ورستنېدل بيا له سره پيل شوي دي.

په تېرو مبحثونو کې اشاره وشوه چې د ځينو حديثونو او روايتونو د صحيح گڼلو په اړه د محدثينو ليدلوری کرار کرار په مسلط ليدلوری بدل شو او د اهل رأی د فقهي مذهبونو لارويانو ورته غاړه کېښوده خو صحيح روايتونه ټول له يوه خپله نه دي، بلکې په دوو عمده ډلو وېشل کېږي، متواتر او نامتواتر. نامتواتر روايتونه آحاد بلل کېږي او کله کله په اصولي مبحثونو کې ورته واحد خبر هم ويل کېږي.

واحد خبر يا آحاد هغه روايت ته ويل کېږي چې لږ تر لږه دې د هغه د سند په يوه طبقه کې د راويانو شمېر له تواتر کم وي. د تواتر درجه هغه حالت ته ويل کېږي چې يو جماعت هغه روايت کړی وي، داسې جماعت چې په عقلي لحاظ دا احتمال ممتنع وي چې دوی دې پر درواغو (جعل) سره يوه خوله شوي وي.

د مثال په توگه، د فرض لمونځونو د رکعتونو شمېر، په تواتر سره ثابت شوی دی، معنا دا چې ډېرو صحابه وو روايت کړی دی چې د سهار فرض لمونځ دوه رکعته او د ماسپنين څلور رکعته دي. د دې روايت په دويمه طبقه کې د تابعينو نسل دی، بيا هم گڼو کسانو همدا روايت کړی دی. بله طبقه کې چې د تبع تابعين ده، هم زياتو کسانو همدا روايت کړی دی او همداسې د حديث د معتبرو کتابونو د تدوين تر عصره (د دويمې پېړۍ پای او د درېيمې پېړۍ د پيل کلونو) پورې دا لړۍ پسې غځېږي. داسې روايتونه متواتر بلل کېږي او زيات اعتبار لري او د اصول فقهِ د عالمانو په اصطلاح د يقين او قطع افاده کوي. معنا دا چې د دې روايت په سموالي کې هېڅ شک نه پاتې کېږي او هېڅ احتمال يې نه وي چې دا دې چا جوړ کړی وي يا دې څه تېروتنه په کې شوې وي. په يوه بل تصنيف کې متواتر په دوو لفظي او معنوي ډولونو وېشل شوي دي چې دا موضوع ډېره مهمه نه ده او د دواړو حکم يوشان دی.

پاتې نور روايتونه آحاد يا واحد خبر نومېږي او مطلب ورته دا دی چې نامتواتر دي. البته آحاد هم په څو ډول وېشل شوي دي لکه غريب، عزيز، مشهور خبر، او ... چې د علم حديث په کتابونو کې په تفصيل سره ياد شوي خو د ټولو حکم يو دی.

د اصول فقهِ د جمهورو عالمانو او د کلام د ډېرو عالمانو په نظر، د آحادو خبرونو د اعتبار درجه تر متواتر کمه ده او د يقين موجب نه کېږي او يوازې په اضافي قراينو او شواهدو سره يې اعتبار زياتېدای شي. دا چې دا روايتونه کم اعتباره دي نو منل يې الزامي نه دي، په تېره بيا د عقيدې او د حلال او حرامو د احکامو په برخه کې.

همدا د اهل رأی او اهل حدیث تر منځ د مناقشې اصلي موضوع وه. پخوا اهل حدیث او اوس د سلفیت لارویان په دې باور دي چې که کوم روایت د دوی په نظر صحیح وي، که آحاد هم وي، معتبر دی او د عقیده یې او عملي احکامو مینا گرځېدای شي.

مثلاً د عقیده یې په برخه کې داسې روایتونه راغلي دي چې خدای ﷻ د قیامت په ورځ په دوزخ کې خپل قدم ږدي تر دې چې دوزخ وایي بس دی، بس دی. یا دا چې د انسانانو د محاکمې په ورځ د حشر په صحرا کې خدای ﷻ خپله پونده ښکاروي او له هغه څخه داسې نور ځلېږي چې ټول مخلوقات په سجده لوېږي، غیر له هغو کسانو چې په دې دنیا کې یې سجده نه ده کړې او دوی همداسې وچ کلک ولاړ پاتې کېږي او د سجده یې توان ورته اخیستل کېږي. (د دې روایتونو د محتوا په اړه چې دا د تشبیه او تجسیم خبرې دي او له الهي تنزیه سره په تکر کې دي، په علم کلام کې ژور بحثونه شوي دي.)

په داسې موردونو کې د اهل رأی نظر دا و چې د خدای لپاره د نامتعبرو روایتونو پر اساس د راغلیو صفاتو اثبات، سم نه دي او موږ نه شو کولی چې داسې شیان د خلکو په اعتقادي چارو وریزات کړو چې خلک دې خامخا پرې عقیده وکړي. د دوی دلیل دا و چې د عقیده مینا باید ټینګه او غښتلې وي او هغه روایت چې پخپله یقیني نه دی او د ظن او احتمال په حد کې اعتبار لري، څرنگه کولی شي د قوي عقیدتي حکم مینا وگرځي.

ډېر نور روایتونه هم شته چې د عقیده یې په حوزې پورې تړلي نه دي خو د عملي احکامو په حوزې پورې اړه لري لکه د حلال او حرام، او د آدابو او اخلاقو شرعي احکام. په ځنښاک کې د مچ د غوټه کولو یا د اوبن د میتيازو په وسیله درملنه چې نن سبا یې تاوده بحثونه راپارولي دي، عموماً په دغه ډله روایتونو پورې اړه لري. د دغو ټولو په اړه د اهل رأی د جمهورو عالمانو حکم دا و چې دا روایتونه یوازې د ظن افاده کوي.

د ظن افاده په دې معنا ده چې گومان کېږي پیغمبر ﷺ به داسې څه ویلي وي خو په عین اندازه دا گومان هم کېږي چې نه به یې ویلي وي او موږ یقین نه شو کولی چې خامخا به یې ویلي وي.

اهل حدیث هم پخوا او هم اوس خپل مقابل لوری په دې تورن کړی دی چې گواکې د پیغمبر ﷺ حدیثونه نه مني او په سنت التزام نه لري. دوی ځان د سنت لاروی او مبلغ گڼي او خپل مخالفان د سنت پر وړاندې په بې پروایۍ تورنوي. حال دا چې خبره د سنت د قبولولو نه ده بلکې د سنت د ثبوتولو ده، معنا دا چې لومړی دې ثابته شي چې دا خبره پیغمبر ﷺ کړې ده، بیا یې د منلو او عمل کولو وار رسېږي.

اهل حدیث وایي همدا چې یو حدیث صحیح وي، معنا یې دا ده چې ثابت او معتبر دی. اهل رأی وایي صحیح هغه اصطلاح ده چې محدثینو د ځینو روایتونو د معرفۍ لپاره له خاصو شرطونو سره وضع کړې ده. د اهل رأی او د اصول فقه د جمهورو عالمانو دلیل دا دی چې حدیثونه او روایتونه د صدور له وخته د تدوین تر مهاله پورې یعنې د رسول اکرم ﷺ له زمانې څخه تر هغه زمانې پورې چې د امام بخاري او امام مسلم په شان

کسانو په کتابونو کې ثبت کړي دي، په اوسط ډول سره پنځه تر اووه طبقې تېرې شوې دي چې شاوخوا دوه سوه کاله واټن دی. په دې موده کې رانقل شوي روایتونه عمدتاً په شفاهي ډول او د حافظو له لارې او کله کله د نامعیاري کتبي جزوو له لارې رارسېدلي دي. دا ډول روایتونه په ځینو طبقو کې یوازې د یوه یا دوو کسانو له خوا روایت شوي دي او د یوې او بلې طبقې ترمنځ لږ تر لږه لس تر شله کاله زمانې واټن دی، نو نه شو کولی چې د رويانو د تېروتنو احتمال نفی کړو، یا په روایت کې د یو څه عمدي یا غیرعمدي زیاتولو کمولو احتمال رد کړو. که ځینې نور شیان لکه فرقه‌ییز تمایلونه، قومي او قبیله‌ییز اختلافونه، سیاسي لانجې، او داسې نور هم په پام کې ونیسو چې رويان به لږ یا ډېر پرې اخته وو، د دغو روایتونو په اعتبار کې لا زیاتې خو گانې پیدا کېږي.

په داسې حالت کې موږ مجبورېږو چې د هر روایت د اعیار د معلومولو لپاره د نورو قراینو لمنه ونیسو، لکه د روایت لپاره په قرآني عمومياتو، عقلي مسلماتو، تاریخي حقایقو، ... کې تایید پیدا کړو او که د یوه روایت لپاره داسې څه پیدا نه شو، سره له دې چې محدثینو به صحیح روایت گڼلی وي، خورا لږ اعتبار به یې وي، یعنې دغه احتمال چې پیغمبر ﷺ به دغه خبره کړې وي، ډېر کمېږي.

په دې ډول مناقشو کې اهل حدیث، د داسې ساده‌توب لاره خپلوي چې معمولاً کم‌علمه وگړي تر اغېز لاندې راوستلی شي، مثلاً دوی د قرآن هغه آیتونه یادوي چې د پیغمبر اطاعت او د هغه پیروي لازمي گڼي او بیا وایي چې دغه دي زموږ مخالفان د پیغمبر پر سنت شک کوي او پلمې ورته جوړوي.

حال دا چې هېڅ مومن د خپل پیغمبر په خبرو کې شک یا ورسره مخالفت نه‌کوي، په دې شرط چې یقین ولري چې دا د هغه خبره ده. دلته شک د خبرې په ثبوت کې دی. پر دې موضوع دقیق او مفصل علمي بحثونه شوي دي چې آحاد اخبار د ثبوت په لحاظ ستونزه لري، ان که دا اخبار په مشهورو کتابونو لکه په صحاح سته کې هم راغلي وي.

نن سبا د هغو اختلافونو چې القاعده، طالبان، داعش او نورې بنسټ پالې ډلې یې له نورو مسلمانانو سره لري، زیاته برخه یې له آحاد اخبار څخه رازېږېدلې ده. خو دا چې د اسلام په تاریخ کې د اهل رأی مباني لږ لږ هېر شوي دي او د اهل حدیث مباني مشهوره شوي دي نو اکثره ناخبره او کم‌علمه مسلمانان په دې مناقشه کې حیران او لالهانده پاتې کېږي ځکه چې له یوې خوا د سنت د پیروي ادعا لري او له بلې خوا په دې تورن دي چې د سنت پروا نه‌ساتي.

د دې لپاره چې ځوانان او کم‌علمه وگړي د داسې تبلیغاتو په لومو کې ښکېل نه‌شي، باید د اهل رأی د مکتب علمي مباني تازه او بیا ژوندي کړو او خلک ورباندې پوه کړو. د دې کار لپاره لازمه ده چې تخصصي مبحثونه په ساده ژبه بیان شي چې نامتخصص وگړي هم ځنې استفاده وکړای شي.

«إذا صح الحديث فهو مذهبي»

د دې عربي جملې معنا دا ده چې: «که یو حدیث صحیح وي نو هغه حدیث زما مذهب دی.»

دغه جمله د امام ابوحنیفه په شمول د اهل سنت د څلور وارو مذهبونو امامانو ته منسوبه گڼل شوې ده، کله په عین ټکو او کله په لفظ او معنا کې له یو څه تفاوت سره. (د بېلگې په توگه، وگورئ: شیخ ناصرالدین آلباني د صفة صلاة النبی کتاب په سریزه کې)

سلفي دوستان دغه جمله داسې تعبیروي چې: د فقهي هر لوی امام دا خبره تاییده کړې ده چې که یو صحیح حدیث مو ولید نو عمل پرې وکړئ او که مو ولیدل چې ما د هغه حدیث خلاف کومه فتوا ورکړې ده، هغه فتوا ایسته وغورځوئ. (په ځینو روایتونو کې مثلاً د امام شافعي له خولې وايي چې که زما کوم نظر مو د حدیث خلاف ولید: فاضربوه عرض الحائط، یعنی زما نظر په دېوال ووهئ.)

دوی دا بحث په داسې بڼه ځکه مطرح کوي چې د سلفي دوستانو په نظر د فقهي هر امام، په تېره بیا امام ابوحنیفه په ځینو موردونو کې داسې فتاوې یا داسې نظرونه ورکړي دي چې د پیغمبر ﷺ د صحیح حدیث خلاف وي او په غالب گومان امام هغه حدیث نه و لیدلی یا به لیدلی و خو پدې به نه و چې صحیح دی که نه. نو د هغه پر خلاف یې فتوا ورکړې ده، او اوس چې د هغه حدیث صحت د محدثینو له خوا ثابت شوی دی، د دې امامانو لارویان دې د خپل مذهب د امام خبره یوې خوا ته پرېږدي او پر دې حدیث دې عمل وکړي. د سلفي دوستانو په نظر، که څوک له دې سره سره، یعنی د صحیح حدیث تر لیدلو وروسته بیا هم د خپل مذهب د امام نظر مني، نو لویه گناه یا خطا به یې کړې وي او کله کله به یې دا کار د شرک یو ډول گڼل کېږي.

تر دې ځایه مسأله پوره واضحه ده او د دوی دریځ سم دی او د فقهي مذهبونو پیروان دې هڅه وکړي چې په صحیحو حدیثونو پسې لاړ شي او د خپلو امامانو خبرې دې یوازې هله ومني چې له صحیحو حدیثونو سره هېڅ ډول تضاد او ټکر ونه لري.

د استدلال دغه بڼه ظاهراً ټینګه او واضحه ده ځکه چې مخاطبانو ته دوه لارې په مخ کې ږدي، یا د پیغمبر ﷺ د خبرې منل او یا د فقهي مذهب د امام تقلید او پیروي. طبیعي خبره ده چې ان کم علمه ترین مسلمان هم پوهېدای شي چې په داسې دوه لارې کې باید د پیغمبر ﷺ خبره ومني. همدا ده چې سلفي دوستان پر مقابل لوري بر کېږي او سلفیان په همدې لاره په حنفي مذهب سیمو کې کم علمه ځوانان تر اغېز لاندې راولي او سلفي تمایل په کې پیدا کوي. خو د مسألې حقیقت څه دی او په دې استدلال کې کومه خطا ده چې باید واضحه شي؟

لازمه نه ده چې د فقهي مذهبونو امامانو ته پر دې منسوب روایت مناقشه وکړو ځکه چې دوی که عیناً په همدغو ټکو دا خبره کړې هم نه وي، ټولو ته معلومه ده چې دوی د پیغمبر ﷺ وینا ته کاملاً تسلیم وو او تر

قرآن وروسته یې د پیغمبر حدیث تر هرې وینا مقدم گانه، خو البته حتمي نه ده چې پیغمبر ته هر منسوب حدیث دې داسې وگڼي. د اسلام په تاریخ کې هېڅ وتلی عالم نشته چې د پیغمبر د وینا پر وړاندې مخالفت وکړي ځکه چې په دې صورت کې به یې ایمان ختمېده.

نو دا به څنگه شوي وي چې سره له دې چې ټول امامان او فقیهان په دې اړه سره یوه خوله دي خو بیا هم د عقیدې او احکامو په برخه کې ځینو امامانو داسې فتواگانې او نظرونه ورکړي دي چې ظاهراً له ځینو حدیثونو سره په ټکر کې دي؟

دلته هغه تر ټولو مهمه خبره چې د سلفي دوستانو یا وریام شوی نه دی او یا یې عارفانه تجاهل کړی دی، دا ده چې کله د امام ابوحنیفه په شان یو لوی عالم وایي: إذا صح الحديث، یعنی کله چې یو حدیث صحیح وي، په دې جمله کې یوه مقدره کلمه شته چې د جملې پر معنا زیات اثر کوي او دا کلمه ده «عندی» یعنی «زما په نزد» معنا دا چې که حدیث د مذهب د امام په نظر صحیح وي او هغه یقین ولري چې دا وینا پیغمبر ﷺ کړې ده، او هم یې پر دې یقین وي چې د پیغمبر ﷺ منظور هماغه څه دي چې د روایت له ظاهره معلومېږي، نو په دې صورت کې به امام بې له کوم قید و شرطه هغه مني، و سمعا و طاعة، او ورته تسلیمېږي او که فرضاً تر دې مخکې یې د هغه حدیث پر خلاف کوم نظر ورکړی وي، خپل نظر به مردود گڼي او حدیث به غوره گڼي.

خو که داسې حدیث روایت شوی وي چې د بل کس یا نورو کسانو په نظر صحیح وي خو د هغه فقیه امام په نظر صحیح نه وي، او هغه دې شک ولري چې دا به د پیغمبر ﷺ وینا وي، یا دا چې د حدیث منظور به هغه څه نه وي چې د روایت له ظاهره ښکاري او ممکن دغه روایت به بل دلالت ولري، نو په دې صورت کې هغه ځان د داسې روایت په منلو نه مکلفوي ځکه چې د ده په نظر دغه حدیث د صحت درجې ته نه دی رسېدلی، سره له دې چې د بل کس یا نورو کسانو په نظر به صحیح هم وي.

دغه دوستان دا خبره هېروي چې د صحیح حدیث اصطلاح په هغه معنا چې اوس د حدیث په علم کې پېژندل کېږي، په راوړوسته کلونو کې د مذهبونو تر امامانو او په تېره بیا د امام ابوحنیفه تر وخته وروسته وضع شوې ده. علم حدیث هم د نورو علمونو په څېر د وخت په تېرېدو سره تکمیل شوی او ځانگې ښاخونه یې کړي دي او ورو ورو یې د اصطلاحاتو پر سر د اهل علم تر منځ توافق پیدا شوی دی.

د مجتهدانو، په تېره بیا د امام ابوحنیفه، په زمانه کې لا دغه اصطلاحات نه وو او هغه ضوابط چې د صحیح حدیث د تعریف لپاره وضع شول، هاغه مهال عالمان ورباندې نه وو سلا، هر مجتهد به د حدیثونو د «صحیح» گڼلو لپاره ځانته ضوابط لرل.

مثلاً امام ابوحنیفه به د هغه حدیث چې موضوع یې فضایل اعمال وو او هغه حدیث تر منځ توپیر کاوه چې دیني واجبات یې بیانول. همدارنگه په عقیدې پورې اړوند حدیثونه به یې له هغو حدیثونو بېلول چې په

احكامو پورې اړوند دي. همدارنگه يې د هغو حديثونو ترمنځ توپير كاوه چې راوي په يې له فقهې سره اشنا كس و يا به په فقه نه و خبر، يا هغه حديث چې په قرآن كې يې تاييد پيدا كېداى شو او هغه چې له دې تاييده بې برخې و، او داسې ډېر نور شرطونه يې لرل.

يعنې ډېر هغه حديثونه چې وروسته د اهل حديث له خوا صحيح وگڼل شول، د امام ابوحنيفه په نظر صحيح نه وو بلكې په نورو درجو كې وو لكه حَسَن، حَسَن لغيره، ضعيف، او ... او په ټوله كې دى باوري نه و چې د اسلام پيغمبر به داسې وينا كړې وي كه نه، او كه يې كړې وي، منظور به يې همدا شى وي چې د روايت له ظاهره ښكاري كه نه.

نو د دې مقولې په اړه د سلفي دوستانو استدلال ناسم دى ځكه چې دوى دغه ملاحظات په پام كې نه نيسي او خبره په مطلق ډول كوي. دوى خپل مخاطب ته داسې ښيي چې ټول هغه حديثونه چې وروسته د اهل حديث له خوا صحيح وگڼل شول، جبراً او الزاماً د هغه امام مذهب هم دى. حال دا چې د امام منظور دا و چې كه چېرې يو حديث زما په نظر د صحت درجې ته ورسېږي، هغه حديث زما مذهب دى، دلته صحت لزوماً له هغه صحت سره مساوي نه دى چې اهل حديث يې گڼي. امام دا نه دي ويلي چې هر هغه حديث چې ستاسو يا د نورو په نظر صحيح معلوم شو، هغه زما مذهب هم دى. د دې لپاره چې وپوهېږو د يوه امام په نظر به كوم حديثونه صحيح او معتبر وو، بايد د حديثونو د ارزولو او د روايتونو د نقدولو لپاره د هغه امام پر ضوابطو پوه شو. بيا نو ډاډ پيدا كولى شو چې دغه روايت به د هغه په نظر معتبر و كه نه!

امام ابوحنيفه او اهل حديث

وړاندې ورته اشاره وشوه چې د اهل رأى او اهل حديث ترمنځ هم د حديثونو او روايتونو د منلو پر سر او هم د هغوى د تفسير او تاويل پر سر اختلاف و.

اهل رأى د فقيهانو او د شرعي صاحب نظرانو هغې ډلې ته ويل كېده چې عمدتاً په كوفه او عراق او ځينې يې په مدينه كې وو. د اهل رأى د تمايلونو رېښې هغو اجتهادونو ته رسېدې چې د ځينو صحابه فقيهانو لكه حضرت عمر، حضرت علي او حضرت عبدالله بن مسعود تر منځ شته وو. په دې اجتهادونو كې به كله كله د نصوصو ظاهر د هغوى د معنا په گټه له پامه غورځول كېده. په دې منځ كې مشهور اجتهادونه دا دي: د قحطى په كال كې د غله د لاس نه پرې كول، د عراق په فتح كې د نيول شويو ځمكو نه وېشل، د زكات له مالونو څخه د مولفة القلوب د برخې لغوه كول، چې دا ټول كارونه د آيتونو د ظاهر پر خلاف شوي دي. (د اهل تشيع ځينو ملايانو لكه عبدالحسين شرف الدين، د حضرت عمر پر دې كار نيوكه كړې ده او تور يې وروپورې كړى چې ده د قرآن د نصوصو خلاف اجتهاد كاوه خو اكثره اوسني مسلمان پوهان د هغه دا عمل ستايي او د دين او د شريعت د مقصدونو په پوهېدا كې يې د هغه د بصيرت نښه گڼي.)

وروسته له هغه چې د حکومت لمنه پراخه شوه او د مختلفو فرهنگونو وگړي اسلام ته ورننوتل، نوې پوښتنې او نوې ستونزې راولاړې شوې او ځينو کسانو لکه ابن مسعود او شاگردانو يې او د حضرت علي ځينو يارانو هڅه وکړه چې د اجتهادونو لمن پراخه کړي چې دغو پوښتنو ته ځواب ووايي. دغه شي د وخت په تېرېدو سره په فقه او شريعت کې داسې بهير رامنځته کړ چې اهل رأی ونومول شو او مرکز يې په عراق کې و، ځکه چې د خلافت مرکز عراق ته لېږدلی و او د فرهنگونو تلاقي زياتره هماغلته وه.

د امام ابوحنيفه اهميت په دې کې و چې ويې شول کولی د دې مکتب د ټولو فقيهانو ميراث زده کړي او د هغوی طرز فکر په ښه شان سره خپلې فقهي دستگاه ته ورننه باسي. ده د ظاهرپاله بهير پر وړاندې د اهل رأی د تيوريکو پولو بريدونه په دقيقه توگه څرگند کړل. د امام دغو هڅو هم کلامي حوزه لکه د ايمان تعريف، د خدای د کلام ماهيت او د هغه صفات رانغاړل او هم د فقهي او احکامو حوزه. ده سربېره پر دې چې د اهل رأی د پخوانو فکري محصولات يې په ښه توگه ډلبندي کړي وو، پخپله يې هم په دې برخه کې اجتهادونه وکړل او د فقهي او کلام والاو ته يې نوي افقونه پرانيستل.

دغو مهمو هڅو چې هاغه مهال بې سابقې وې، د ظاهرپالو مکتب يې (چې وروسته اهل حديث ونومول شول) له سختو ننگونو سره مخ کړ. تر دې وړاندې ظاهرپالو خپل اصلي رقيبان هغې ډلې گڼلې چې په سياسي يا کلامي يا په دوراو دليلونو محکومې او مطرودې وې. دوی به د اهل سنت په نامه هڅه کوله چې ځانونه د هغوی بديل معرفي کړي. ظاهرپالو په دين کې د نص (د آيت او حديث ظاهر) په ځلولو سره د خپل فکري کړنلارې د مشروعيت لپاره تکیه جوړوله. دوی دا ځل وليدل چې داسې څوک يو مکتب جوړوي چې پخپله د صحابه وو او تابعينو وارث او د اهل سنت له لويانو څخه دی او دغه مکتب د دوی د مشروعيت ستنې لړزوي. همدا وو چې د امام ابوحنيفه پر وړاندې د دوی د بدبيني او خشم څپې راپورته شوې او د وخت په تېرېدو سره په کينې واوښتې.

په تاريخي او روايي کتابونو کې ډېر روايتونه شته چې له امام ابوحنيفه سره د ډېرو اهل حديثو دښمني او بدبيني ښيي. دغه روايتونه د اوزاعي، عبدالرحمن بن مهدي، سفیان ثوري، عمرو بن هثيم، مالک ابن انس، احمد بن حنبل، شریک بن عبدالله، حفص بن غياث، حماد بن سلمه، حسن بن ربيع په شان کسانو ته منسوب دي چې امام ته يې سپکې سپورې په کې ويلي او دی يې په بدعت او بې دينۍ تورن کړی دی. داسې روايتونه يو د امام احمد بن حنبل د زوی عبدالله په «السنّة» کتاب کې راغلي او بل د خطيب بغدادی په «تاريخ بغداد» کتاب کې. (په تېره پېړۍ کې لوی حنفي عالم، زاهد کوثري، په خپل خاص کتاب "تأنيب الخطيب علی ما ساقه فی ترجمة أبي حنيفة من الأکاذيب" کې د دې ټولو روايتونو ځواب ورکړی دی.)

له دې ورهاخوا چې دغه روايتونه تر کومه بريده اعتبار لري يا مردود دي، څه چې په ښکاره توگه د اهل حديث په ټولو کتابونو کې، د صحاح سته د لويو محدثانو په گډون، ليدل کېږي دا دي چې د امام ابوحنيفه

او د هغه د شاگردانو (محمد بن حسن او ابو يوسف قاضي چې دواړو د خپل استاد د فقهي په تدوين کې لوی لاس درلود)، پر وړاندې د اهل حديث منفي دريځ و. دوی به هغه روايتونه نه نقلول چې دغه کسان به يې په سند کې وو. (البته ځينې استثناوې وې، ځينو محدثينو لکه عبدالله بن المبارک به د نورو اهل حديثو پر خلاف په دې وياړ کاوه چې د امام ابوحنيفه شاگردان پاتې شوي دي.)

د امام ابوحنيفه په اړه د دوی منفي نظرونه يوازې په دې کې نه وو چې دوی به په امام پورې اړوند روايتونه نه نقلول بلکې کله چې به يې په فقهي يا کلامي مبحثونو کې له هغه سره اختلاف کاوه، هڅه به يې کوله چې د هغه نظرونه په خپل گومان باطل وښيي. امام بخاري چې په خپل کتاب د «قال بعض الناس» عبارت کاروي او غالباً منظور يې امام ابوحنيفه دی، ښيي چې اهل حديث دومره له هغه سره وړان و چې ان نه يې شول کولی د هغه نظرونه په بې پلوه توگه ياد کړي او بيا مناقشه وکړي، بلکې د هغه په حق کې به يې يو ډول حديثي بايکات کاوه، ان تر دې چې د هغه نوم هم د دوی په کتابونو کې رانه شي.

دوی د امام ابوحنيفه د نوم او نظرونو له ذکر کولو ځکه ډډه کوله چې اهل حديث به تل يوبل ته ويل چې د اهل بدعت نظرونه بايد نقل نه کړي ځکه چې دغه نظرونه جاذبه لري او خلک ځان ته ورکاږي، وروسته به بيا سخته وي چې خلک ورنه راوگرځول شي.

دغه روش تر ننه پورې هم د سلفيانو او سلفي وزمه وگډو په منځ کې روان دی چې اجازه نه ورکوي مخالف نظرونه واورېدل شي ځکه چې د خپلو سلفو په اصل پورې نښتي دي چې د اهل بدعت / د دوی د مخالفانو نظرونه ممکن خلک ځان ته رامات کړي او زړونو ته لاره وکړي. البته دوی نه غواړي د خپل منطق کمزوری ته پام وکړي او فکر وکړي چې که د مخالفانو خبرې زړونو ته لاره کوي، دې کې د چل او تزوير خبره نشته.

په دويمه او درېيمه هجري پېړۍ کې چې اسلامي امپراتورۍ د نړۍ ډېره برخه رانغاړلې وه، د اهل حديث مکتب نه د فقهي په برخه کې د خلکو غوښتنې پوره کولې شوای او نه د نورو دينونو او فرهنگونو له صاحب نظرانو سره د تعامل او تقابل په برخه کې. په همدې دليل د اهل رأی او متکلمانو فقيهانو ته د خلکو سترگې ورواوبښتې او د اهل حديث مخالفت ونه کړای شول چې د امام ابوحنيفه په شان کسانو محبوبيت او گرانښت کم کړي او د هغه د نظرونو د خورېدو مخه ونيسي.

په راوروسته پېړيو کې چې فقهي مکتبونو د اسلامي امپراتورۍ په قضايي دستگاه کې رسمي بڼه خپله کړه، دا ناممکنه وه چې د امام ابوحنيفه عظمت دې په څو تورو او د ځينو محدثينو په ناوړو نقل قولونو سره نفي کړي. وروسته له هغې چې د امام ابوحنيفه فقهي مقام د نړۍ د ميليونونو مسلمانانو په نظر کې قايم شو، اهل حديث شاتگ ته اړ شول او هڅه يې وکړه چې هغه ته د درناوي په برخه کې له نورو سره ملگري شي خو دا ځل يې بيا کار دا و چې د امام ابوحنيفه هغه روايتونه او تعبيرونه وړاندې کړي چې د دوی په طبع به برابر وو.

داسې هڅې به تر گردو زیات ابن تیمیه کولې. ده د خپل «مجموعه الفتاوی» په مختلفو ځایونو کې د کلام په برخه کې د امام ابوحنیفه مشهور روایتونه له پامه غورځولي دي او هغه ته منسوب شان روایتونه یې ځلولي دي چې امام ته سلفي څېره ورکړي. د هغه د هڅو حاصل د معاصرو سلفیانو په کتابونو کې هم لیدل کېږي او ان ځینو یې د «امام ابوحنیفه عقیده» په نامه رسالې ترتیب کړي دي چې په حقیقت کې سلفي عقیدې دي او دوی یې په امام ابوحنیفه پورې تړي. ځینې داسې رسالې په سعودي کې په عربي او فارسي ژبو خپرېږي چې د اصلي ابوحنیفه پر ځای سلفي ابوحنیفه معرفي کړي.

دوی په ډېرې چالاکۍ سره د امام ابوحنیفه د اصلي عقایدو پرځای د طحاوي عقیده خپره کړې ده چې د ابن العز حنفي په نوم یو چا شرحه پرې لیکلې ده خو دغه سړی اصلاً سلفي دی. دا کتاب په لوړ تیراژ خپور شوی او همدا اوس په ډېرو اسلامي هېوادونو کې د حنفي عقایدو تر عنوان لاندې تدریسېږي، حال دا چې هر چېرته د سلفي ډلو او افرادو په وسیله ترویجېږي. (البته دا چې طحاوي څنگه اهل حدیث ته تمایل پیدا کړ، جلا کیسه لري). په افغانستان او پاکستان کې د دیني علومو ډېر شاگردان دا کتاب د درسي کتاب په توګه لولي او په دې نه پوهېږي چې د امام ابوحنیفه له نظرونو سره څومره توپیر لري. د چالاکۍ دغه کار هغه بل کار ته ورته دی چې په ایران کې ځینو افراطي شیعیه ډلو کړی دی. دوی هم داسې کتابونه چې د امامیه مذهب عقیدې په کې راغلې دي، د ځینو نوموړکو پخوانیو عالمانو لکه د قندوزي حنفي په نامه چاپوي او د ایران او منځنۍ آسیا سني مېشتو سېمو ته یې ورلېږي.

که د دې بهیر پل پسې واخلو، پوه به شو چې ولې په هغو سیمو کې چې د اهل رأی او امام ابوحنیفه لارویان په کې اوسېږي، افراطیت شته او د افراطیت د لا پراختیا لپاره زمینه برابره ده.

یوولسم خپرکی

د سلفیت په اړه

سلفیت د تاریخ په بستر کې

د اهل سنت په ډلو کې سلفیت په شلمه پېړۍ کې نسبتاً زیاتېدونکې وده کړې ده او اوس یې د موافقت او مخالفت په اړه ډېرې مناقشې روانې دي. د القاعده، داعش او داسې نورو ډلو په رادبره کېدو سره چې ټولې د جهادي سلفیت ډلې نومول شوې دي، د سلفیت مخالفان د سني ټولنو هر ډول توندلاریتوب، تعصب او خشونت په سلفیانو پورې تړي او وایي چې سلفیت د دې هېوادونو امنیت او ټولنیزې پراختیا ته جدي خطر پېښوي. د سلفیت موافقان بیا دغه افراطي ډلې منحرفې گڼي او وایي چې دوی د سلفیت له اصلي بهیره لرې شوې او په کږه لاره تللي دي.

پر دې سربېره په دې اړه هم مناقشې روانې دي چې سلفیت کومې ډلې رانغاړي. ځینې وایي چې سلفیت یوازې هماغه د رسمي سنتي سلفیت بهیر دی چې ځان په همدې نوم یادوي خو نور بیا وایي چې د سلفیت دایره پراخه ده او ان د سیاسي اسلام ځینې ډلې چې رسماً په دې ډله کې نه راځي، هم ورپورې تړلي دي.

ایا سلفیت یو نه تجزیه کېدونکی کُل دی چې یو لاس او په یو ځای کې موندل کېدای شي که یې داسې جوهره گڼلی شو چې په متعددو شکلونو ښکاره کېدای شي؟

تاریخي مخینه

د سلفیت اصطلاح له سلف کلمې راخپستل شوې ده چې د پخوانو او تېرو په معنا ده. دغه اصطلاح د داسې جدي اصطلاح په توگه چې یوه ځانگړې کړنلاره وښيي، په لومړي ځل د ابن تیمیه (661-728 هـ) له لوري رواج شوه او فکري چوکاټ یې برابر شو. سلفیت بیا په (1115-1206 هـ) د عربستان په ټاپووزمه کې د محمد ابن عبدالوهاب له پاڅون سره په سیاسي - دیني غورځنگ بدل شو او له هماغه نېټې تر ننه پورې مخ په پراخېدو دی.

خو هغه فکري تمایل چې سلفیت یې راښيي، د ابن تیمیه یا محمد بن عبدالوهاب له وخته نه دی پیل شوی بلکې د اسلام د تاریخ په اندازه پخوانی دی.

د اسلام د تاریخ تر لومړنیو فتوحاتو او د عربستان له ټاپووزمې بهر، په عراق، خراسان، شام، او مصر کې د مسلمانانو له مېشتېدو وروسته، او وروسته له هغې چې د خوارجو او شيعه اسلامي ډلې د اسلام له اصلي

بدنه بېلې شوې، پاتې مسلمانان چې اهل سنت وبلل شول او له هماغه وخته تر ننه پورې اکثریت دي، پر دوو فکري مکتبونو سره راټول شول. د یوه مکتب مرکز حجاز او خصوصاً مدینه و او د بل مرکز عراق، په تېره بیا کوفه.

د حجاز / مدینې مکتب پر نصوصو یعنې د آیتونو او حدیثونو پر ظاهر تکیه کوله او د اسلامي ژوند هغه بڼه یې غوره گڼله چې د صحابه وو په دوران یعنې د اسلام په لومړنیو وختونو کې رواج وه. د عراق مکتب بیا په دې چې د بین النهرین په سیمه کې مختلفې عربي قبیلې او د بېلابېلو دینونو پاتې شوني سره گډ اوسېدل، هڅه کوله چې له دیني ارشاداتو سره عقلمند چلند وکړي او د نصوصو عقلاني فهم یې غوره گانې، البته د هماغه وخت له جمعي عقلانیت سره متناسب.

وروسته له هغې چې د تفسیر، عقیدې، حدیث، او فقهي په څېر اسلامي علوم او د دې علومو مبادي لکه د فقهي اصول، د حدیث اصول، د تفسیر اصول او د عقیدې / کلام اصول تدوین شول او په علمي جماعتونو کې یو ډول تخصص رواج شو، د دغو دوو مکتبونو فکري میراث د دیني علومو د متخصصانو دوو طیفونو ته ولېږدېد. د علم حدیث عالمانو چې په سر کې یې بخاري، مسلم، احمد بن حنبل او نور وو، او وروسته د اهل حدیث په نامه وپیژندل شول، د حجاز / مدینې د مکتب پر تکامل اخته شول او فکري چوکاټونه یې تدوین کړل. په بل لوري کې بله ډله وه. دوی چې فقیهان بلل کېدل او په سر کې یې امام ابوحنیفه و، د عراق د مکتب میراث یې خپل کړ او په اهل رأی مشهور شول.

دغه نومونه یوازې په هغو سیمو کې د حاکمې فضا له مخې شوې دي او معنا یې دا نه ده چې د عراق ټول وگړي به د اهل رأی پلویان وو او د حجاز ټول خلک د اهل حدیث.

د دې دوو ډلو تر منځ اختلاف او تقابل ورو ورو د اسلامي ټولني د رهبرۍ پر سر رقابت ته ورسېده. هرې ډلې به د دین په اړه خپله انگېرنه تر ټوله سمه انگېرنه بلله او دا یې خپل حق گانې چې ټولنه پر همدې اساس رهبري کړي. کله چې دا اختلافونه سخت شول، د امام شافعي په شان ځینو کسانو هڅه وکړه چې د اجتهاد د روشنولو له ظابطه مند کولو سره، د روغې جوړې یوه منځنۍ لاره پیدا کړي. خو په عمل کې دواړو ډلو د خپل تکامل لاره ووهله او دغو هڅو ونه شول کولی چې سره یوځای یې کړي ځکه سره له دې چې دغو ډلو په کلي چارو کې زیات مشترک ټکي لرل خو د دیني ارشاداتو د تفسیر او توضیح په برخه کې یې مباني له اساسه سره متفاوت وو.

هماغسې چې دغو دوو مکتبونو د خپل نظري تکامل پړاوونه وهل، سیاسي او اجتماعي تحولاتو هم په دې تقابل کې خپله ونډه درلوده. د اجتماعي نفوذ پله به کله د اهل حدیث خوا ته درنېدل او کله د اهل رأی خوا ته. کله کله به حکومت له اهل رأی سره بڼه و او اهل حدیث به یې ځورول مثلاً هغه مهال چې امام احمد حنبل حبس او وځورول شو. او ځینې مهال به اهل حدیث په حکومت کې زیات نفوذ لاره، مثلاً دوی پرې نه بنودل چې د

امام ابن جریر طبري جنازه دې د مسلمانانو په عام قبرستان کې بنځه شي په دې چې هغه پر امام احمد نيوکه کړې وه.

خه چې په عمل کې پېښ شول دا وو چې مسلمانانو په ورځني ژوند کې داسې قوانينو او مقرراتو ته اړتيا لرله چې د ټولني نظم او نسق برابر کړي او د اهل حديث روش په دې برخه کې مرسته نه شوه کولى. فقيهانو د فقهي احکامو په تدوين سره وشول کولى چې عملاً يو ډول قانون جوړ کړي او د خلکو ژوند له فقهي او شريعت سره پيوند کړي. د وخت په تېرېدو سره د اهل رأی فقيهان د مسلمانانو د ديني رهبري مرکز کې واقع شول او اهل حديث ځنډې ته شول. حنبلي مذهب چې د اهل حديث د مکتب فقهي بڼه وه، سربېره پر دې چې د اهل سنت په منځ کې يې تر ټولو لږ لارويان پيدا کړل، ان د دې مذهب ځيني علمي څېرې هم د اشاعره او ماتريديه تر اغېزې لاندې راغلل چې دا دواړه د کلام په برخه کې د اهل رأی واټان وو. په دې ډله کې ابن الجوزي او ابوالوفاء ابن عقيل يادولى شو. ان د امام ابن حزم په شان د ظاهرپالو خورا مشهور عالم هم، سره له دې چې له فقهي قياس سره مخالف و، خو په خپل کلي چلند کې يې د اشاعره مکتب ته لېوال و.

د څلورمې پېړۍ په پای او د پنځمې پېړۍ په سر کې عباسي خلافت او ملگرو څانگو يې پرېکړه وکړه چې د شته مذهبونو او فرقو له منځه ځيني يې رسمي کړي او د متخصصانو لپاره يې معاشونه او امتيازات ومنې. په دې لاره به حکومت د نسبتاً ډېرو فقيهانو او ديني عالمانو ملاتړ ترلاسه کاوه او د پرگنو په منځ کې به يې مشروعيت پيدا کاوه. د اهل سنت د څلورو فقهي مذهبونو رسميت موندل د همدې دورې کار دی. دا چې ځيني کم نفوسه ډلې لکه اثناعشري شيعيان او اسماعيلي شيعيان له دې بهيره بهر پاتې شوې، بغاوتونو ته يې لاره هواره کړه او ان د مخالفو حکومتونو د جوړېدو سبب شول، مثلاً په مصر کې د فاطمي حکومت جوړېدل خو داسې لوی بهير يې رامنځته نه کړای شو. د اهل سنت په منځ کې پرگنو به لږ ډېر د اهل رأی د مکتب پيروي کوله او د اهل تشيع په منځ کې د هماغه بهير چې معتدل روش يې درلود. دغه بهير بيا وروسته د اصولي بهير نوم خپل کړ چې د اخباري بهير په مقابل کې و.

د سلفيت تيوريکي کول

دا چې عباسيانو، سلجوقيانو او نورو حکومتونو د اهل رأی (چې اشعري او ماتريدي تمايلونه يې لرل) ملاتړ کاوه، نو اهل حديث يوازې د علم حديث د عالمانو او ځينو حنبليانو په تخصصي کارونو خپل ژوند ته دوام ورکړ او تر دې زيات يې په ټولنه کې ځای نه درلود. تر دې چې نابغه عالم ابن تيميه، د اوومې پېړۍ په دويمه نيمايي کې راميدان ته شو. هغه د گڼو شاگردانو په روزلو او ډېرو کتابونو او رسالو په ليکلو سره د اهل حديث مکتب ته نوې ساه وروپوله. د ده په شاگردانو کې ابن القيم، ابن کثير، حافظ ذهبی، حافظ بزار، ابن دقيق العيد، ابن مفلح، ابن عبدالهادي، او نور شامل وو.

ابن تیمیه وشول کولی چې د پخوانو د علمي میراث زیاته برخه مرور کړي او هغه شیان یې چې د اهل حدیث له تمایل سره یې اړخ لگاوه، له هغو شیانو بېل کړل چې نه ورسره جوړېدل. ده همدارنگه په جدیت او سختۍ سره د اهل حدیث د مکتب تبلیغ او ترویج ته مخه کړه او دا یې د دین د فهم بهترینه لاره وگڼله. ده هڅه وکړه چې د اهل حدیث اعتبار زیات کړي او لاره یې د اسلامي امت د سلف/ پخوانو د لارې په توگه معرفي کړي. ده د صدر اسلام او د مسلمانانو د لومړنیو نسلونو له تاریخه گڼې داسې ټوټې بېلې او غوره کړې چې د اهل حدیث د تاریخي او فکري شجرې په توگه یې معرفي کړي. همدی و چې سلف یې د دین د فهم تر ټولو معتبره او لوړه مرجع وگڼله او د اهل حدیث مشروعیت یې په سلف پورې وتاړه.

سره له دې چې په نظري لحاظ د ابن تیمیه هڅه خورا لویه وه او د اهل حدیث د مکتب له احیا سره یې ډېره مرسته وکړه ځکه چې په لومړي ځل یې مدون او منظم کړ خو په عملي لحاظ یې داسې غورځنگ یا بهیر رامنځته نه کړ چې سیاسي یا اجتماعي حضور دې ولري. د ابن تیمیه او د هغه د شاگردانو نظرونه او اثار ان تر څو پېړۍ وروسته پورې هم په کافي اندازه شهرت او رواج ونه موندل او د مسلمانانو په منځ کې چا د سلفیت په نامه څه نه پېژندل.

په دوولسمه هجري پېړۍ کې هاغه مهال چې عماني خلافت کمزوری شوی او د حجاز اوضاع خراب شوي وو، محمد بن عبدالوهاب داسې یو غورځنگ راپیل کړ چې فکري تومنه یې د اهل حدیث له مفکورو رغېدلې وه. سره له دې چې ده پخپله د کتابونو او رسالو په لیکلو لاس پورې نه کړ خو د ده اهمیت په علمي لحاظ نه، بلکې د داسې غورځنگ په جوړولو او رهبري کولو کې دی چې په لومړي ځل د اهل حدیث د مکتب پر بنا جوړ شوی و او تر ننه هم په همدې نامه پېژندل کېږي. هغه د علمي مقام په لحاظ ابن تیمیه او د هغه شاگرد ابن القیم ته نه رسېږي او نظري کار یې تر ډېره د هماغو افکارو تکرار په بله بڼه و.

ښایي د اهل حدیث د احیا کولو لپاره د دغې تاریخي پېښې اهمیت له هغې پېښې سره یوشان وگڼو چې صفوي شاهانو تشیع مذهب په رسمیت وپېژانده. امامي تشیع هم تر دې مخکې د اهل حدیث د مکتب په شان نه و بريالی شوی چې نکه شيعي حکومت جوړ کړي او ویې غځوي. تر دې وړاندې دا دواړه بهیرونه په سیاسي او اجتماعي لحاظ ځنډې ته پورې وهل شوي وو او په ټوله اسلامي نړۍ کې واکمن بهیر یوازې د اشاعره – ماتریدیه فقیهانو بهیر و چې له هند او منځنۍ آسیا رانېولې تر عراق، ترکیې، شمالي افریقا او ان اسپانیې پورې خور و.

اشعري او ماتریدي دوه کلامي څانگې دي چې له یو بله لږ توپیر لري او په حقیقت کې د اهل رأی د مکتب تاریخي تداوم گڼل کېږي. تر دې تحول مخکې ترکي ژبې، فارسي ژبې، او هندي ژبې حوزې په فقه کې عمدتاً په حنفي مذهب او په کلام کې په ماتریدي مکتب پورې اړه لرلې. ځینې سیمې لکه شام او مصر عمدتاً په فقه کې شافعي مذهب او په کلام کې اشعري وې. د افریقا شمال او اسپانیا بیا په فقه کې مالکي او په کلام

اشعري وو. يعني که د مصر د فاطميانو (چې اسماعيلي وو) دوره او يو څو نورې بېلگې مستثنا وگڼو، د اهل رأی مکتب په ټوله اسلامي نړۍ کې څو پېړۍ سياسي او اجتماعي اقتدار په خپل لاس کې درلود او د اسلامي تمدن زياته برخه په همدې دوره کې رامنځته شوې ده.

د عالم اسلام مذهبي جغرافيه

د عثماني حکومت له کمزوري کېدو، د صفوي حکومت او ورپسې د سعودي – اهل حديث حاکمیت په رادبره کېدو سره، د اسلامي نړۍ نقشه د مذهبي جغرافيه په لحاظ په بې سابقې توگه بدله شوه. په صفوي ايران کې د تشيع مذهب له رسمي کېدو سره د حنفي – ماتريدي حوزې ځمکه چې پخوا يو لاس وه، په منځ کې بېله شوه ځکه چې هند او منځنۍ آسيا يوې خوا ته پاتې شول او عثماني ترکيه بلې خوا ته، تر منځ يې هم د ايران او افغان حاکمانو تر منځ د لانجې سيمه. د اسپانيې له سقوط او له هغه ځايه د مسلمانانو په شړلو سره، د مالکي – اشعري سيمه د افريقا په شمال او مغرب پورې محدوده شوه، شافعي – اشعري سيمه مصر او د هغه شاوخوا سيمې وې. په حجاز کې هم داسې حکومت جوړ شو چې د اهل حديث پر لاره روان و او که د عمان اباضي حکومت چې د خوراجو د مذهب ادامه ده، هم په پام کې ونيسو نو دا ټول د اسلامي نړۍ مذهبي نقشه تکميلوي.

تر هغې وړاندې د مختلفو حکومتونو تر منځ سياسي شخړې او ان خونړۍ جگړې نښتې وې خو په دې کې مذهب کمزور نقش لرلی و ځکه چې ټول په يوه فکري بهير پورې اړوند حکومتونه وو خو دا ځل سياسي تقابل له مذهبي تقابل سره يوځای کېږي. هم صفوي حکومت خپل شيعه توب تقويه کوي او هڅه کوي له نورو مسلمانانو ځان لا بېل او متفاوت وښيي او هم د حجاز حاکمان هڅه کوي چې ځان د اصیل اسلام ناره وښيي او په دې لاره ځانته خاص مشروعيت تامين کړي. همداسې نورو مسلمان مېشتو سيمو به هم ځان د دين د اصیلې کرښې چې د «سواد اعظم» يا د مسلمانانو د اکثريت له خوا کښل شوې ده، وارث گانې. په دې منځ کې يوازي اباضي بهير و چې بې له کومې ادعا يې هماغه پخوانی وضعیت وساته.

له هغه وروسته بيا اهل حديث چې د سلفيت په نامه وپېژندل شول، ورو ورو د اسلامي نړۍ نورو څنډو لکه مصر، د هند براعظمگي، او د افريقا شمال ته هم لاره وکړه او هم يې د حنبلينانو پاتې شوني او د نورو مذهبونو ځينې خلک ځان ته راوکاږل خو دې قضيه هله جدي رنگ خپل کړ چې سعودي عربستان د تېلو په رايستلو بريالی شو. دغې غټې پانگې دې ته لاره هواره کړه چې د سعودي دولت په سر کې د اسلامي نړۍ د رهبري فکر پيدا شو، په تېره بيا په دې چې حرمين شريفين هلته دي. دا چې په دې هېواد کې داسې مېرمن بنسټونه نه وو چې له نورو ملکونو سره د اړيکي ټينگولو لپاره پلان پروگرام جوړ کړي او خپل مقام پوخ کړي نو دولت يې د خپل نظام د ايډيالوژي يعني سلفيت د ترويج دوديزه لاره غوره کړه.

په مقابل لوري کې، شيعه ايران په نورو ملکونو کې له شيعه اقليتونو سره د مرستې ستراتيژي خپله کړه. دا چاره هله لا تېزه شوه چې په ايران کې اسلامي انقلاب وشو او خورا مذهبي شيعه روحانيون د واک پر گدۍ کېناستل. دې پېښې په حقيقت کې د تشيع او سلفيت د مکتبونو ترمنځ سمه جگړه رامنځته کړه او په دې تېرو څو لسيزو کې خورا ډېرې پيسې پر دې جگړې لگېدلې دي. اشعري - ماتريدي بهير چې لا هم د نړۍ د مسلمانانو اکثريت جوړوي، په دې جگړه کې اساسي نقش نه دی لرلی. د دې بهير عمده مرکزونه لکه د مصر الازهر، د هند ډوبوند، او د تونس زيتونه له نورو سره د توندو مذهبي کشمکشونو پلوي نه دي. تشيع او سلفيت په دې وروستيو لسيزو کې د تربگنۍ د ادبياتو له پنځولو سره، د اسلامي نړۍ په ځينو برخو کې سختې دښمنۍ رامنځته کړې دي. البته په دواړو خواوو کې ځينې استثناگانې شته خو استثنا قاعده نه شي بدلولی.

په اسلامي نړۍ کې روانه جگړه مختلف بُعدونه او قشرونه لري خو يو عمده قشر يې په اورتودوکسي/سفلي چلند کې ريښه لري چې يوه خوا يې سني او بله خوا يې شيعي صبغه لري. دې جگړې ته که بل هر نوم ورکول کېږي، يوازې يو تکتیکی کار دی چې عمومي ذهنيت وغولوي. دا جگړه په حقيقت کې د مذهبي متعصبانو تر منځ مذهبي جنگ دی. د سوريې په جگړو کې د حزب الله نقش، د داعش له لوري د شيعه گانو د مذهبي مرکزونو الوخول، د سنيانو پر ضد د جيش المهدي نظامي عمليات، د القاعده ترهگريز فعاليتونه، که په هر نوم ترسره شي او هر ډول تعبير او توجيه ورته راوړل شي، خبره هماغه ده چې دا مذهبي / فرقه ييز جنگ دی.

د سلفيت ظاهر او باطن

ظاهري څېره

سلفيت د نورو مسلمانانو په منځ کې په څو اعتقادي او فکري چارو مشهور شوی دی او څوک چې له بهره ورته گوري، همدغه ځانگړنې د ډلو د پلبندي ملاک گڼي. هغه مهمې اعتقادي ځانگړنې چې سلفيت پرې پېژندل کېږي، دا دي:

توحيد: د اسلام د اعتقادي ارشاداتو په ډله کې تر توحيد مهم څه نشته. توحيد يعنې د واحد ذات پر وجود عقیده چې د انسانانو خالق او د پرستش لایق دی. ټول مسلمانان په دې کې سره يوه خوله دي او دا شی په سلفيت نه دی مختص. خو د توحيد د تعريف او تفصيلاتو په اړه ټول اتفاق نه لري او په دې برخه کې هر کلامي مکتب ځانته اساسات لري. توحيد په منځنيو پېړيو کې د ځينو عالمانو، په تېره بيا د ابن تيميه له نظره، په درېو برخو ووېشل شو: د الوهيت توحيد، د ربوبيت توحيد، د اسما او صفاتو توحيد.

د سلفیت او نورو اسلامي ډلو ترمنځ تر ټولو ننگوونکې موضوع د اسما او صفاتو د توحيد څرنگوالی دی. د سلفیانو په باور د خدای پاک هغه صفتونه چې په قرآن یا په نبوي حدیثونو کې راغلي دي، باید په هماغه تحت اللفظي بڼه درک شي او د تأویل ځای په کې نشته. په دې کې ځینې صفتونه لکه خدای تعالی ته د سترگو، لاسونو، پښې، نفس، غوسه، خوشحالي، او خندا منسوبول، په ذهن کې د هغه ذات انسان وزمه تصور رامنځته کوي. نورې اسلامي فرقې د خدای پر تنزیه ټینګار کوي او وایي چې هغه ذات له مخلوقاتو سره له هر ډول ورته والي څخه پاک دی نو ځینې صفتونه یې تأویليوي. په سلفیت کې د دیني نصوصو هر ډول تأویل انحراف ګڼل کېږي، په دې کې د خدای پېژندنې او توحيد مسایل هم شامل دي. د اهل حدیث ځینو کسانو بیا له ناچارۍ د ځینو موردونو د تأویل لپاره یوه تنګه دایره پرانیستې ده، په دې ډله کې یو یې امام احمد حنبل دی چې په الهي صفاتو پورې اړوند درې حدیثونه یې د تأویل وړ ګڼلي دي. (الغزالی، فیصل التفرقه بین الاسلام و الزندقه) دوی له تشبیه څخه د تېښتې لپاره یوازې تر هر صفت وروسته د «بلا کیف» قید زیاتوي، معنا دا چې موږ منو چې خدای سترګه، پښه، لاس او نور غړي لري، خاندی، غوسه کېږي، خوشحالیږي، او ... خو موږ یې کیفیت نه تعینوو. نور اسلامي مذهبونه بیا دا روا ګڼي چې د خدای ډېر صفتونه چې ظاهر یې د سړي ذهن ته تشبیه تداعي کوي، باید داسې تأویل شي چې د هغه ذات له شأن سره وښايي او له هر ډول تشبیه څخه ډډه وشي.

د کلام د ډېرو صاحب نظرانو په باور، هغه صفتونه چې په مقدس متن کې خدای ته منسوب شوي دي، د دې لپاره دي چې بني آدم ماورایي حقیقتونه نه شي درک کولی او یوازې پر هغه څه پوهېدای شي چې په انساني عالم پورې اړه لري. د دې لپاره چې د خدای د پېژندلو لپاره یوه لاره خلاصه شي، د دین په ژبه داسې صفتونه ورته ورکړل شوي دي چې پېژندل یې راته اسانه کړي. رحمت، غضب، رزق، خلق او ... ټول په اصل کې انساني مفاهیم دي او په انساني امکاناتو درک کېږي. دا د خدای له شأن سره نه ښايي چې دغه صفتونه په هماغه کیفیت ورته منسوب کړو، دا د تنزیه خلاف دی. نو دا صفتونه په حقیقت کې داسې لوړو حقیقتونو ته اشاره کوي چې موږ یې له درکه عاجز یو او په دې انساني کلمو سره یې تعبیروو.

په سفلي لیدلوري کې د داسې مهمو اعتقادي مسایلو تأویل انحراف دی. ان تر دې چې دوی د خدای د مکان نفی کول هم نه مني او په ټینګار سره وایي چې هغه په اسمان کې دی او له اسمانه یې مطلب هم همدغه فیزیکی فضا ده چې زموږ د سر له پاسه معلومېږي. (ابن تیمیه، مجموعه الفتاوی)

د دوی له لیدلوري د انسان د ژغورنې تر ټولو مهم شرط د سمې او بې عیبې عقیدې لرل دي او د عقیدې تر ټولو مهمه برخه هم د خدای د اسما او صفاتو هماغه فهم دی چې دوی یې وایي. د دوی په باور نور اسلامي مذهبونه او فرقې چې د دې چارې بل وړ تفسیر لري، سره له دې چې د خدای په وحدانیت باور لري خو منحرف ځکه دي چې د خدای په اړه د دوی عقیده پر سمه مبنا نه ده ولاړه.

په دې برخه کې د سلفیت دغه سخت دریځی د دې سبب شوې ده چې په اسانۍ سره نور په شرک تورن کړي او اکثره مسلمانان د دوی په نظر مشرک وگڼل شي.

سنت او بدعت: ټول مسلمانان ځانونه د پیغمبر ﷺ په پیروی ملزم گڼي خو په دې کې بیا اختلاف لري چې په کومو موردونو کې د هغه پیروي واجب، په کومو مستحبه او په کومو موردونو کې یوازې جایزه ده. د اهل رأی په نظر، د هغه حضرت سنتونه په درېو برخو: وینا، عمل او تقریر وېشل کېږي. که دغه سنتونه په عبادي چارو پورې اړه ولري چې په هغو کې د اجتهاد ځای نه پاتې کېږي نو پیروي یې پر مسلمانانو الزامي ده. خو که په عادي چارو لکه په خوړل، څښل، اغوستل، زراعت، تجارت، مسافرت، جگړې، سولې او ... داسې نورو چارو پورې اړه ولري، یوازې هله د نبوي سنت په توگه لازم الاجرا دي چې اضافي قرینه ورته موجوده وي چې لزوم یې وښيي. غیر له دې نه، نور سنتونه یوازې د جواز او اباحت دلالت کوي او الزامي جنبه نه لري.

په بله وینه، د دې لیدلوري له نظره د پیغمبر ﷺ شخصیت دوه اړخونه لري، نبوي اړخ او بشري اړخ. کله چې د هغه کوم روایت موږ ته رارسېږي، باید ډاډه شو چې د هغه د شخصیت په کوم اړخ پورې اړه لري. څه چې ده د نبی او شارع په توگه ویلي یا کړي وي، په شرعي احکامو کې راځي چې موږ به یې په پیروي مکلف یو او هغه څه یې چې د یوه انسان په توگه (د قوماندان، قاضي، سیاسي حاکم یا نورو مقامونو له موقفه) ویلي یا کړي دي، د عادتونو په کتار کې حسابېږي او څوک یې په عملي کولو مکلف نه دي.

په دې توگه هم د ځینو روایتونو چې موږ ته د سنت په بڼه رارسېدلي دي، د اجتهاد لاره پرانیستل کېږي او هم د ډېرو نورو چارو په اړه چې په روایتی بڼه نه دي رارسېدلي.

په سلفي لیدلوري کې د سنت دایره پراخه ده او مسلمانان یې په پیروي ملزم دي، ان که داسې څه هم وي چې په نبوي سنت کې یې په اړه څه نه وي راغلي، دوی یې د صحابه وو او تابعینو په سنت ډکوي.

په اسلامي فرهنگ کې د دې شي مقابل لوری بدعت دی چې د سلفي صاحب نظرانو په باور پراخه ساحه لري او مذهبي نظرونه، ټولنیز چال چلند، او په ژوند کې مختلف نوښتونه رانغاړي. د بدعت د تعریف او مصداقونو پر سر له ډېر پخوا راهیسې د نظر اختلاف شته و خو دا د سلفیت بهیر و چې دا مبحث یې تود کړ چې د خپلو مخالفانو د خپلو لپاره ورنه د وسلې کار واخلي. د سلفیانو په نظر، اکثره اسلامي جماعتونه که مشرک نه وي نو بدعت کاره خو خامخا دي او عملونه یې مردود دي.

د فقهي مذهبونو د تقلید مخالفت: که څوک ونه شي کولی شرعي احکام له اصلي منابعو څخه استنباط کړي نو مجبور وي چې د دې څانگې د صاحب نظرانو پیروي وکړي، دې کار ته په فقهي اصطلاح کې تقلید ویل کېږي. وروسته له هغې چې د اهل سنت په منځ کې څلور فقهي مذهبونه رسمي شول، د دې مذهبونو د امامانو تقلید په منل شوي سنت بدل شو. سلفیان د دې مذهبونو د موسسانو شخصیت ته بې احترامی روا

نه‌گني خو د يوه ځانگړي فقيه عام او تام تقليد حرام گني او قاطع مخالفت ورسره لري. خو خبره ورانه په دې ده چې دوی پخپله خلک د سلف د روش تقليد ته وربولي.

له تصوف او عرفان سره مخالفت: د اسلام په تاريخ کې عرفان عمده ځای لري. سلفيت دا شی يو ډول بدعت بولي او دا خپله دنده گني چې دين له صوفيانه لارښوونو پاک کړي.

باطني څېره

خو که د سلفيت له ظاهري څېرې وړاندې ولاړ شو او وغواړو چې فکري محتوا يې وپېژنو، څو عمده عنصرونه به مو سترگو ته ودرېږي چې هم د دوی اصلي هسته جوړوي او هم په نورو مذهبي جماعتونو کې يې څرکونه موندلی شو. که د دوی اصلي هسته وپېژنو بيا پوهېدای شو چې د دې ډلې او نورو جماعتونو تر منځ پوړې ولې ناڅرگندې او سيالې دي او دا د دې سبب کېږي چې ځينې ډلې کله کله په مستقيمه يا نامستقيمه توگه د يو بل پلوي وکړي.

انحصارگري: سلفي ليدلوری حقيقت بسيط، يو بُعديز او يوگوتيز گني چې تملک يې ممکن دی. د سلفيانو په نظر، حقيقت د دين، انسان، تاريخ او هستی په اړه د دوی اخځ (برداشت) دی. يوازې هماغه وگړي ژغورل شوي او پر سمه لاره روان شوي دي چې دغه حقيقت يې موندلی دی. هغه کسان چې د حقيقت په اړه بل وړ تصور لري يا حقيقت يې په بله بڼه پېژندلی، ټول پر غلطه لاره روان دي او تر هغې پورې به له بې‌لارۍ ونه ژغورل شي چې د سلفيانو نظر يې نه‌وي منلی.

دا ليدلوری چې د مفکورو او د حقيقت يا حقيقتونو په اړه د برداشتونو تعدد نه‌شي زغملی، د غوڅ‌باورۍ سبب کېږي. غوڅ‌باوري يعنې پر داسې چارو غوڅ باور چې په خپل ذات کې ظني دي او د رياضي يا ساينس له جنسه نه‌دي چې په لابراتور کې يې وروستی نتيجه پيدا کړای شو.

دا چې کومې چارې د يقين کولو دي او دا يقين بايد پر کوم اساس ولاړ وي، هغه مبحث دی چې په سلفي تفکر کې لږ پام ورته کېږي. د سلفيانو په نظر، يوازې پر هغه څه يقين کولی شو چې په نص کې مبنا ولري.

د نص مقدس گڼل: سلفيت نص داسې مقدس شی گني چې هم يې شکل مقدس دی او هم يې محتوا. سلفيت دا خبره نه‌مني چې نص له الفاظو جوړ شوی او لفظ پخپله طبيعي-فيزيکي پدیده ده، نه ماورايي-ميتافيزيکي. منل يې څه چې دا خبره درک کوي هم نه. په سلفي ليدلوري کې د مقدس او نامقدس پوله او د طبيعي او ماورأالطبيعي چارو ترمنځ پوله دقيقه او تعريف شوې نه‌ده. لفظونه چې په خپل ذات کې انساني-تاريخي پديدې دي او د ژبپوهنې علم يې ښه توضيح کولی شي، د دې بهير له نظره همدا چې دا لفظونه له وحی او ماورأالطبيعي نړۍ سره اړيکي پيدا کړل، خپل انساني-تاريخي خصوصيت له لاسه ورکوي او ذات يې بدلېږي.

که نص او الفاظو ته په داسې نظر وکتل شي، هم د سلفیانو له نظره د یقین د حاصلولو لپاره یوه منبع پیدا کېږي او هم د داسې معرفت چوکاټ برابرېږي چې د لفظونو د ظاهر اهمیت په هېڅ وجه د بلې موضوع تر اغېزې لاندې نه ورځي.

له تاویل څخه ډډه کول: په سلفي لیدلوري کې د نص تاویل او د لفظ له ظاهره ورهاخوا د نورو معناوو او مفاهیمو استنباطول مردود دي. که څوک نص تاویلي، د لفظونو تقدس له پامه غورځوي او پر نص د خپلې خوښې معناوو تحمیلولو ته لاره پرانیزي. د نص تاویل یو ډول خیانت دی او تل له ناروا غرضونو سره مل وي. تاویل د لوستونکو پرمخ اوږده لاره خلاصوي چې پای یې څرگند نه وي او ډول ډول تاویلونه رازېږولي شي. که تاویلوونکو ته موقع ورکړل شي، د دوی لاس خلاصېږي چې هر څه وغواړي، له نسه هماغه معنا واخلي. دې سره به له نسه مختلف تعبیرونه راوځي چې یو به یې بل له منځه وړي. د دې بهیر لومړنۍ قرباني به د یقین او غوڅ باور له منځه تلل او د ایمان سستېدل وي، حال دا چې یقین او پوځ باور د سلفي دینداری لازمه ده.

عقیده د ایمان پر ځای: په سلفي لیدلوري کې عقیده او ایمان سره مترادف دي او هرڅه چې موږ پرې عقیده لرو، هغه ایمان دی، څه چې ورباندې ایمان لرو، باید یقین راوړي. طبیعي خبره ده چې دغه اخځ د قضیې ارواپوهنیز او معرفت پوهنیز اړخونه، او د ذهن فلسفه او د بشر د پوهې میکانیزم له پامه غورځوي. په سلفي لیدلوري کې دا شی نه پلټل کېږي چې یقین د باور له جنسه دی، که د تلقین له جنسه او که د باطني او شهودي تجربو له جنسه. آیا عقیده د ضروري او بدیهي علم له جنسه ده که د نظري او استدلالی علم له جنسه. دې ته هم نه کتل کېږي چې آیا په متعارفو میتودونو شهودي یقین ته رسېدای شو که نه، یقین په عرفاني معنا له هغه معنا څخه چې د قرآني آیتونو منظوره ده، په کوم ځای کې سره بېلېږي.

تاریخ او راپرېوتونکی مسیر یې: په سلفي لیدلوري کې، تاریخ له یوې پاکې او نګه نقطې څخه پیل شوی دی، د خلقت په پیل کې انسانانو سالم فطرت درلود او د وخت په تېرېدو سره دغه سالم فطرت د فساد او تباهی پر لاره برابر شوی دی. په تېره بیا د اسلام په تاریخ کې، لومړني وختونه چې د سلف وختونه دي، خالصه او بې عیبه دوره وه خو تر هغې وروسته دورې د فساد او زیاتېدونکې تباهی دورې دي او څومره چې وخت تېرېږي، هماغومره فساد او تباهی زیاتېږي. د دوی په باور هرڅه چې په راوړوستو وختونو پورې اړه لري او زموږ پېر ته نږدې دي، لا لږ اعتبار لري. یوازې په هغه شي باور کولی شو چې په پخوانیو وختونو کې یې نمونې شته وي او د پخوانو په آثارو او افکارو کې یې رېښه وي. اوسني شیان یوازې هله مشروعیت لري چې د لرې پخوا زمانو پر بېلګو یې تکیه کړې وي. د اوسني پېر بېلګې کاذبې بېلګې دي او یوازې هله اعتبار موندلی شي چې له پخوانیو بېلګو سره ورته وي. اوسني پېر او د هغه پیداوړاو ته بدبیني د سلفي لیدلوري لازمه ده او مقدسه طلايي دوره یوازې په پخوانو وختونو پورې اړه لري.

د بشر پوهې او تجربو ته بدبیني: د انسانانو پوهې او تجربې ښې دي خو چندانې ارزښت نه لري، هغه که په قانون پورې اړه ولري، که په هنر، ساینس، فلسفې، مدیریت، حکومتولۍ او هرې بلې برخې پورې. یوازې د انسان د پوهې هغه برخه ارزښتمنه ده چې د سلف په کلام یا په دیني نصوصو کې ملاتړ ولري. مثلاً که څوک د مدیریت په برخه کې یوه نوې تیوري رامنځته کوي، باید د هغې لپاره په آیتونو او حدیثونو کې یو سند یا د سلف په ویناوو کې ورته تایید پیدا کړي، گنې خبرې به یې بې‌گټې او بې‌ارزښتې وي. نو د نویو تیوریو د ښوولو یا جوړولو پر ځای، باید زیات وخت د پخوانو په آثارو ولگوو او هغه د ارزښتمنو ویناوو کان وگڼو چې د هرې ستونزې حل په کې موندلی شو. په اوس وخت کې د مسلمانانو د ناکامیو علت دا نه دی چې د نن د ستونزو حل لپاره د متناسبو حل لارو له موندلو عاجز دي، بلکې وجه یې دا ده چې دوی د پخوانو پر ویناوو او افکارو کافي تسلط نه لري. د مسلمانانو د لومړنیو نسلونو بریاوې او کامیابۍ پخپله د هغوی د افکارو او نظریو د حقانیت دلیل دی او زموږ وظیفه هم یوازې دا ده چې د هغوی پر پلونو پل کېږدو او د هغوی روشونه زده کړو او ویې کاروو. زموږ د پېر علوم او تجربې، په تېره بیا هغه چې له نامسلمانانو څخه موږ ته رارسېدلي دي، یا خو له تاداوه باطل دي او یا لږ تر لږه بې‌ارزښته دي او مسلمان سره نه ښایي چې ارزښت ورته ورکړي.

دولسم څپرکی

له ماوراءالنهره تر هنده پورې لالهانده حنفیت

د ماوراءالنهر مکتب، د معتدل اسلام یوه بېلگه

د اسلام د تاریخ په تمدني یون کې مختلف مذهبي بهیرونه راپیدا شوي دي. له پېړیو پېړیو څخه زموږ په سیمه کې حنفي اهل سنت، اثنا عشری شيعه او اسماعيلي شيعه عمده بهیرونه پاتې شوي دي. که د وخت له حاکمانو سره، په تېره بیا له سلجوقيانو سره د اسماعيلي فدايانو لنډمهاله او سخت تقابل مستثنا وگڼو او هغه یو سیاسي ټکر وبولو، نه مذهبي تقابل، نو دغو بهیرونو سره له دې چې پر یو بل به یې نیوکې کولې خو خونړی نښتې یې سره نه وې کړې. د دوی ترمنځ په پېړیو پېړیو سوله ییز ژوندانه د زغم او مدارا فرهنگ رامنځته کړی و چې دا پخپله داسې تجربه ده چې باید څه ورته زده کړو. دغه تجربه هم ټولنپوهنیز او فرهنگي بُعد لري، هم اقتصادي-تجارتی بُعد او هم مذهبي عامل په کې اغېزمن گڼلی شو چې د لیکوال په نظر حنفي مکتب یې یو عامل و.

حنفي مذهب له عراقه پیل شو خو په چټکۍ سره غیرعربي سیمو ته وغځېد او د هند، افغانستان، منځنۍ آسیا، ایران، ترکیې او تقریباً د ختیځ اکثره سیمې یې په خپل قلمرو کې داخلې کړې. د وخت په تېرېدو سره د عراق د حنفي مکتب پر وړاندې، د همدې مذهب بله څانگه چې لا غښتلې او د معتزلي عالمانو تر اغېزې لاندې وه، د ماوراءالنهر په مکتب مشهوره شوه. د ماوراءالنهر د مکتب مرکز بخارا او سمرقند و او ځانگې یې په خجند، بلخ، کابل، هرات او نیشاپور کې او تر وړوکې آسیا (ترکیې) پورې یې سیمې لاندې کړې وې.

مخکې له دې چې صفویان د سیمې پر ځینو برخو واکمني پیل کړي، حنفي سنیان سره له دې چې په سیمه کې غالب وو خو له مذهبي اقلیتونو سره یې شخړه نه کوله. حنفيانو له ماتريدي کلامي بهیر سره تړاو درلود او دا بیا د اهل حدیث او اشعري تر بهیرونو زیات عقلپال بهیر و. حنفي مذهب چې عقلاني تومنه یې درلوده او د اهل حدیث له ظاهري-مناسکي روحيې څخه لرې و، نو له عرفان او تصوف سره یې جوړ جاړی وکړ او دغه شی د تسامح او مدارا سبب شوی و.

دغه مکتب په ډېرو پېړیو کې د علم، عرفان، شعر، ادب، فلسفې، فقهې، او نورو مروجو علومو په برخه کې نامتو شخصیتونه راوړېږول او ویې پالل. مولانا جلال الدین بلخي، عبدالرحمن جامي، بهأالدین نقشبند،

عبدالقادري بېدل، او فرید الدین عطار یې بېلگې دي چې هر یوه د عارفانه باورونو، اخلاقمنده اسلام او معنویت محورې دیندارۍ په بابولو او رواجولو کې لوی لاس لرلی دی. ښایي همدا وجه به وه چې عبدالرحمن جامي ویلي وو:

سکه که در یثرب و بطحا زدند / نوبت آخر به بخارا زدند

خو څو پېړۍ وروسته، په روسیه کې د تزارانو د ځواکمنېدو او په منځنۍ آسیا کې د اړودور د پیلېدو په وجه، د ماوراءالنهر د حنفي مکتب علمي-فکري مرکز کمزوری شو او بیا یې ونه شول کولی چې د دې حوزې د پخوانیو عالمانو علمي میراث په سیمه کې له نویو بدلونونو سره همگامه وغځوي نو دلته یوه تشه رامنځته شوه چې رقیبو بهیرونو بیا ښکته کړه.

تر دې وروسته بیا په سني عالم کې د معتدل او عقلپاله حنفيت ځای، هغو ځانگو ونيو چې له اشعري او د اهل حدیث له مکتبه یې الهام اخیست. د دغو بهیرونو ټول ټینگار پر دې و چې له نورو باید بېل اوسي، خپل هویت او له نورو سره دښمني وپالي. همدا وه چې په فقه کې عقلاني چال چلند ورو ورو له منځه ولاړ او په تصوف کې عرفاني تومنه په وچېدو شوه. له عثماني خلیفه گانو سره د صفوي حکومت سیاسي-پوځي شخړې له یوې خوا او له شرقي گاونډیانو سره د صفویانو لانجې له بلې خوا، د سیاست پښه د مذهب ډگر ته ورننه ایسته. دین د سیاسي مشروعیت وسیله او د قدرت پر سر د شخړو مالگه شو. همدارنگه په شیعیه عالم کې هم هغه زغموونکې او مداراگره تشیع چې تر صفویانو پخوا وخت کې وه او ځینې شیعیه صاحب نظران یې علوي تشیع بولي، خپل ځای یې داسې تشیع ته پرېښود چې جگړه ماري یې اصلي ځانگړنه وه.

دغه بدلونونه په نولسمه پېړۍ کې د انگرېز-تزار له ترېگنیو او ټکرونو سره هممهاله وو. په دې وخت کې د هویت د ساتلو او له نورو څخه د ځان د تمایز او توپیر د پولو د څرگندولو موضوع د ډېرو مذهبي بهیرونو د توجه په محراق کې ځای ونيو او دین د هویتي پولو د کښلو په وسیله بدل شو.

د ماوراءالنهر مکتب د راپرځېدو له پایلو څخه دغه مورودونه یادولی شو:

ظاهر پالنه چې د اهل حدیث له مکتبه یې الهام اخیستی و، غښتلې شوه - عقلاني او فلسفي بحثونه پرېښودل شول او اشعري گري عامه شوه - کلامي بحثونه کمزوري او فقهي حدیثي بحثونه زورور شول - له نورو سره له اړیکي ټینګولو څخه وېره او مذهبي جگړه ماري عامه شوه - د وسله وال جهاد منطق پر فرهنگي او تمدني هڅو غالب شو - د بهرنیو جبهو تر څنګ د داخلي رقیبانو پر ضد د دین په منځ کې هم جبهې جوړې شوې - د فکري مخالفانو د ځپلو لپاره د بدعت او تکفیر له وسلې څخه استفاده زیاته شوه - د معنویت پالې او

اخلاقي دیندارۍ په مقابل کې مناسکي شریعت پاله دینداري وغورځېده - د سمونپالې همکارۍ پر ځای د انقلابي چلند روحیه عامه شوه - دیني حوزه د مذهبي بنسټپالو په وسیله ونيول شوه او د دوی په ګټه استعمال شوه.

اوس د یوویشتمی پېړۍ په دې دویمه لسیزه کې چې په سیمه ییزه او نړۍ واله کچه لایاتو همکاريو ته اړتیا ده، موږ ته په کار ده چې د دې تر څنګ چې د نورو هېوادونو او فرهنګونو له بریاوو او تجربو څخه استفاده کوو، باید خپلو فکري-تمدني میراثونو ته یو ځل بیا وګورو او د سوله ییز ژوند تجربې یې تکرار کړو.

طبیعي خبره ده چې د داسې لویو ګامونو د اخیستلو لپاره کومه ساده او یو بُعدیزه نسخه نشته چې په مرسته یې ټولې ستونزې حل کاندو، موږ پوهېږو چې دې کار لپاره باید پر څو بُعدیزو پروګرامونو او مفکورو کار وکړو.

خو بیا هم که وغواړو په دې قضیه کې دین داخل کړو او د دین په مرسته یې یوه برخه عملي کړو نو کولی شو د دیني مفاهیمو د بیا کتنې او نویو تعریفونو تر څنګ له پخواني عقلاني تجربو څخه یې هم کار واخلو. ګټه به یې دا وي چې سنتي پرګنو ته به دا پردي نه ښکارېږي او غبرګون به یې نه راپاروي.

د لیکوال په نظر، یوه لاره به یې دا وي چې د ماورالأنهر د مکتب له تجربو څخه ګټه واخلو او د دې بهیر کلامي چوکاټ چې ماتريدي بلل کېږي بیا راژوندی کړو. دا به د تفرقه اچوونکې بنسټپالنې پر ضد د مبارزې یوه ګټوره لاره وي.

دا سمه ده چې هر فکري مکتب د خپل خاص مکان او زمان رنګ لري او له هماغه چاپېریاله بهر هغسې اغېزه نه شي ښندلی چې په خپل وخت کې به یې ښنده خو دا خبره هم صحیح ده چې زموږ زمانه ځانته مناسبه فقه او فکر غواړي. موږ نه شو کولی چې خپلې ټولې ستونزې یوازې د پخوانو په فکري میراث حل کړو خو د ماورالأنهر د مکتب احیا به د سیمه ییز ثبات او یو بل زغملو پر لاره ګټور ګام وي، ځکه چې:

د دې مکتب فکري چوکاټ پر بل منلو بنا دی، د عقل او علم لپاره زمينه په کې برابره ده او عقل پالنې ته په ارزښت قایل دی، په دې مکتب کې ظاهرپالنه او برسېرن مذهب چندانې ځای نه لري، مخینه یې تر زر کاله زیاته ده او د اعتبار په لحاظ تر اکثرو سفلي او سلفي وزمو بهیرونو غښتلی دی، زموږ د سیمې سلګونه میلیونه وګړي همدا خپل مذهب ګڼي او کومه ستونزه ورسره نه لري، دیني منځ لاریتوب په کې تاریخي مخینه لري او نن هم د همدې فکري بهیر له لارې راتلی شي.

زموږ په سیمه کې هغه نوي فکري بهیرونه چې په لرغوني فرهنګ کې یې رېښه نه درلوده، له سختو ټکرونو سره مخ شوي دي او نور نو لازمه نه ده چې یو ځل بیا هماغه تجربې تکرار شي. بهتره به دا وي چې موږ

له معاصرو فكري-تمدني لاسته راوړنو څخه د استفادې ترڅنگ د خپلې ټولنې فرهنگي بېخ‌بناوې او دروني ظرفيتونه هم په پام کې ونيسو او د عصري کېدو (مدرنايزېشن) بهير له داسې عقلاني او اخلاقي اساساتو سره غاړه غړۍ کړو چې په دود دستور کې هم د منلو وي.

افراطيت، مقدس متن او خامه روزنه

قرآن مجيد د مسلمانانو په منځ کې تر ټولو مهم مقدس متن دی چې ټول پرې اجماع لري. له دې متن سره د لومړنيو مسلمانانو تعامل د مينې او ايماني ولولو پر اساس و او لا نورې صبغې لکه په فقهي، کلامي، بلاغي او نورو برخو کې څېړنه په کې نه وه داخله شوې. خو دا بهير تر ځنډه دوام ونه کړ، خوارجو تورې له ټپکو راوايستې او د قرآن ځينې داسې خورا مهم مبلغان يې له تورو تېر کړل چې «ژوندی قرآن» بلل کېدل، دوی ان د څلورم راشد خليفه سر د قرآن په نامه سوری کړ. دا مهمه تاريخي پېښه داسې ټکان و چې له مقدس متن سره يې د اسلامي ټولنې چلند بدل کړ. د مقدس متن پر ځينو کلیدي مفاهيمو لکه ايمان، کفر، معصيت، معروف، منکر، عدل، توحيد، او نورو مسایلو تاوده بحثونه راوټوکېدل او د بحثونو نتيجه د گڼو مذهبي-فکري مکتبونو ظهور و.

وروسته بيا د دې لپاره چې په دې برخه کې د گډوډۍ مخه ونیول شي، د راورسته نسلونو ځينو خورا نامتو او وتلو عالمانو ځينې قواعد او ضوابط وضع کړل چې له مقدس متن سره چلند ته چوکاټونه برابر کړي. دغه قواعد ورځ تر بلې ځانگور او پراخ شول او څو پېړۍ وروسته بيا په لويو تخصصي علمونو بدل شول. هغه مشهور علمونه چې په دې بهير کې رامنځته شول، د فقهي اصول، د عقیدې اصول/علم کلام، د تفسير اصول/علوم القرآن، اصول حديث/علوم الحديث وو. پر دغو سربېره نور ادبي علمونه لکه معاني او بيان، صرف او نحو، او وروسته بيا منطق او حکمت هم له نورو تمدنونو څخه راواخيستل شول.

څومره چې دغه علمونه په کمي او کيفي لحاظ پراخېدل، هماغومره له مقدس متن سره تعامل لا تخصصي کېده. نور نو د عامو مسلمانانو رابطه له قرآن سره يوازې د تعبدی-مناسکي تلاوت حد ته راټيټه شوه چې د مقدس متن په استازيتوب دې يوازې هغه کسان خبرې وکړي چې د پوهېدا لپاره يې لازمه پوهه ولري.

خو داسې نه وه چې عام مسلمانان دې په قرآن خبر نه وي، بلکې دوی به د خپلې اړتيا او پوهې سره سم قرآني مفاهيم وروسته له هغې ترلاسه کول چې د متخصصو عالمانو له خوا به تدوين شوي وو. هڅه کېدل چې مسلمانان له قرآني مفاهيمو سره د تصوف، فقهي، تفسير، اخلاقو او نورو علمونو په مرسته آشنا کړای شي او داسې دود نه و چې د قرآن تفسير دې د عامو خلکو په ښوونيز نظام کې شامل وي. دغه بهير په منځنيو اسلامي پېړيو کې په منل شوی دود بدل شو او ډېر مسلمانان به د مقدس کتاب له محتوا سره د مثنوي معنوي، کيميايي سعادت، گلستان سعدي، کشف الاسرار او داسې نورو کتابونو له لارې آشنا کېدل چې دغه ټول کتابونه به لږ يا

ډېر له قرآنه راخيستل شوي وو او د قرآن د محتوياتو او مفاهيمو ځينې برخې به يې رانغاړلې [په تېره بيا د بلخي مولانا د مثنوي په باب مشهوره وينا ده چې: مثنوي معنوي مولوي / هست قرآن در زبان پهلوي، ژباړن]. دغه دود په تېره بيا په غير عربي وطنونو کې له هنده تر منځني آسيا، افغانستان، ايران او ترکيې پورې د څو پېړيو لپاره رواج و.

پر دې روش يوه نيوکه دا وه چې د اهل علم کار او د ښوونې میتود يې له تېروتنو پاک نه و، بله دا چې د عامو خلکو او مقدس متن تر منځ به عالمان د واسطې رول لوباوه. سره له دې چې دغه نيوکې پر ځای وې او اهل علم هم پرې پوهېدل خو بيا هم دا روش ځکه وغځېد چې خلکو ته يې کار اسان کړی و او هغوی ته يې د قرآن د پيغام خلاصه وړاندې کوله. مهمه لا دا وه چې د قرآن په اړه د بې ضابطې خبرو خنډ کېده او هغه مرجعې به يې ټاکلې چې په دې اړه يې د څه ويلو صلاحيت درلود.

کله چې د اسلامي تمدن د راپرځېدو دورې پيل شوې او په ځينو ځايونو کې د اسلامي هويت د له لاسه تللو وېره پيدا شوه، ځينو عالمانو سپارښتنه وکړه چې خلک دې نېغ په نېغه مقدس متن ته مراجعه وکړي. د دوی په نظر، غير له دې چې څوک دې د لومړۍ درجې متنونو (قرآن او حديث) ته مراجعه وکړي، خالص اسلام ته د رسېدو بله لاره نشته. زموږ په سيمه کې شاه ولي الله دهلوي تر ټولو وتلی شخص و چې دې کار ته يې لاره هواره کړه. هغه پخپله قرآن مجيد په پارسي ترجمه کړ چې هر لوستی کس پرې وپوهېږي. سره له دې چې پارسي ته قرآن پخوا هم ترجمه شوی و او ان د صحابه وو په وخت کې دا کار شوی و خو د شاه ولي الله کار په دې مهم و چې تر هغه وروسته د قرآن ترجمه په بې سارې توگه رواج شوه. پر دې سربېره هغه عامو خلکو ته د قرآن تدريس پيل کړ او دا بيا په هند کې په دود بدل شو.

د ده په نظر مومنان بايد له مقدس متن سره بې له کومې واسطې رابطه برقراره کړي او ټول ورته د لاسرسۍ حق ولري. د ده دا کار د پروټسټانټيزم د موسس مارټين لوتر کار ته ډېر ورته و. هغه د کاتوليکې کليسا پر وړاندې ودرېد چې د مومنانو او خدای ترمنځ د کشيشانو وساطت ختم کړي.

په دې لاره ډېر هغه کسان چې ديني علوم يې لوستي دي، په جوماتونو کې خلکو ته قرآن ترجمه کوي او د تفسير له علمي او فني مباحثو لرې، عامو خلکو ته د قرآن پيغام رسوي. پر دې سربېره په هند او پاکستان کې دا دود شو چې د روژې په مياشت کې دې په جوماتونو کې د قرآن مکمله ترجمه وشي چې مخاطبان يې عمدتاً عام وگړي وي. له همدې روشه په الهام اخيستلو سره په دې وروستيو کلونو کې د قرآن د فهم اونۍ جوړېږي چې په لنډه موده کې د مقدس کتاب محتوا په لنډه او برسېرنه توگه خلکو ته رسوي. څوک چې په دې دورو کې گډون کوي، فکر کوي چې نور يې د قرآن په اړه لازمي شيان زده کړي دي او څه چې دوی پرې پوهېدلي دي، د قرآن يوازينی سم برداشت دی.

خو په دې میتود د قرآن بنوونه یو له هغو عاملونو ده چې په سبب یې زموږ په سیمه کې د افراطیت او بنسټپالنې ونې رېښې ځغلولې دي. که د دې بهیر عوارضو ته پام وکړو، پوه به شو چې ولې افراطیت د مسلمانانو په ذهنونو کې لاره کړې ده او ولې افراطي ډلې زموږ په سیمه کې پرېمانه بالقوه زېرمې لري. او ولې په برسېرنو او سیاسي کړنو سره نه شو کولی چې په دې وضعیت کې اساسي بدلون راولو؟

د دې بهیر لومړۍ عارضه دا ده چې د مقدس متن اړوند ټول علوم او تخصصي فنون یوې خوا ته ډډي او د وتلیو عالمانو د څو سوه کالو خواری له پامه غورځوي. دې سره په کلامي، فقهي او اخلاقي ډگرونو کې مسلمانان له لالهاندۍ سره مخ کېږي او له خپل تمدني تېر څخه جلا کېږي.

دغه روش په ظاهره خو غواړي چې مسلمانان د سلف یا د مسلمانانو د لومړیو نسلونو په شان بې له واسطې قرآن زده کړي خو دا خبره هېروي چې د هاغه پېر د مسلمانانو لپاره دا طبیعي وضعیت و خو د اوسنیو مسلمانانو لپاره وروسته له دې چې اسلامي تمدن غورځولې او گڼ علوم په کې تدوین شوي دي، نه یوازې طبیعي نه دی؛ بلکې داسې مثال لري چې یو په عمر پوخ سړی دې بېرته ماشومتوب ته ورستون شي. د سلف په وختونو کې مدرسه او پوهنتون نه وو، درسي نصاب دود شوی نه و، علوم نه وو ډلبندي شوي، او ډېر نور نوښتونه چې د مجتهدانو، مفسرانو، فقیهانو، او متکلمانو له خوا په مختلفو علمي او فني ډگرونو کې شوي دي، د لومړنیو مسلمانانو لپاره نامعلوم او ناآشنا وو. له دې نظره د سلف عصر ته ورستنېدل، د اسلامي تمدن د ماشومتوب ورځو ته ورستنېدل دي، هاغه مهال ته چې ان کتاب لیکل، منظمې زده کړې، او د راوروسته تمدني لاس ته راوړنو ډېر نور شیان په کې نه وو.

د دې روش بله عارضه دا ده چې د یادو علومو په یوې خوا ته کولو سره، د آیتونو د فهم ضوابط، د روایتونو ارزول، د نزول مناسبتونه، د پیغمبر ﷺ د ژوند پېښې، د اسلامي ټولنې پېښې او ډېرې نورې چارې له پامه غورځول کېږي، حال دا چې دا شیان د قرآن له سمې پوهېدا سره مرسته کوي. د یوه متخصص عالم لپاره دا ډېره آسانه ده چې وپوهېږي کوم آیت عام دی او کوم یې خاص، کوم یې مجمل دی او کوم یې مبین، کومه موضوع د نص په دلالت پورې اړه لري او کومه د نص په اقتضا پورې، کومه مسأله د نص په منطق پورې اړه لري او کومه یې له مفهوم سره ... ان غیرقرآني علوم لکه منطق او حکمت هم له سړي مرسته کوي چې له قرآني متن سره علمي چلند وکړي. د غیرمتخصصو کسانو لپاره سخته ده چې دا درک کړي چې په شرعي احکامو کې کومه موضوع ذاتي حسن لري او کومه عرضي، کومه یې وسیله ده او کومه یې هدف، کوم حکم تعبدی دی او کوم یې غیر تعبدی....

درېیمه عارضه: کله چې یو څوک بې له دې چې زحمت وباسي، په دومره اسانۍ سره احساس کړي چې د دین ټول مهم احکام یې زده کړي او پرې مسلط شوی دی، بیا په اسانۍ سره ځان ته حق ورکوي چې په حقوقي، اخلاقي، اجتماعي، سیاسي، اقتصادي او نورو برخو کې فتاوی او حکمونه صادر کړي. نن سبا ډېر

نامتخصص دعوتگران، «د افتا دورې» ته نه تللي مفتیان، له قضاوته ناخبره قاضیان، او داسې نور خطرناکه پدیدې د اسلامي نړۍ غاړې ته ورلوېدلي دي. ډېر ځله لیدل شوي دي چې یو څوک د قرآن د ترجمې په یو دوو دورو کې تر گډون او تر یو څه خامو زده کړو وروسته د جهاد فتوا صادروي، د پاڅون حکم کوي، د خلکو قتل جایز گڼي، او د خپلو غرضونو او وهمونو پر اساس داسې تأویلونه او توجیحات کوي چې نېغ په نېغه د بې گناه انسانانو د وژنې سبب کېږي.

دا روش په ظاهره مقدس متن ته د وگړو د نږدې کولو لپاره دی خو په حقیقت کې خلک د قرآن له اصلي پیغامه لرې کوي او د ناسمې پوهېدا لاره ورته هواروي. داسې کسان بیا په کاذب غرور اخته کېږي، بحث ته غاړه نه ږدي، خپله خبره ورته د کاني کرښه ښکاري او پر قرآن مجید د ظاهري استناد په مرسته ساده فکره ځوانان غولوي او دې سره افراطي پلې رامنځته کوي. یوه نمونه یې زموږ په سیمو کې د سلفیت خورېدل دي.

ديارلسم څپرکی

د افراط او اعتدال په لاندې کي

له کفره تر گناه

له افراطيت سره معرفتي چلند

افراطيت زموږ په سيمه او نړۍ کې د بحثونو او پراخو مناقشو موضوع ده. سره له دې چې دې موضوع د مختلفو سياسي، اجتماعي، فرهنگي او ديني لوريو پام ځان ته اړولی دی خو په عمل کې نه يوازې دا چې کمه شوې نه ده بلکې تنوع په کې پيدا شوې ده او خطرونه يې څو واړه زيات شوي دي.

طبيعي ده چې د دې شا ته گڼ او متعدد عاملونه پراته دي او نه شو کولی هر څه يې په يوه يا دوو خاصو علتونو پورې محدود کړو.

يو له هغو عواملو چې سبب شوی دی له افراطپالنې سره مبارزه عبثه شي، دا ده چې له دې پديدې سره علمي چلند نه دی شوی. په دې برخه کې لږ تر لږه درې ډوله چلندونه ليدل شوي چې د هڅو د ناکامۍ سبب شوي دي.

يو يې له دې پديدې سره سياسي چلند دی. څوک چې په سياسي انگېزو او کاملاً له سياسي ليدلوري د افراطيت مطالعه کوي، کله کله ورته اېزاري استفاده کوي او غواړي خپل هدفونه له دې لارې ترلاسه کړي، او کله چې يې گټه په کې نه وي، بيا افراطيت بد گڼي.

دويم عامل يې له افراطيت سره ايډيالوژيک چلند دی. په دې روش کې مخکې له دې چې دا پديده وپېژندل شي، ذهني او فکري قالبونه ورته وار له مخکې قضاوتونه جوړوي. دغه ايډيالوژي کېدای شي د افراطيت مخالفې وي يا ورسره موافقې وي خو دواړه ډوله يې نه شي کولی افراطيت سم وپېژني او له حل سره يې مرسته وکړي.

درېيم روش يې له افراطيت سره ژورناليسټيکي چلند دی. څوک چې د خبري موسسو رييسان دي او اصلي لومړيتوب ورته د ليدونکو د توجه خپلول او د لانجمنو گزارشونو موندل او د شور او ځوږ جوړول دي،

افراطیت ورته مناسبه موضوع برابرې او بازار یې ورگرموي. په دې روش کې کله کله خورا زیاتې مبالغې کېږي او کله کله په ټولنه کې داسې ذهنیتونه جوړوي چې ممکن چندانې رښتیا نه وي.

نو له داسې حالت سره څنگه کولی شو افراطیت سم وپېژنو، رینښې یې راپیدا کړو، د پیدا کېدو او خپرېدو زمينې یې راملومې کړو، د پیاوړي کېدو علتونه او عاملونه یې ومومو، پخپله سیمه کې یې راتلونکې وڅېړو، او د دې ټولو موردونو په پام کې نیولو سره داسې لارې چارې پیدا کړو چې پر افراطیت د غلبې امکان په لاس راکړي او آرامې، معتدلې او مخ پر ودې ټولنې ته د رسېدو لاره راهواره کړي.

بهترین روش چې موږ سره په دې لاره کې مرسته کولی شي، پر علم او معرفت ولاړ چلند دی. دا روش معرفتي روش بللی شو. په دې روش کې وار له مخکې فرضونه او قضاوتونه نشته، سیاسي یا تجارتي غرض په کې نه وي، او کار یې د افراطپالنې د ماهیت پېژندل وي چې له تشدد، تعصب، او نورو ورته چارو څخه یې توپیر جوت شي.

همدارنگه له معرفتي چلند سره د افراطیب د رامنځته کېدو مختلف پړاوونه څېړل کېږي او هغه فکري، اعتقادي، فرهنګي، اجتماعي، سیاسي، اقتصادي، ارواپوهنیز عاملونه چې د دې پدیدې په پیدایښت یا پراختیا کې نقش لري، تر څېړنې لاندې نیول کېږي. په بل پړاو کې بیا د افراطیت اغېزې څېړل کېږي چې د وګړو د ژوندانه پر مختلفو پګرونو څه ډول اثر کوي.

معرفتي چلند کولی شي تر یادو څېړنو وروسته دا راوښيي چې حل لاره څه ده، څوک له افراطپالنې سره د مقابلې مسولیت لري، او څوک په دې کې تر ټولو اغېزمن ثابتېدای شي. همدارنگه راته وايي چې د افراطیت کومه برخه بېرني چاره غواړي او کومه برخه یې اوردمهالې مبارزې ته اړتیا لري. معرفتي چلند د افراطي مفکورو بدیلونه راپېژني او دې سره د افراطیت د خپلو په صورت کې د فکري تشې د رامنځته کېدو مخه نیسي.

البته د بدیلو مفکورو د وړاندې کولو معنا دا نه ده چې تکراري او بې اغېزې کلي خبرې وشي بلکې باید په تفصیل او جزییاتو سره دا فکري تولیدات رامنځته شي چې هم تر افراطي افکارو غښتلي وي او هم زړه راښکونکي. افراطپالنه له دې نظره تجارت غوندې ده، افراطپالي هڅه کوي چې خپله متاع په سل رنگه چلونو پر خلکو وپلوري، په تېره بیا په ځوان نسل کې ځانته مشتريان پیدا کړي؛ نو که څوک غواړي معتدل فکرونه عرضه کړي، باید تر هغوی لا ماهر او غښتلي وي او تر هغوی لا جذابې مفکورې وړاندې کړي.

بنايي د معتدلو كسانو د خبرو د نه جذابيت په وجه وي چې تر اوسه پورې نه دي توانېدلي د افراطپالو بازار له كشه راوغورځوي او د هغوى مشتريان خپل كړي. يو شى چې د معتدلانو د متاع جذابيت زياتولى شي دا دى چې دوى بايد له افراطپالو څخه د خپل توپير اساسي كرنسې څرگندې كړي. په دې يوه نيمه لسيزه كې خو دوى تر لويو شعارونو ورهاخوا كوم لوى كار نه دى كړى. د څارونكو په باور د معتدلو فكرونو مدعيان اكثره وخت هماغه خبرې كوي چې افراطي ډلې يې هم كوي او يوازې د تفكير او د نظام پر ضد د جهاد په مسأله كې د هغوى خبرې نه كوي. بنايي دوى دا كار ځكه كوي چې افراطي ډلې يې له بهرنيانو او حكومت سره په همكارۍ تورن نه كړي. هغه كسان چې غواړي معتدل ديني فكر توليد كړي، كه په همدې بڼه روان وي، كار به يې د افراطي ډلو له كار سره ورته وي، په دې توپير چې دوى دا كار په سياسي توگه كوي.

له افراطيت سره معرفتي چلند صراحت او وضاحت غواړي. صراحت او وضاحت رانه غواړي چې پر مشخصو موضوعاتو خبرې وكړي، مثلاً د هېواد له موجود نظامه دفاع، د افراطيانو د منطق ننگول، پر دين د هغوى د پوهې ننگول، په شرعي لحاظ د هغو لارو چارو تر پوښتنې لاندې راوستل چې افراطيان ورباندې روان دي، او د هغوى د تېروتنو او خطاگانو ښودل. په افغانستان كې تر دې دمه په دې برخه كې د معرفتي چلند هڅه نه ده شوې.

لازمه ده چې د دې پديدې د پېژندلو لپاره پوهنتوني څېړنې وشي او زموږ اكاډميك مركزونه په دې اړه معتبر علمي اثار توليد كړي. موږ بايد هم په دې برخه كې او هم په نورو برخو كې د علمي بحث ادبونه او اخلاق زده كړو. بايد د نظرونو اختلاف وزغمو، مقابل لوري ته درناوى وكړو، پر خپلو خبرو له بې ځايه ټينگار لاس واخلو، بايد په اورېدلو او فكر كولو روږدي شو او دغه الهي ارشاد ته عملي بڼه وركړو چې وايي: "فبشر عبادى الذين يستمعون القول فيتبعون احسنه". همدارنگه چېرته چې يې اړتيا وي، بايد د احسن جدال روش زده كړو. احسن جدال له عصبانيت، توندخويي، سپكو سپورو، تور پورې كولو او حملې جلا شى دى. احسن جدال په استدلال او منطق سره كېږي. په حقيقت كې قوي دليل د خپلې خبرې د اثبات لپاره كافي دى او تشدد او خشونت ته اړتيا نه پرېږدي.

البته چې دا به ډېره اوږده لاره وي چې زموږ په ټولنه كې علم او معرفت خپل ځاى پيدا كړي، علمي چلند، اخلاقي اصول، څېړنيزو كارونو ته درناوى او داسې نور فضائل تحقق ومومي خو بې له دې بله لاره هم نه لرو.

د افراطپالنې فرهنگي عوامل

فرهنگ يوه انساني پدیده ده چې کولی شي له ديني يا غيردينی باورونو څخه په الهام اخیستلو ورغږېږي خو پخپله فرهنگ د يوه انساني محصول په توگه مقدس نه دی او کېدای شي عیبونه او نیمگړتیاوې ولري، هماغسې چې مثبت او گټور شيان هم په کې وي، عیبونه به هم یې وي. کله چې فرهنگ عیبجن شي، خلکو ته زیان رسوي او مصیبتونه زېږوي.

فرهنگي تحولات که مثبت وي که منفي، گڼ عاملونه لري او د عوراضو د لرې کولو لپاره یې باید دغه عاملونه وپېژندل شي او چاره یې وشي.

زموږ په سیمه کې افراطپالنه هم د نورو پدیدو په شان مختلفې ریښې لري چې یوه یې په فرهنگ کې ښخه ده. سره له دې چې د فرهنگ لپاره ټول منلی واحد تعریف نشته او ان ویل کېږي چې تر دوو سوو پورې تعریفونه ورته وړاندې شوي دي خو په دې تعریفونو کې مشترک څه دا دي: «د علومو، باورونو، هنرونو، قوانینو، اخلاقیاتو، عادتونو او ټولو هغو چارو مجموعې ته چې په ټولنه کې د ژوند کولو له لارې زده کېږي، فرهنگ وايي.»

له بلې خوا فرهنگ یو کلي مفهوم دی چې گڼ مصداقونه لري او د سیمې، ډلې، طبقې او ان د دین په لحاظ هم ډلبندي کېږي. مثلاً هندي فرهنگ، غربي فرهنگ، ښاري فرهنگ، اشرافي فرهنگ، چپي فرهنگ، همدارنگه اسلامي فرهنگ، مسیحي فرهنگ، بودايي فرهنگ، او داسې نور چې هر یو یې د باورونو او کړنو مجموعو ته ویل کېږي. همدارنگه د فرهنگ مفهوم نورو مفاهیمو ته هم پراخولی شو لکه فقهي مذهبونه، عرفاني تمایلات، سیاسي چلندونه او نور. معنا دا چې د فرهنگ ډېر ډولونه شته او هر یو یې په جلا توگه ډلبندي کېدای او څېړل کېدای شي.

اوس نو د فرهنگ په اړه دغه کرې خبرې له افراطپالنې سره څه اړیکه لري؟ په بله وینا په یوه فرهنگ کې څه پېښېدای شي چې د افراطي چلندونو لپاره زمینه برابروي. تر دې دمه پورې په دې اړه تخصصي څېړنه نه ده شوې او که شوې وي، د دې کرښو لیکوال نه ده لیدلې. ما په دې اړه د فکر کولو په لړ کې څو موضوعگانې موندلې دي چې که فرهنگ ته ورننوځي نو د افراطپالنې زمینه برابروي. کولی شو دغه شيان د افراطپالنې فرهنگي عاملونه وپولو. دلته به یې درې مورده یاد کړو.

انحصارگري:

انحصارگري دا ده چې يو څوک يا يوه ډله دې ټولې بڼېگنې په ځان پورې منحصر وگڼي او گومان وکړي چې د حقيقت انحصاري مالک پخپله دی. دغه حقيقت کېدای شي په سياست پورې اړه ولري، کېدای شي په ټولنې، علم، دين او نورو علومو پورې اړوند وي. انحصارگري د کثرتگري ضد ده. په کثرتپالنه کې حقيقت متعدد گوتونه او گڼې خواوې لري چې هرڅوک کولی شي يوه يا څو خواوې يې خپلې کړي خو ټولې خواوې به يې د هېچا په منگولو کې نه وي. انحصارپالنه بيا د دې چلند مخالفه ده او له ځانه پرته نور ټول له حقيقته محروم گڼي، ان دا نه شي زغملی چې بل دې د حقيقت يوه څنډه هم وگڼل شي.

انحصارگري کولی شي سياسي، قومي، مذهبي، سيمه ييز، نژادي، ژبني، ايډيالوژيکي، صنفي او نور رنگونه خپل کړي. يو انحصارگر سياستوال دې ته چمتو نه وي چې د نورو گوندونو يوه بڼېگنه هم ومني او بس دغه خبره کوي چې ټولې بڼېگنې د ده په گوند کې راټولې شوې دي. توکمپاله سرې نه شي زغملی چې څوک دې د نورو قومونو او توکمونو بڼه ووايي او فکر کوي چې خپل توکم يې د ټولو فضايو او بڼېگنو مجموعه ده. يو مذهبي متعصب گومان کوي چې نور مذهبونه هېڅ خوبي نه لري او يوازې د ده مذهب په ټول پوره او له نيمگړتياوو پاک دی. د ايډيالوژي يو سرسخته لاروی تصور کوي چې د ټولنې د ټولو ستونزو حل د ده د ايډيالوژي په لاس کې دی.

د انحصارگري چاره کثرتپالنه ده. هغه فرهنگ چې تنوع او تکثر په رسميت پېژني او د ژبو، مذهبونو، گوندونو، قومونو، او نورو پديدو مختلف رنگونه د خپلې ټولنې د رنگارنگي او ښکلا وسيله گڼي، کثرتپاله فرهنگ دی. کثرتپالنه يعنې پر دې الهي سنت باور کول چې انسانان له مختلفو سليقو سره خلق شوي دي، ټولنې له مختلفو قومونو او ملتونو څه رغېدلې دي او هماغسې چې د هغوی د خلقت په اصل کې يو حکمت و، د دوی په کړنو او چلندونو کې هم ډېرې گټې نغښتې دي.

نن سبا هغه هېوادونه چې ارامه او هوسا دي او په مختلفو برخو کې پرمخ ځي، په هوبښيارۍ سره هڅه کوي چې خپل فرهنگ کثرتپاله کړي او څومره چې په يو ملک کې مذهبي، ژبني، سياسي، او اجتماعي تنوع زياته وي، هماغومره يې د پرمختگ لپاره د بالقوه توان په سترگه گوي. په ځينو هېوادونو کې خو د تکثر د تقويې او ملاتړ لپاره ځانگړي وزارتونه جوړ شوي دي. هلته اکثريت او اقليت ته د بر او کښته په سترگه نه کتل کېږي بلکې ټول يوشان او سره برابر گڼل کېږي. دوی وايي چې ټولنه لکه موزايک ده چې له گڼو رنگونو او شکلونو رغېدلې ده او ښکلا يې د همدې تنوع او رنگارنگۍ په ساتلو کې ده. هلته څوک د رنگونو او شکلونو له زياتېدو څخه وېرېږي نه، بلکې دې ته گوري چې له زيات شوي رنگ څخه څنگه او په کومه برخه کې استفاده کولی شو. دغه ټولنې توانېدلې دي چې د کثرتپالنې له لارې تعصبونه له منځ يوسي او د افراطپالنې ريښې وچې

کړي يا يې اقل حد ته ورسوي چې د کوم خطر سبب نه شي. دغه چلند له اسلامي ارزښتونو سره هم پوره اړخ لگوي او موږ په آيتونو او حديثونو کې داسې کافي شواهد لرو چې دا خبره تاييدوي.

له فردیت څخه منکر بدل

د قرآن مجید په نظر زموږ مسوولیتونه فردي دي. دغه آیت په صراحت سره همدا خبره کوي: "و لاتزر وزارة و زر أخرى". دغه آیت مسوولیتونه فردي کوي چې نه څوک د نه کړې گناه په خاطر جزا وويني او نه د نه کړې ښه لپاره انعام واخلي. دغه قرآني اصل هم له عقل او پوهې سره پوره اړخ لگوي، هم له اخلاقو او فضيلت سره او په قرآن کې د دې خبرې بيا بيا تکرار په تاريخ کې يو لوی اخلاقي تحول و.

د مسوولیت فردي والی لا لويه معنا لري او هغه د فردیت په رسمیت پېژندل دي. د فردیت معنا دا ده چې وگړی د داسې موجود په حيث چې شعور لري، د انتخاب او تصميم نيولو ځواک لري او د هغه انتخاب ته که چېرې بل ته تاوان ونه رسوي، بايد درناوی وکړو. انساني وگړی په خپل ذات کې يوه پېچلې او مستقلة نړۍ گڼل کېږي چې گڼ عاملونه په دې نړۍ کې نقش لوبوي. دغه عاملونه له وراثت او جنیټیکي خصوصياتو پيلېږي او تر ارواپوهنيزو، فامیلی، روزنيزو، ټولنيزو، تاريخي موقعیت، ژبنۍ ځانگړنو، ذهني وړتياوو، عمري پړاوونو او ډېرو نورو عاملونو پورې رسېږي. کله چې دغه ټول عاملونه د يو بل په څنگ کې درېږي، له وگړي څخه يو متشخص او منحصر موجود جوړوي چې له نورو وگړو سره د ورته واليو سره سره، هغه يو مستقل او په ځان پورې منحصر فرد پاتې کېږي.

که دغه اصل په ښه توگه وپېژندل شي، د دوو حوزو توپير رامنځته کېږي، خصوصي حوزه او عمومي حوزه. عمومي حوزه په ټولني پورې اړه لري او بايد چې د ټولني حاکمیت ورباندې وي. په دې حوزه کې ټولنيز قرارداد له فرد او ټولني سره د وگړي اړیکي تنظيموي. همدا چې ټولنيز قرارداد د ټولو په توافق سره رامنځته شو، فرد مکلف کېږي چې د نورو حقونه مراعات کړي او د نورو روحیه په پام کې ونيسي ځکه چې ټولنيز قرارداد اساساً د وگړو د حقونو او اړتياوو د خوندي کولو په پار رامنځته شوی دی.

د عمومي حوزې پر وړاندې بيا خصوصي حوزه ده. په خصوصي حوزه کې دا وگړی پخپله دی چې ځان ته د ژوند کومه ښه غوره کوي او د خپلو کړنو لپاره کوم اصول ټاکي. د وگړو د خصوصي حریم خوندي ساتل او درناوی د دې سبب کېږي چې وگړی د رواني امنیت احساس وکړي او د خپل خصوصي ژوند لپاره خوندي او ارامه حریم ولري. هغه کولی شي په دې حوزه کې د خپلې سلیقې او باورونو پر اساس چلند وکړي او

خپل ژوند او کړنې په خپله خوښه غوره کړي، پرته له دې چې نور څه ورباندې وتپي. په دې اصل کې هر وگړی خپل خپل خصوصي حریم لري، هېڅوک د بل پر خصوصي حریم تعرض نه کوي.

هغه ټولنې چې انسان ته د مستقل وگړي په سترگه گوري، د وگړو فردي آزادي او اساسي حقونو ته درناوی کوي، د هغوی په خصوصي چارو کې مداخله نه کوي او د چا جسمي او روحي امنیت ته خطر نه جوړوي. په داسې ټولنو کې فردي توپيرونه کاملاً طبيعي پدیده گڼل کېږي او هېڅوک ورسره ستونزه نه لري. ځکه نو د خشونت او افراطي کړنو زمينه پخپله له منځه ځي.

په هغو ټولنو کې چې لا دغه شعور نه لري، فرد د مستقل موجود په حیث نه پېژندل کېږي او د فرد هويت د ټولنې تر هويت لاندې تعريفېږي، فرد د ټولنې تابع گڼل کېږي او د هغه فردي انتخاب او شخصي تصميمونو لپاره هېڅ ځای نه ورکول کېږي. په داسې ټولنو کې د خصوصي او عمومي حوزو پولې ړنگېږي او پر وگړي نظارت د هغه د ژوند تر خورا خصوصي برخو پورې هم غځېږي. دا چلند پخپله يو ډول افراطپالنه ده ځکه چې دلته ټولنه توپاني وضعیت خپلوي چې د انسانانو فردي هويت په کې محوه او ورک کېږي.

چېرته چې فردي هويت بې معنا کېږي، ډله ییز او گله ییز هويت رامنځته کېږي او انسانان د ژوند په ډېرو چارو کې له خپل مستقل شعوره بې برخې کېږي، خپل مستقل درک، مستقل تحلیل، او مستقل تصميمونه بايلي. د وگړي برداشتونه، قضاوتونه، او تصميمونه په ټولنې پورې تړل کېږي او ټولنه حقيقي وجود نه لري؛ بلکې حکمي وجود لري. څه چې له ذهنه بهر شته، هغه وگړي دي چې ټولنه ورته جوړه شوې ده او کله چې هر وگړی له پامه وغورځوو نو د ټولنې په نامه څه نه پاتې کېږي.

هغه ټولنې چې په افراطپالنه او خشونت اخته دي، هلته ټولنه اصالت پیدا کوي او فرد يعنې حقيقي شخصیت څنډې ته پورې وهل کېږي. دلته بیا یو څو کسان له سياسي او اقتصادي فرصتونو په استفادې سره د ټولنې پر برخليک تسلط مومي او په واکمنۍ، ستم او تېري لاس پورې کوي او د وگړو سر، مال او عزت له تباهی سره مخ کوي.

له افراطپالنې سره د مقابلي لپاره باید فردیت له سره تعريف کړو، حدود یې وټاکو او له ټولنې سره رابطه یې په معقولو او منل شویو چوکاټونو برابره کړو.

قضاوت

په ځينو ځايونو کې قضاوت کول ضروري وي. کله چې يو څوک قاضي او په محکمه کې ناست وي، قانوني وظيفه يې دا ده چې د خلکو دعوي وڅېړي، مجرمانو ته جزا ورکړي او مظلومانو ته خپل حق وروسپاري. د محکمې، شاهد، مدعي، مدعي عليه او قاضي مسأله کاملاً طبيعي، بلکې ضروري ده.

خو دا چې هرڅوک ځان قاضي کوي او په هره مسأله کې قضاوت کوي، خطرناکه پدیده ده. د غيرمسوولو کسانو له لوري قضاوت کول، هغه خورا منفي او تاواني عادت دی چې په ځينو فرهنگونو کې ريښې ځغلوې.

پرمختللي ټولني له ډېرو تجربو وروسته دې نتيجې ته رسېدلې دي چې خپلو وگړو ته وروښيي چې له قانوني موردونو پرته دې د بل په اړه قضاوت نه کوي. دغه موضوع د اوراپوهنې، ټولپوهنې، حقوقو، اخلاق او فلسفې له نظره څېړل شوې او بيا تثبيت شوې ده.

د نورو په اړه قضاوت معمولاً له يو مخکيني فرض سره مل وي او هغه دا چې قضاوت کونکی پخپله پاک او بې عيبه دی او خو په کې نشته ځکه نو حق لري چې د نورو په اړه ځان نه قاضي جوړ کړي. د ځان په اړه داسې تصور چې گواکې له عيبه پاک يم، پخپله خطا بلکې گناه ده او د اسلامي عرفان او اخلاقو په نظر عجب بلل کېږي او کبیره گناه يا معاصي قلوب گڼل کېږي.

چېرته چې يو چا ته اجازه ورکول کېږي چې د بل په اړه قضاوت وکړي، په حقيقت کې اجازه ورکول کېږي چې د چا پر خصوصي چارو خبرې وشي، کارونه يې د داسې کس د سليقې پر اساس وارزول شي چې کومو خاصو حقوقي او اخلاقي ضوابطو ته تابع نه دی او ډېرځله د وهم او گومان پر اساس قضاوت ورباندې وشي. دا موضوع دومره خطرناکه او بده ده چې په قرآن او نبوي حديثونو کې په کراتو ورته اشاره شوې ده او امر شوی چې مخه به ورته نه کوي.

دا چې په اسلامي ټولنو کې دا پدیده عامه شوې ده، يو علت يې دا دی چې د دعوت او امر بالمعروف او نهي عن المنکر په اړه د خلکو برداشت غلط دی. کله چې په دې اړه آيتونه او حديثونه لوستل کېږي چې بايد د منکراتو مخه ونيسو، د ظلم او بې عدالتۍ پر وړاندې بايد غلي پاتې نه شو، د حق خبره په هر حالت کې ان د ظالم حاکم پر وړاندې هم وکړو، او داسې نورې خبرې نو ځينې کسان بې له دې چې د دې موضوع علمي او فقهي ضوابط په پام کې ونيسي، گومان کوي دا مو وظيفه ده چې وگورو نور څه کوي، او که زموږ په نظر د دوی کار

ناسم وي، بايد نيوكه پرې وکړو چې گواکې ژبنی نهی عن المنکر کوو. دا وگړي تصور کوي چې که دا کار ونه کړي، نو گناهکار به شي.

دلته غلطي په دې کېږي چې خلک د نهی عن المنکر له ضوابطو خبر نه دي. له منکره نهی کول په اصل کې په عمومي حوزې پورې اړه لري. کله چې څوک په عمومي حوزه کې داسې کار کوي چې زیان یې نورو ته رسېږي او یا ټولنيزې روحيې ته تاوان رسوي نو بايد ترلاسه ونيول شي او د ټولني د امنيت او حقونو دفاع وشي. خو د دې شي معنا دا نه ده چې د نورو په خصوصي حریم کې دې مداخله او قضاوت وکړو.

په هغو ټولنو کې چې وگړي ځان ته حق ورکوي چې د نورو په حق کې قضاوت وکړي، له خپلو منفي قضاوتونو سره د هغه حرمت او اعتبار ته تاوان رسوي او نورو ته اجازه ورکوي چې پر هغه نيوكه وکړي او بې عزته یې کړي او ان یې پر ژوند برید وکړي. د نورو په اړه قضاوت ډېر خطرناک عواقب لري. معمولاً ټول افراطیان عادت لري چې د نورو په اړه او د ټولني په اړه قضاوت وکړي، هغوی په فسق او انحراف تورن کړي او دې سره ځان ته دغه حق ورکړي چې ورباندې برید وکړي. دوی معمولاً ځان تر نورو بهتره گڼي او نور په عبادتونو کې په بې غورۍ تورنوي او ځان ته د وگړو پر خصوصي ژوند د تعرض حق ورکوي.

د اوسنۍ نړۍ په پرمخ تللو ټولنو کې هغه څه چې بد عادت گڼل کېږي او د چا اعتبار ورسره خرابېږي، دا دی چې څوک دې د بل په اړه قضاوت وکړي. که په یوه فرهنگ کې د دغه اخلاقي مفسدې لمن ټوله شي، متعصب وگړي جرأت نه شي کولی چې د نورو په اړه قضاوت وکړي او بیا په دې لاره د خشونت یوه برخه له منځه ځي.

له دینداری تر دینداری پورې

دین ته مراجعه د بشر د تاریخ په ژورو کې رېښه لري. وجه یې کله معنوي اندېښنې او د روحي عالمونو تجربه وه، کله د ټولنيز نظم اړتیا، کله د واکمنو او امپراتورانو وېره چې خلک به یې د کوم ځانگړي دین پیروي ته مجبورول.

څرنگه چې د پېړیو په اوږدو او د فرهنگونو په وسعت کې یې د بشر تجربه راښيي، ځینې انسانان دیني ارشاداتو ته د ځان د وقف کولو له لارې، د اخلاق او معنویت اوج ته رسېدلي دي او داسې تاریخي کارونه یې کړي دي چې تر هغوی وروسته د دینداری بله هره نمونه تقلبي او کاذبه ښکارېږي.

خو ځينې نور بيا داسې وو چې ديندارۍ يې له ادعاوو سره هېڅ اړخ نه لگوي، لکه مولانا يې چې په اړه وايي:

باز ايمان، خود گر ايمان شماست / نه بدان ميلم و نه مشتهاست
آنکه صد ميلش سوی ايمان بود / چون شما را دید فاتر می شود
عشق او ز آورد ايمان بفسرد / چون به ايمان شما او بنگرد
هست ايمان شما زرق و مجاز / راه زن همچون که آن بانگ نماز
آنکه ايمان يافت، رفت او در امان / کفرهای باقياں شد در گمان

د دې دوو خورا متفاوتو دينداريو او ديندارانو تر منځ ډېر نور وگړي وو چې دينداري يې د ښو او بدو اعمالو گډوله وه لکه قرآن مجيد يې چې په اړه وايي: "و آخرون اعترفوا بذنوبهم خلطوا عملا صالحا و آخر سيئا". د ديندارۍ دغو متفاوتو بېلگو هم په فردي او هم په اجتماعي سطحو کې متفاوتې پايلې درلودلې دي. هماغومره چې د ديندارۍ لومړۍ ډول د خپلو خاوندانو د معنوي لوړاوي او اخلاقي تکامل سبب کېږي، دويم او درېيم ډول يې لوی مصيبتونه رامنځته کړي دي. دغه ديندارۍ چې له تعصب تزوير او ریاکاری سره ملې، پر خرافاتو بنا او عقل دشمني وي، د دې سبب کېږي چې خاوندان يې په اخلاقي لحاظ راوپرځېږي او ټولنه له تباهي سره مخ شي. په دې برخه کې ډېرې بوږنوونکې پېښې ليدل شوې دي چې په اروپا کې د عقايدو له تفتيشه رانېولې زموږ په سيمو کې د عين القضاة او شيخ اشراق تر پانسی کولو پورې گڼې بېلگې لري. طبيعي ده چې له داسې اوږدمهالې تجربې سره به د خلکو په منځ کې د دين او ديندارۍ د نقش په اړه مختلف قضاوتونه رامنځته شي. هغو کسانو چې اخلاقي او معنوي ديندارۍ يې ليدلې او تجربه کړې دي، د دين د نوم په اورېدو او د ديندارۍ د څرکونو په ليدلو سره سخت خوشحاله کېږي خو هغه کسان چې يوازې يې عيبجنې ديندارۍ ليدلې دي، همدا چې په ټولنه کې د دين د پراخېدو نښې ويني، وېره يې پر بدن خپرېږي چې بيا به يې ازادۍ ورته واخيستل شي او خصوصي حريم به يې د بدخويو محتسبانو له لوري نقض او انساني کرامت يې تر پښو لاندې شي.

دا خبره د ديانت د ټول تاريخ په اړه رښتيا ده او د اسلام تاريخ هم مستثنا نه ده. له هماغه پيله، د قرآن مجيد د نزول په زمانه کې، د ديندارۍ ځينې بېلگې وستايل شوې او ځينې يې وغندل شوې. دغه چاره د اسلام په ټول تاريخ کې روانه وه او تر ننه پورې هم هماغسې ده. همدا اوس هم داسې کسان شته چې د دين په نوم تر ټولو ناوړه کارونه کوي، قتل، چور، ټگي برگي، او داسې نور کارونه او داسې کسانو شمېر هم کم نه دی. په

مقابل کې يې داسې کسان هم شته د دين په خاطر د خلکو ژوند ژغوري، د وگړو د نېکمرغۍ او خوشحالی لپاره خپل مال، توان او وخت لگوي.

پوښتنه دا ده چې دينداري که د پاکۍ او ښېگڼې داسې لوړې درجې ته رسېدلی شي نو ولې ټوله دينداري داسې نه ده او ولې د ديندارۍ هغه بده بېلگه هم شته؟ که ووايو چې هغه بده نمونه يې تقليبي او کاذبه بڼه ده نو پوښتنه به رانه وشي چې څنگه پوه شو چې خبره همداسې ده؟ که هغه څوک بې دينه و بولو چې د خپلې عقيدې لپاره له خپل سره تېر دی، د چا زړه ته به نه لوبېږي. که ووايو چې دا ډول خلک د دين له حقيقت او ذاته ناخبره دي (البته چې ډېر ځله همداسې ويل کېږي هم) نو نورې پوښتنې رامنځته کېږي چې ايا د دين لپاره د ذات تصور کولی شو؟ که ځواب هو وي نو د پېژندلو لپاره يې کومه لاره شته؟ که ووايو چې هو، پوښتنه به وشي چې څرنگه او څه ضمانت راکوي؟

داسې پوښتنې ممکن انتزاعي-فلسفي ښکاره شي او کومه غوټه راخلاصه نه کړي. لا عملي بڼه يې دا ده چې وپوښتو ولې، په تېره بيا زموږ په خاروه کې، د ديندارۍ بده بېلگه ډېره ده؟ ولې لا هم زموږ زرگونه ځوانان په هغه ديندارۍ اخته کېدونکي دي چې د طاعون او وبا غوندې وېره او وحشت زېږوي؟

که ټوله پېره د بل پر غاړه وانه چوو نو مجبوره يو چې سترگې پرانيزو او وگورو چې زموږ په ټولنه کې د دين د تبليغ په بڼه کې څه ستونزې نغښتې دي، ديني زده کړې څه نيمگړتياوې لري، ديني فتواگانې څرنگه صادرېږي، منبرونه مو کوم رسالتونه لري؟

دې کې شک نشته چې دين زموږ په ټولنه کې خورا پراخ بنسټ دی، ښايي ان تر حکومت او دولته هم پراخ وي. دا چې دين څرنگه توليدات عرضه کوي، زموږ د عمومي وضعيت په ښه کېدو او خرابېدو کې مستقيم نقش لري. همدا وجه ده چې د دې موضوع څېړل اهميت مومي ځکه هېڅوک نه شي کولی د وينو د ويالو د بهېدو په مقابل کې بې پروا پاتې شي او دغه وېره چې د ميليونونو وگړو په زړونو ننوځي، له پامه وغورځوي.

دغه جگړه چې زموږ په وطن کې روانه ده، په حقه يا ناحقه په دين پورې تړلې ده او که چاره يې ونه شي، لمن به يې نوره هم پراخه او تباهي به يې لازياتې شي.

که د فرخندې د وژلو ماجرا موږ د هغې ديندارۍ له تل سره آشنا کړو چې له جهل او سبعيت سره مله ده، نو څه مو چې په دې دوو لسيزو کې د طالب او القاعده په نوم ليدلي او اوس يې د داعش په نوم اورو، په خپل ذات کې له هغه څه توپير نه لري چې د فرخندې قاتلانو وکړل. توپير يې يوازې د پېښو په ځای، زمان، اندازه، او بڼه کې دی.

موږ مجبور يو چې له احساساتي قضاوتونو لرې، موضوع په مسوولانه توگه وڅېړو او هغه موردونه په ښه کړو چې ديني تفکر رغوي، عمومي ذهنيت اغېزمنوي او د يوې ټولنې برخليک ټاکي.

باید وگورو چې داسې دینداري تبلیغولی شو چې د وگړو تر منځ د سوله ییز ژوند سبب شي او د مینې او صمیمیت فضا خوره کړي؟ ایا کولی شو داسې دینداران ولرو چې ځان د نورو بندگانو پر سر د خدای استازی ونه گڼي او د دې وسلې په مرسته د هغوی ژوند ورتريخ نه کړي؟ داسې دینداران به ولرو چې د متفاوتو فکرونو له خاوندانو سره په تروه ټنډه نه، بلکې به ورین تندي او موسکا سره چلند وکړي؟ ایا دوی به له قرآن مجید دا زده کړي چې له ځانه احکم الحاکمین جوړ نه کړي او قضاوت اصلي قاضي ته ورپرېږدي؟ ایا دینداري به د درزونو د پیدا کولو پر ځای د درزونو د گڼلو او د زرونو د پیوندولو سبب شي؟ ایا دا هیله لرلی شو چې څومره ټولنه دینداره کېږي، هماغومره به اخلاق او انساني فضایل په کې عام شي؟ ایا داسې ټولنه لرلی شو چې د دین تر سیوري لاندې سوکالی او هوساینې ته ورسېږي او په هغه کې د انسان سر خوندي او کرامت یې باقی وي؟

دې ته ورته ډېرې پوښتنې شته او طبعاً ډول ډول ځوابونه به ورته ورکړل شي. خو زموږ باور دا دی چې د دې ټولو پوښتنو ځواب مثبت کېدای شي خو په دې شرط چې لاره یې وپېژنو او سمه روده یې پیدا کړو. دې لپاره مجبور یو چې علم او عقل خپلې مرستې ته راوبولو. باید دغه مېرانه ولرو چې نیوکه وکړو او نیوکه وزغمو، د خبرو اترو اصول او ادبونه زده کړو او له ناقدانو سره د تفاهم او پخلاینې لاره ونیسو.

افراط او اعتدال، د تشخیص معیار یې

د افراط او اعتدال کلمې په ارزښتي لحاظ خنثا او بې پلوه نه دي. افراط منفي بار لري او اعتدال مثبت. ښکاره خبره ده چې هېڅوک ځان افراطي نه بولي، بلکې هرڅوک ځان اهل اعتدال گڼي او مقابل لوري په افراط تورنوي. که داسې نه وای، کار به اسانه و او د رقیبو ډلو ترمنځ به د پیغورنو او مناقشو خبره ختمه وه. خو داسې څوک نشته چې په ویاړ سره ووايي، زه افراطي یم او بل ته پیغور ورکړي چې هغه خو معتدل دی. نو اوس کار یو څه سخت دی او په اسانۍ سره نه شو ویلی چې پلانکی کس یا پلانکی ډله افراطي ده.

نو څه به کوو؟ دا به غوره وي چې دا بحث پرېږدو او بې ځایه یې وگڼو؟ که داسې وکړو، بیا به هغه ستونزې چې د وگړو او ډلو ترمنځ شته او څه چې افراطیت بلل کېږي، دا ټول به ختم شي؟

که د دې ستونزې د حل لپاره لا دقیقه لاره پیدا نه کړو، سخت خو بې نتیجې بحثونه به دوام وکړي. هره ډله به وایي چې مخالفان یې افراطیان دي او دا تورونه به همداسې په نورو ډلو هم پورې کېږي.

هغه ډېر مهم ټکی چې زما په نظر کولی شي له دې لالهاندۍ څخه د راوتلو لاره په لاس راکړي، دا دی چې کله د افراطیت په اړه غږېږو، د ذهني او عيني سطحو ترمنځ توپیر وکړو. ښايي دا خبره به له یو دوو مثالونو سره بهتره واضحه شي. په خبرو اترو کې یوه ښاغلي صاحب نظر وویل چې افراطپالنه یو نسبي امر دی او ځینې کسان د ځینو نورو له نظره افراطي دي. هغه څو موردونه یاد کړل، مثلاً خوراج، اسماعیلیه او د حسن

صبح لارويان، هغه فيمينستان چې وايي نران دې هم د بنځو په څېر بچي وژېږوي، په متحده ايالتونو کې ځيني مسيحي ډلې چې له ټکنالوجۍ او مډرنو امکاناتو استفاده نه کوي او هڅه کوي چې د مسيحيت د صدر تاريخ د وختونو په شان ژوند وکړي.

له موضوع سره د داسې چلند ستونزه دا ده چې د عيني او ذهني چارو ترمنځ توپير نه کوي. د دوه زره کاله پخواني ژوند په بڼه اوسېدل، زموږ په نظر افراطي چلند دی خو د هغوی په نظر معتدل دی. د ذهني چلند معنا دقيقاً همدا ده. يعنې هرڅوک په خپل ذهن کې د يوې پديدې په اړه يو احساس لري، څوک يې خوښوي او څوک يې نه خوښوي، او د هغه په وينا دغه شي ته نسبي ويل کېږي. خو که له عيني ليدلوري ورته وگورو، دا موضوع افراطيت نه گڼل کېږي. ولې؟ ځکه چې د پخوانۍ نړۍ په سبک ژوند کول، نورو ته کوم زيان او ضرر نه رسوي. اتفاقاً هغه خلک بې ازاره او سوله خوښي خلک دي او نورو ته هېڅ سرخوږی نه جوړوي. دا چې دا کار زموږ نه خوښېږي او موږ يې افراطي بولو، نو زموږ د قضاوت مبنا دروني / ذهني ده.

خو د دوو نورو مثالونو يعنې د خوارجو او اسماعيليه فدايانو په اړه موضوع عيني ده يعنې موږ د خپلې دروني خوښې يا ناخوښې پر اساس قضاوت نه کوو، بلکې د بهرنيو واقعيتونو پر اساس قضاوت کوو. دغه واقعيتونه هغه قتلونه دي چې دوی وکړل او د خپلو بې وسلو مخالفانو په زړونو کې يې وپره واچوله.

په همدې دليل ما په هغه بحث کې ټينگار وکړ چې بايد د غلو او افراطپالنې ترمنځ توپير وکړو. دا چې موږ څوک غالي وگڼو او کار يې غلو وبولو، دا بيروني پارامترونه نه لري او موږ به يوازې پر خپل دروني احساس، باور، خوښ او ناخوښ تکیه وکړو. مثلاً غالي شيعيان، غالي صوفيان، غالي سلفيان، غالي هندوان، غالي مسيحيان، غالي يهوديان، غالي بودايان، غالي ليبرالان، غالي فيمينستان چې ممکن موږ ته يې باورونه او سليقې غلو ښکاره شي خو تر هغې پورې چې دوی نورو ته مزاحمت ايجاد نه کړي، افراطي يې نه شو گڼلای.

د يو چا يا يوې ډلې د افراطي گڼلو ملاک دا دی چې ايا د خپلو باورونو په خاطر نورو ته مزاحمت او تکليف رسوي که نه. دلته له مزاحمته منظور دا دی چې د مټ په زور، فيزيکي عمل يا قهریه ځواک د نورو لومړني حقونه سلب کېږي.

که څوک يا کومه ډله کمونيست، بوديست، فيمينست، سيکولار، مسيحي، يهودي، شيعه سني، صوفي، سلفي او بل څه وي او د نورو حقونه په رسميت ونه پېژني، د نورو باورونه له پامه وغورځوي او نور مجبور کړي چې د خپلو باورونو خلاف چلند وکړي، خپله عقیده پټه وساتي، د ښاروندۍ له حقونو محروم شي، او جبراً د ژوند يوه خاصه بڼه ومني، بيا نو دغه کس يا ډله افراطي ده. طالبان، القاعده او داعش په همدې ملاک افراطي گڼل کېږي. ځيني کمونيستان، سيکولران، شيعيان، بودايان او يهوديان په خپلو همدې ډول چلندونو افراطي بلل کېږي.

ځينې نورې پلې هم شته چې داسې کارونه يې نه دي کړي خو باور يې دا دی چې هر کله واک پيدا کړي، بيا به د نورو آزادي ورنه اخلي او د خپلې خوښې ژوند بڼه به په زور ورباندې تپي. دا چې تر اوسه يې خوشونت ته مخه نه ده کړې، يو تکتيک دی، نه اصولي باور. دا پلې هم بالقوه افراطي دي. زموږ ملاک د انسانانو د اساسي حقونو په رسميت پېژندل دي او دا بشپړه عيني موضوع ده، نه ذهني.

کله چې يوه موضوع عيني وي، بيا له نسبتته راووخې او د هېڅ ټولني په ارزښتونو او عرف نه موکول کېږي. که څوک تاسې په زور مجبور کړي چې د ژوند داسې بڼه غوره کړئ چې ستاسو د باورنو خلاف ده، هغه افراطي دی، ځکه چې ستاسو پر اساسي انساني حق يې تېری کړی دی، دا مهمه نه ده چې دا کار په امريکا کې وشي، که په ايران يا عربستان کې. برعکس که څوک ستاسو پر اساسي حقونو تېری ونه کړي، ستاسو له مفکورو سره يوازې د استدلال له لارې مخالفت وکړي، او د زور خبره په منځ کې نه وي نو هغه افراطي نه دی. علمي بحث هغه دی چې پر واضحو تيوريو او ميتودولوچي بنا وي. په دې مبحث کې چې موږ ورباندې بحث کوو، دوه مهمې موضوع گانې دغه ميتودولوچي جوړولی شي، يو يې د انسانانو اساسي حقونه او بل يې د دې حقونو د سلېولو لپاره د زور کارول دي. موضوع ډېره روښانه ده او له کلمو سره لوبې او د ورځپاڼو او عاطفي ويناوو سره گډولو ته يې اړتيا نشته، خو د ځينو دوستانو په ليکنو کې همداسې کېږي. زه په دې خواشینی شوم چې ان ځينو په ظاهره اکاډميکو کسانو هم د يوه علمي بحث ځانگړنو ته لېوالتيا نه لرله. علمي بحث تعريف شوې ځانگړنې لري چې په خپله سليقه يې نه شو ټاکلی. ټول پوهان پوهېږي چې ايډيالوژيک ليدلوری له علمي او اکاډميک چلند سره نه شي يوځای کېدای.

عقيده که د عقيدې خاوند

مشهور انگرېز فيلسوف برتراند راسل ويلي وو: «زه هېڅکله دې ته نه يم چمتو چې خپل سر تر خپلو عقيدو څار کړم، ځکه چې کېدای شي زما عقيدې تېروتنې وي». خو زموږ په ملکونو کې هېڅکله داسې باور نه ليدل کېږي، برعکس دغه شعارونه اورېدل کېږي چې: «موږ خپل سرونه تر خپلې عقيدې څاروو»، «موږ له خپلې عقيدې د دفاع لپاره له خپل سره تېرېږو»، «خلک له خپلو عقيدو د دفاع لپاره ځان، خپل مور و پلار، ښځه او اولاد قربانوي».

دلته پوښتلی شو چې له دې دوو څخه بايد کوم تر بل څار شي او ولې؟ کوم يې د خادم نقش لري او کوم د مخدوم؟ کوم يې اصل دی او کوم يې فرع؟ کوم يې قطعي او يقيني دی او کوم يې ظني او غيرقطعي؟ کوم يې حقيقي دی او کوم يې اعتباري؟ دا چې زموږ په فرهنگ کې عقيده دومره مهمه شوې ده، ښايي يو علت يې دا وي چې په قرآن او حديث کې د ايمان او يقين پر اهميت ټينگار شوی دی او ډېر کسان گومان کوي چې د ايمان مطلب هماغه عقيده ده، حال دا چې داسې نه ده.

یوه هغه اصطلاح چې د اسلامي علومو د تکامل په تاریخ کې پیدا شوې او د وخت په تېرېدو سره یې کارول زیات شوي دي، عقیده ده. دغه کلمه په قرآن او حدیث کې کوم اصل نه لري. برعکس، د ایمان کلمه له هغو اصطلاحاتو څخه ده چې هم پخپله او هم یې مشتقات په قرآن او حدیث کې ډېر یاد شوي دي.

په لغوي لحاظ، عقیده له عقد څخه راخیستل شوې چې معنا یې غوټه اچول دي. کله چې موږ پر یو شي باور پیدا کوو، گواکې په خپل ذهن کې یوه غوټه اچوو او د دې التزامي معنا دا کېږي چې د هغه شي په اړه له شکه خلاصېږو.

ایمان د امن له کلمې اخیستل شوی چې معنا یې د اندېښنې رفع کېدل دي او د امانت له کلمې سره ګډه رېښه لري. گواکې کله چې موږ د یو چا پر خبرې باور پیدا کوو، په دې ډاډه کېږو چې ناسمه نده او اندېښنه مو رفع کېږي. د دې کلمو هره یوه اوله درجه او دویمه درجه معناګانې لري.

خو به اصطلاحی لحاظ، وروسته له دې چې په دویمه او درېیمه پېړۍ کې اسلامي علوم ډلبندي شول، یو علم رامنځته شو چې په عقیدې پورې د اړوندو چارو څېړل یې موضوع وه. په لومړي سر کې دې علم ته عقیده نه ویل کېده، نور اصطلاحات لکه فقه اکبر، د توحید علم، د قدر علم او داسې نور نومونه ورته اخیستل کېدل خو د وخت په تېرېدو سره د عقایدو کلمه مشهوره شوه او د دې علم نوم شوه.

د ایمان اصطلاح او ضد یې چې کفر دی، د سلف له وخته، ان د صحابه وو په پېر کې توجه خپله کړه. البته ایمان او کفر په آیتونو او حدیثونو کې هم ډېر یاد شوي وو. ایمان د هاغه مهال په اسلامي فرهنگ کې هم یوه عمده اصطلاح وه. خو د ایمان د مفهوم په اړه اتفاق ځکه نه شو پیدا چې دغه کلمه او مشتقات یې په آیتونو او حدیثونو کې په متعددو او متفاوتو معناګانو کارېدلي وو نو د اسلامي تاریخ له هماغه لومړیو وختونو ورباندې د نظر اختلاف پیدا شو.

د ایمان د مفهوم او مصداق په اړه مختلف نظرونه، په درېو کلي لیدلوریو ډلبندي شوي دي: یو یې مرجئه لیدلوری دی چې ایمان یوازې د خدای پېژندل او په زړه کې د څو مشهورو اعتقادي خبرو (مومن بها) تصدیقول دي. بل د اهل حدیث لیدلوری چې ایمان قلبی اعتقاد، ژبني اقرار، او بدني عمل ګڼي. درېیم یې د اهل رأی او په سر کې یې د امام ابوحنیفه لیدلوری دی چې ایمان قلبی تصدیق او ژبني اقرار ګڼي او عملي چارې د ایمان له ذاته نه ګڼي.

څرګنده ده چې عقیده یوازې یو دروني باور یعنې قلبی تصدیق دی، خو ایمان تر دې ورهاخوا دی او لږ تر لږه په آیتونو کې د دې کلمې سیاقونه لا زیاتې معناګانې ښندي.

عقیده یوه خاصه دیني اصطلاح نه ده او هر باور ته ویل کېږي. یعنې په حقیقت کې، هر ډول اطلاعات چې ذهن ته رسېږي او تصدیق غواړي، مثلاً کله چې له چا اورو چې سګرېټ دغه جسمي زیانونه رارسوي او موږ

پرې باور کوو نو موږ د سگرېتو پر زیانونو عقیده پیدا کړه خو نه شو ویلی چې ایمان مو ورباندې ایمان راوړ. که په داسې مورد کې د ایمان کلمه وکاروو، یوازې به مجازي بڼه ولري. عقیده د علم او معرفت له ذاته ده. کله چې د لوستلو یا اورېدلو له لارې مثلاً خبرېږو چې د عربستان په نوم یو هېواد شته او موږ باور کوو چې دا خبره رښتیا ده.

له حقوقي کفره تر حقیقي کفره پورې

د کفر او ایمان موضوع هم بحث ته اړتیا لري ځکه چې په ډېرو ټولنو او ډېرو حالتونو کې د انسان د وینې توپولو جواز له همدې موضوع سره غوټه کېږي. کفر په څو سطحو کې خپرلی شو. یوه سطحه یې هغه تعریف دی چې په فقهي بڼه وړاندې شوی او په حقیقت کې په مسلمانان ټولنه کې د یو چا د اوسېدو حقوقي چوکاټ جوړوي. دغه چوکاټ په منځنیو پېړیو کې چې لا د ښاروندۍ مفهوم نه و رامنځته شوی، جوړ شو چې د یوې سیمې د اوسېدونکو تر منځ د اړیکو براقرارولو لپاره یوه لاره وي.

د کفر په فقهي/حقوقي چوکاټ کې ځینې نښې په پام کې نیول شوې وې لکه د دین له ضروري چارو څخه انکار، یا پر دیني شعایرو ملنډې وهل. دغه نښې په دې معنا نه دي چې په چا کې دې د کفر حقیقت تحقق موندلی وي، بلکې د یوې مسلمانې ټولنې د غړو ترمنځ قراردادي نښې وې چې که هر چا د دین له مسلماتو انکار ونه کړ او پر دیني شعایرو یې ملنډې ونه وهلې، هغه مومن دی، نو سر، مال او عزت به یې خوندي وي.

د یوې چارې د حقیقت او نښو تر منځ ډېر واټن دی. مثلاً که یو څوک له یوه هېواد سره د تابعیت رابطه لري، له هغه هېواد سره د ده عاطفي پیوند، له دغه ځای سره د ده د لېوالتیا لومړۍ سطحه ده. دویمه سطحه یې دا ده چې دی د دې هېواد گټې وپېژني، د گټو پر ساتنه یې پوه شي او وطن ته د زیان د رسېدو مخه ونیسي. اوس نو که یو څوک له یوه هېواد سره هم عاطفي پیوند ولري، هم یې ملي گټې ښه وپېژني او هم یې د گټو پر ساتلو ځان مکلف وگڼي، نو هېڅ شک نشته چې دی هغه هېواد ته وفادار او ژمن دی. په یوه هېواد کې د چا د اوسېدو لپاره دوه حقیقي ملاکونه شته، ژمنتیا (commitment) او وفاداري (loyalty).

خو دا چې ژمنتیا او وفاداري باطني چارې دي او د کمیت او کیفیت تشخیص یې اسان نه دی نو د دې کار لپاره ځینې نښې په پام کې نیول شوي دي چې د تعهد او وفادارۍ ظاهري (خو نه لزوماً حقیقي) نښې دي، مثلاً د هېواد ملي بېرغ ته درناوی، د ملي سرود د اورېدو پر مهال د ادب مراعاتول او داسې نورې نښې.

دغه نښې قراردادي دي او یوازې هېواد ته د وفادارۍ او ژمنې د ښودلو لپاره یوه اسانه لاره ده، نه دا چې د ژمنتیا او وفادارۍ حقیقت دې وښيي. داسې هم کېدای شي چې یو څوک دې ظاهراً دا شیان مراعات کړي خو په باطن کې دې له هېواد سره هېڅ وفاداري او تعهد ونه لري، یعنې نه به په عاطفي لحاظ ورسره کوم پیوند لري او نه به په ملي گټو خبر یا یې ساتلو ته ژمن وي. د دې برعکس خبره هم کېدای شي، یو څوک به دغه نښې

له پامه غورځوي خو په زړه کې به وطن ورباندې گران وي او په ټول وس به يې ساتنه کوي. نو دی ممکن په هر دليل چې وي، دغه نښې ونه مني خو معنا يې دا نه ده چې وطن ته وفادار او صادق نه دی.

د کفر او ايمان خبره هم همداسې ده. معنا دا چې ممکن يو څوک دې د ځينو قراردادي نښو پر سر مخالفت ولري خو په باطن کې د دين له اصل حقيقت سره (په ژوند کې د خدای پروا لرل، بلې دنيا ته توجه او اخلاقي فضائل) تعهد ولري.

ټول پخواني مشران، له صحابه وو رانيولې تر متکلمانو او وروستيو دورو پورې، پر دې خبرې سره سلا وو چې که څوک ځينې ديني نښې د تاويل پر اساس ونه مني، هغه کافر نه گڼل کېږي. تاويل دا دی چې څوک دې د ځينو نښو په اړه بل نظر ولري. يوه مشهوره بېلگه يې د قدامه بن مظعون شراب څښل دي. دی هغه صحابي و چې د بدر په غزوه کې يې برخه لرله او د دويم خليفه په زمانه کې د بحرين حاکم گومارل شوی و. کله چې هغه مدينې ته راوغوښتل شو چې ولې شراب څښې، هغه د مائده سورې 73 آيت پر اساس استدلال وکړ چې: ليس على الذين آمنوا و عملوا الصالحات جناح فيما طعموا، اذا ما اتقوا و آمنوا و عملوا الصالحات ثم اتقوا و آمنوا ثم اتقوا و أحسنوا.. يعنې هغو کسانو ته چې ايمان يې راوړی او صالحه عمل يې کړی دی، په هغه څه کې چې خوري يې، گناه نشته، تر هغې پورې چې تقوا او ايمان ولري او ښه عمل وکړي، او بيا تقوا او ايمان ولري او بيا هم تقوا او ښه کارونه وکړي.

هغه فکر کاوه چې کله يو څوک تقوا لري او عمل يې صالح دی نو پروا نه لري چې شراب دې وڅښي. حضرت عمر وويل خو ته بايد په متروکه ووهل شې. پر دې موضوع يې سره بحث وشو.

څه چې عالمانو له دې روايت څخه استنباط کړي دا دي چې نه حضرت عمر او نه نورو حاضر و صحابه وو هغه ته وويل چې ته په دې کافر شوی يې چې حرام ته حلال وايې. ځکه چې هغه شراب څښل د ځان لپاره د دې آيت د تاويل پر اساس جايز گڼل، سره له دې چې نورو د هغه نظر تاييد نه کړ. معنا دا چې هم د ايمان حقيقت د هغه له نښو څخه واټن لري او هم د کفر حقيقت. د فقهي او نورو اسلامي علومو تر تدوين په راورسته پېړيو کې بيا ډېرو مسلمانانو د ايماندارۍ نښې خپله ايماندارۍ سره او د کفر نښې د کفر له حقيقت سره مساوي وگڼلې. د همدې خطا په وجه نن سبا افراطي ډلې په اسانۍ سره ډېر کسان کافر گڼي او ځان مومن. حال دا چې که تر دې رسمي فقهي تعريفونو ورتېر شو او آيتونو او حديثونو ته له مستقل ليدلوري وگورو او د بحث لپاره مضبوط کلامي اساسات ولرو، نورو نيتجو ته به ورسېږو. يوه نتيجه به يې دا وي چې د ظاهري ايماندارۍ اکثره مدعيان، سره له دې چې ظاهر يې په ديندارۍ پسولل شوی دی خو په حقيقت کې مومن نه دي او ډېر هغه کسان چې د ديندارۍ نښې نه مراعاتوي، په حقيقت کې کافر نه دي.

د کفر او ایمان د ماهیت په اړه

که ایمان یوازې د باور او عقیدې له جنسه وي نو همدا چې یو معلومات ذهن ته رسېږي، باید هغه ایمان وگڼل شي. مثلاً کله چې څوک د سگرېټو پر زیانونو خبرېږي، دا باید د هغه ایمان وگڼل شي ځکه چې هغه عقیده لري چې سگرېټ زیان لري. داسې نه کېږي چې څوک دې پر یوه شي خبر وي خو عقیده دې ورباندې نه لري. سړی نه شي ویلی چې زه پوهېږم چې سگرېټ زیان لري خو پر دې خبرې عقیده نه لرم. که ووايي چې عقیده پرې نه لرم نو معنا یې دا ده چې د سگرېټ د زیان په اړه ما ته رسېدلي معلومات سم نه دي، دا بې اساسه او غلط دي. په دې صورت کې بیا دی د سگرېټ په زیانونو نه دی خبر، بلکې د هغې منبعې پر بې اعتبارۍ باوري دی چې دا معلومات ځنې راغلي دي. خو که پوه وي چې سگرېټ زیان لري او په دې کې شک ونه لري، نو دا بیا عقیده ده. دلته پوهېدل یعنې عقیده لرل.

د پوهېدو او خبرېدو دا بڼه چې د اعتقاد سبب کېږي، عامه ده او پر ډېرو موضوعات خبرېدا رانغاړي. دلته د خبرېدا متضاد حالت، له ذهن او حافظې څخه د هغه له منځته تلل دي. کېدای شي معلومات هېر شي او یا داسې نور معلومات حاصل شي چې د هغه پخواني اعتبار ختم کړي. مثلاً که یو نوی کشف ووايي چې سگرېټ زیان نه لري او دغه سړی پر دې کشف خبر شو، نو پخوانۍ عقیده یې خپل ځای نوې عقیدې ته پرېږدي.

نو دلته که ایمان له عقیدې سره مساوي وي، هغې مسألې ته د دې کس ایمان ختم شوی او ځای یې کفر نیولی دی. یعنې که څوک د سگرېټو پر زیان عقیده نه لري، معنا یې دا ده چې ایمان ورباندې نه لري او د دې معنا دا ده چې کفر ورسره کوي.

د قرآن د ډېرو آیتونو لحن دا راښيي چې کفر د ناخبرۍ او یا د پوهې د بڼې د اوبستو په معنا نه دی. مثلاً کله چې خدای پاک شیطان ته وویل چې سجده وکړه او هغه سجده ونه کړه، قرآن وايي: "أبى و استکبر و کان من الکافرين" یعنې له سجده کولو یې سر وغړاوه، تکبر یې وکړ او له کافرانو څخه شو، (یا له کافرانو څخه و، معنا دا چې له خپل دې کار سره له کافرانو څخه و). څه چې دلته پېښ شول دا نه وو چې شیطان پخوا د خدای پر وجود باور / خبر درلود او له دې کار سره یې هغه خبر / باور له منځه ولاړ او پوهې / خبرتیا خپل ځای خپل ضد ته پرېښود چې هغه به د خدای نه موجودیت وي. په حقیقت کې د قرآن له شهادت سره سم، شیطان هماغسې چې پخوا د خدای پر وجود، وحدانیت او نورو صفاتو خبر و، تر دې وروسته هم پرې پوهېده / عقیده یې درلوده. دلته د هغه پوهه بدله نه شوه بلکې بله پېښه وشوه چې ایمان یې په کفر بدل کړ. پېښه دا وه چې دی د خدای د فرمان پر وړاندې ودرېد.

پر دې اساس، ځینې عالمان وايي چې ایمان د انسان دروني خبره ده چې هم د ده له پوهې / خبرېدا سره اړیکه لري، هم یې له عواطفو، هیجاناتو، ارادې او عمل سره. معنا دا چې د انسان د وجود ساحې گڼې دي او

ایمان هغه تحول دی چې په دې ټولو ساحو کې، هممهاله او له یو بل سره په همغږي توب کې واقع کېږي او د انسان آزاد او شعوري انتخاب په کې پوره نقش لري.

د پیغمبر ﷺ په حدیثونو کې هم ویل شوي دي چې ایمان څو اویا څانگې لري، تر ټولو لوړه یې د توحید د کلمې ویل او تر ټولو ټیټه یې د خلکو له لارې د آزار د اسبابو لرې کول دي او دې ته هم اشاره شوې ده چې احیا هم د ایمان یوه څانگه ده. څنگه چې لیدل کېږي، ایمان هم وینا، هم عمل، هم احساس او هم هغه باطني حالتونه رانغاړي چې ظاهراً نه لیدل کېږي.

نو یوازې د خدای پر وجود او پر نورو دیني موضوعاتو خبرېدل / باور لرل، ایمان نه دی او هغه کسان چې په میراثي بڼه پر یو څه باور لري، یا یې د تلقین په بڼه ورباندې باور پیدا کړی دی، یا نه د دلیل پر اساس بلکې په نورو علتونو یې پر دیني موضوعاتو عقیده پیدا کړې ده، نه شي کولی چې پر ځان وویاړي چې لویه توره یې کړې ده ځکه چې دا نه ده معلومه چې په ایمان کې داخل شوي دي که نه. هماغسې چې د ایمان تعریف او ماهیت پېچلی دی، کفر هم پېچلی دی او په آسانی سره څوک کافر نه شو گڼلی. یوازې مسلمانان نه، بلکې ډېر هغه نامسلمان وگړي هم کافر نه شو بللی چې حقیقت ورته نه دی څرگند شوی او هغوی یې په اړه آزادانه او شعوري دریځ نه دی غوره کړی.

د بنسټپالو په اروا کې د تکفیر تنده

ځینې دوستان له سلفي تمایلاتو سره سره، بیا هم د صالح سلف له سپارښتنو سره غږوي. ټول عالمان خبر دي چې د سلف لویانو به ویل: «که د چا خبره نهه نوي بد تأویلونه ولري او یو ښه تأویل، باید هماغه یو ښه تأویل معتبر وگڼو». سلفو دا سپارښتنه په دې کړې وه چې د کورنیو شخړو او فتنو تجربو وربښودلي وو چې ځینې کسان برناحقه پر چا تور لگوي او که همداسې ونه کړو، د ډېرو کسانو وینې به په ناحقه تویې شي.

دا تجربه زموږ په زمانه کې بیا تکرار شوې ده او بې ځایو توروونو وینې تویې کړې دي. تمه ده چې د دیندارۍ ټېکه داران دې لږ تر لږه دغه مشهوره سپارښتنه عملي کړي او د اختلاف د ادبونو الفې دې په پام کې ونیسي.

دوی برعکس هڅه کوي چې هغه څه پر چا وتپي چې هغه نه دي ویلي، او په دې لاره هغه بې دینه وگڼي. د بنسټپالو په چلند کې حقیقت چندانې اهمیت نه لري او کله کله تور تر حقیقت ډېر ارزښت مومي. د دوی په نظر هدف وسیله توجیه کوي او پروا نه کوي که ادب او اخلاق تر پښو لاندې هم شي، په دې شرط چې مقابل لوری له ماتې سره مخ شي.

د دوی په نظر، ماتې د استدلال په ډگر کې نشته ځکه پوهېږي چې په دې برخه کې پخپله خورا کمزوري دي او ان ډارېږي چې خلک به پر هغو حقایقو خبر شي چې دوی ورنه پټ کړي وو. دوی ان په خبرو

اترو کې اجازه نه ورکوي چې بل خپله خبره بشپړه کړي، ځکه پارېږي چې که خلک پر دې موضوعاتو خبر شول نو بیا به د دوی بازار خراب شي.

دوی د خپل رقیب لپاره داسې ماتې غواړي چې په څه چل ول تورونه ورپورې کړي او د مخاطب، په تېره بیا د کم‌علمه او احساساتي مخاطب، په ذهن کې هغه سیکولر، غرب‌خپلی، مرتد ... معرفي کړي. که مطمین شي چې دې هدف ته رسېدلي دي، بیا ځان بريالی گڼي او که داسې ونه شول، هڅه کوي داسې وښيي چې دوی د دین دفاع کوي او رقیب یې پر دین بریدونه کوي.

د دوی لپاره دا مهمه نه ده چې مقابل لوری په صراحت سره وایي چې زه مومن او مسلمان یم، په ټینگار سره وایي چې په اسلام کې هېڅ عیب نشته زه چې نیوکه کوم د دین پر هغو تفسیرونو یې کوم چې ناسم دي. خو دوی ته دا اهمیت نه لري چې دا سړی به په رښتیا دینداره وي، ان کېدای شي تر دوی زیات دینداره وي. دوی د دې پروا هم نه کوي چې د قیامت ورځ راتلونکې ده او د خپلې هرې خبرې او هر تور په خاطر به ورته پوښتنه وشي. ښکاره خبره ده چې د دې پروا هم نه لري چې د چا منطق د خلکو د وینو د توپېدو مخه نیسي. دوی یوازې په دې فکر کوي چې څنگه مقابل لوری تکفیر کړي. که یې بله ورځ ولیدل چې د دوی پلویان مقابل کس ښکځي، نو د بریا جشن جوړوي او د تکفیر تنده یې د لږ وخت لپاره ماتېږي.

کفر د اصطلاح په توگه

د تکفیري چلند د فکري او اعتقادي اساساتو سپړل په الهیاتو او کلام علم پورې اړه لري ځکه چې د کفر او ایمان مبحث او د دې دوو د حدودو او ثغورو د ټاکلو پر سر اختلاف، په علم کلام کې تر بحث لاندې نیول کېږي.

علمي او الهیاتي مبحثونه له خپل ټول اهمیت سره سره، په یوازې سر نه شي کولی چې کوم سیاسي-ټولنیز بهیر رامنځته کړي، له دې څخه په تیوریکي حوزه کې کار اخیستل کېږي. دغه تیوری هله ژوندی کېږي او د خلکو پر ټولنیز ژوند اغېز پرېباسي چې ځینې نور عناصر پرې ورزیات شي. یو عنصر یې د دې تیورۍ د جذب لپاره اروايي بستر دی. د تکفیر په پدیده کې د اروايي عامل نقش باید په جدي توگه وڅېړل شي.

تکفیر یوازې دا معنا نه لري چې څوک په نامسلماني محکوم شي او کفر هم یوازې د نامسلمانونو معنا نه لري. د کفر او ایمان کلمو د اسلامي تفکر په تاریخ کې په مختلفو مناسبتونو کې مختلفې معناگانې موندلې دي. دا کلمې یوازې په قرآن او حدیث کې نه، بلکې د مسلمانو متفکرانو په کتابونو او د مسلمانانو په ورځنیو چارو کې هم په مختلفو معناگانو کارول شوې دي.

د مسلمانانو په گړني فرهنگ کې ایمان کله کله د خپلې کلامي معنا مطابق، د مسلماني د دایرې په منځ کې اوسېدو ته وایي او په دې حساب کفر له دې دایرې څخه د باندې اوسېدو په معنا دی. خو ډېر مسلمانان په

خپلو ورځنيو خبرو کې ايمان ديني ارشاداتو ته د پابندۍ او التزام په معنا کاروي او بې ايماني د منافقت، کمزوري دينداري، او اخلاقي انحراف په معنا.

ليدل کېږي چې هغه څوک چې په معامله کې د حلال او حرام پروا نه کوي يا په لمانځه او روژه کې ټينگ نه دي، بې ايمانه بلل کېږي. په مقابل کې يې بيا هغه کسان چې دغه واجبات ترسره کوي، مومن انسان بلل کېږي. کله چې څوک بې ايمانه معرفي کېږي، لکه هغه کس دی چې خپل هېواد او اولس ته يې پر تعهد او وفادارۍ شک شوی وي او نور د اعتماد وړ نه وي. سره له دې چې دی لا خاين نه بلل کېږي خو د پاکو او خالصو انسانانو له دايرې ايستل کېږي او د مشکوکو وگړو په ډله کې شاملېږي. په دې لحاظ، دلته کفر او ايمان يوازې د ديندارۍ د کمزوري توب معنا بندي او د ټولني په چلند کې يې غبرگون هم ليدل کېږي، دغه کس د اعتماد له مقامه د بې اعتمادۍ درجې ته راټيټېږي.

بل ځای کې بيا کفر د قوانينو او اصولو د ماتولو په معنا دی او هغه کس چې په ټولنه کې د رسمي نورمونو او اصولو تابع نه وي، کافر بلل کېږي؛ بې له دې چې د کافر د کلمې کلامي معنا يې منظور وي، لکه د اقبال دا شعر:

نماز بی حضور از من نمی آید نمی آید

دلی آورده ام دیگر از این کافر چه می خواهی

دلته د کافر معنا هغه کس دی چې تابوگان ماتوي او د منل شويو عرفونو تابع نه دی. د دې مورد لپاره په فارسي ادب کې گڼ مثالونه موندلی شو. په قاموسونو کې د کافر کېش، کافر ماجرا، کافر صفت، کافر بچه او نور ترکیبونه په ورځنيو خبرو کې مختلفې معناگانې لري. [په پښتو کې کافر د سخت، لوی، تکړه، حيرانوونکي په معنا هم کارېږي، لکه د اولس په خبرو کې چې اورو: «پلانکی کافر ملا دی» يا «پلانکي کافره خبره وکړه». ژباړن]

گناه، هنر، او د سپمبولونو جنگ

گناه د اسلام په ميتافيزيک کې مهم ځای لري. گناه د خدای د نافرمانۍ معنا لري. شيطان د همدې نافرمانۍ په سبب ورتل شو او په ابدې لعنت اخته شو. مومن انسان تل د رتل کېدو او لعنت کېدو وېره په زړه کې لري. په قرآن مجيد کې مومنانو ته خبردارۍ ورکړل شوی چې له گناه دې ډډه وکړي چې په دنيا او عقبا کې له الهي مجازاتو سره مخ نه شي.

دیني وجدان هېڅکله د گناه له وېرې بې غمه نه دی پاتې شوی. له گناه او جزا څخه وېره د مومنونو انسانانو د ارواپوهنې یوه برخه ده. البته دلته مومن د میراثي ایمان په معنا نه دی بلکې مومن هغه کس دی چې په شعوري توګه یې پخپل انتخاب دیني ضوابط منلي وي.

د گناه په اړه خبرداری د قرآن مجید د نزول له هماغه لومړنیو ورځو څخه ورکړل شوی و خو دا چې د گناه د تعریف، بیان او پلېندې لپاره ځانګړی فصل په کې نه و، نو لومړنیو مومنانو دا اړتیا احساس کړه چې هم د گناه تعریف ولري او هم د گناهونو د اهمیت او شدت حساب راملوم کړي.

مخکې تر هغې چې دغه اندېښنې عملي بڼه خپله کړي، د درېم خلیفه په وژلو سره لویه فتنه راغله. له دې پېښې سره دا پوښتنه پیدا شوه چې کبیره گناهونه له ایمان سره څنګه جوړېدای شي؟ کولی شو هم گناه وکړو او هم ایمان ولرو؟ د کبیره او صغیره گناه تر منځ پوله هر وخت ثابته وي که دپخوا هاخوا کېږي؟ په دې منځ کې طاعت له ایمان سره څه رابطه لري او د طاعت له کمېدو او زیاتېدو سره ایمان هم کمېږي، زیاتېږي؟ که گناه له هغو منکراتو څخه وي چې په عمومي حوزه کې ترسره کېږي نو څه به ورسره کوو؟ ایا امر بالمعروف او نهی عن المنکر د دین په اصولو او د ایمانداری په ارکانو کې حساب دی؟

څومره چې د اسلامي ټولني په ننه کې خشونتونه زیات شول، لکه د جمل، صفین، او نهروان جګړې، په کربلا کې د امام حسین قتل، په مدینه کې د حَرّه پېښه او داسې نور، نو هماغومره دا پوښتنې هم پراخې شوې. دې پوښتنو ته د ورکړل شویو ځوابونو پر اساس مومنان په څو لویو ډلو ووېشل شول. دغه ډلې په وینا او عمل کې یو د بل پر وړاندې ودرېدې او کله وارې یې تورې هم راوايستلې.

په نظري شخړو کې به ټولو له قرآن او سنت څخه ګټه اخیستله خو قرآن او سنت پخپله غلي وو. ویل به یې چې له فحشا او منکر او بغي څخه ډډه وکړئ او کفر او فسوق او عصیان بد وګڼئ، خو دا یې نه ویل چې د دوی ترمنځ توپیر څه شی دی. بنایي د قرآن او سنت لومړني مخاطبان به پوهېدل چې د دې هرې کلمې مقصود څه دی نو توضیح ته به یې اړتیا نه احساسوله. خو له وروستیو مسلمانانو څخه لاره ورکه وه او د هرې کلمې د تعریف او د مصداق د تعیینولو پر سر به یې سره شخړې کولې.

د اسلامي ټولني سرلاري له لومړنیو متکلمانو لکه حسن بصري او واصل بن عطا رانېولې تر غزالي او ابن قیم پورې ټول په دې هڅه کې وو چې خلک له دې لالهاندې څخه وژغوري.

په دې بهیر کې کله گناهونه په صغیره او کبیره وېشل کېدل او کله په ظاهري او باطني، کله د قلب او جوارح، کله د قبیح لذاته او قبیح لغیره، کله د حق الله او حق الناس، کله د لازم او متعدي، کله د عاجل او آجل، کله د عام او خاص، کله د دنیوي او اخروي، په ډلو وېشل کېدل. د دغو پلېندو معیار، کله د مقدس متن صریح کلام، کله یې اشاره او کله نورې قرینې وې. البته په دې ټول بهیر کې به عقلي اجتهاد هم برخه لرله.

په هغه ترتیب کې چې د اسلامي اخلاقو په تخصصي کتابونو کې راغلی، کفر او شرک (سره له دې چې د تعریف په اړه یې د نظر اختلاف شته) د گناهونو په سر کې ځای لري. قتل نفس ورپسې دی. د نورو کبیره گناهونو پر سر هم صاحب نظران یوه خوله دي، سره له دې چې د ترتیب او درجې په اړه یې هم نظره نه دي. نور گناهونه دا دي: دروغ ویل، کرکه کول، عجب او له ځانه راضي اوسېدل، کبر، په لاس یا ژبې سره د بل هوساینې ته تاوان رسول، د چا بې عزته کول، غیبت، په درواغو شهادت ورکول، د کروندو او څارویو تباہ کول، د گاونډي ځورول، له مور و پلار سره د اړیکې پرې کول، د صله رحم له لاسه ورکول، د خدای په نامه د خلکو د شتمنی څپلول، تور پورې کول، بهتان، بدگوماني، ملنډې، د ریا عبادت، جباریت او شخه غاړه وړل، پر کمزورو ظلم کول، ... دا ټول هغه موردونه دي چې په قرآن او حدیثونو کې یاد شوي دي.

خو په اسلامي فرهنگ او د مسلمانانو په عملي ژوند کې د دې سرلارو نظر د تطبیق وړ نه وو. که ځینې کتابونه لکه د ابوالفرج اغانی، زر او یوه شپه، قابوسنامه، سیاستنامه، سفرنامه، او د ابوفراس، متنبی، فرخي، خیام، او حافظ شعرونه وگورو یا شاهنامه او مثنوي په انټروپولوژیک لحاظ وڅېړو، وبه گورو چې اسلامي ټولني به گناهونو ته په کوم نظر کتل او د دوی نظر د فقیهانو او متکلمانو له پلبندي سره څه توپیر درلود.

د اسلامي تاریخ په اوږدو کې دا بهیر دایمي قبض او بسط درلوده او د زاهد او محتسب تر څنگ به رند او مطرب او ساقی هم خپل نقش لوباوه. کله خو به یوه خوا بل لوری ننگاوه. همدارنگه په هره مرحله کې به د گناه او ثواب، بېگنې او بدگنې د ټاکلو لپاره خاص تابوگان او خاص سپمبولونو وو.

په اوسني پېر کې (چې په یو لحاظ د دیني هویت د بیارغولو پېر دی) د گناه مفهوم له سیاسي مقولو سره غوټه شوی دی. دلته د پردیو د فرهنگ د غلبې نښې او پر یوې پلې د بلې پلې اقتدار هم په لویو گناهونو کې شمېرل کېږي، ان که په کتاب او سنت کې یې په اړه هېڅ صریح حکم هم نه وي او ان که د فقیهانو او متکلمانو په برابر کړي جدول کې ورته زیات اهمیت نه وي ورکړل شوی.

نن سبا ځینو ته دا د لویو گناهونو پر ضد مبارزه ښکاري چې د ښځو د سر او مخ پر پټولو (هغه که مسلمانان وي یا نامسلمانان، وینځه وي که آزاده)، د ښځې پر مطلق، او د ښځې د غږ غلي کولو پر سر لاندې وکړي. دا موضوع ان د راشد خلیفه گانو په وخت کې هم داسې نه وه. هاغه مهال او ان تر څو راوروسته پېړیو پورې به وینځو او نامسلمانو ښځو حق درلود چې په لوڅ سر او بریندو لاسونو وگرځي. هاغه مهال چې لوی مجتهدان د اسلامي فقهي په تدوین لگیا وو، چا د داسې مېرمنو شتون د مسلمانانو د دیندارۍ پر خلاف نه گانه.

نن سبا ځینې مسلمانان د ښځو صوتي او تصویری هنرونه نه زغمي. ان که په اسلامي ملکونو کې نامسلمانې ډیپلوماتې مېرمنې د خپلې ټولني او فرهنگ پر اساس محترمانه جامې واغوندي، نه زغمل کېږي. حال دا چې نه یوازې په قرآن او سنت کې بلکې په سنتي فقه کې هم په دې اړه سخت حکمونه نشته.

که د دې دعويې بېخ ته فکر وکړو، سره له دې چې ظاهراً مذهبي ښکاري خو دا د هغو کسانو سياسي-فرهنگي دعوا ده چې غواړي خپل هويت ثابت کاندې. دوی پر نامسلمانو مېرمنو د خادر اغوستل پر «بل» د خپل بروالي نښه گڼي، خو دې ته يې پام نه وي چې دغه بریا به په حياتي چارو لکه علمي، اقتصادي، نظامي او ان سياسي چارو کې واقعي بروالی راولي يا ان ورسره تړاو هم لري که نه.

څوارلسم څپرکی

مور او تاریخي پېښې

د کربلا د ماجرا په اړه یوه خبره

تاریخي روایتونه او گزارشونه، خالص نه دي. رويانو، د هغه څه په اړه چې یې لیدلي یا اورېدلي دي، خپل تفسیر بیان کړی دی. څوک چې د یوه مطلب تفسیر کوي، د هغه عاطفي حُب او بغض، سیاسي او اجتماعي تعلق، مادي یا معنوي گټې، فرهنګي او محیطي تعلق، شخصي تجربې، پوهه، ارواپوهنیزې ځانګړنې، عمر، او ډېر نور عاملونه اغېز پرې باسي. دا به ناسم تصور وي چې وایو یو روایت به د دې عاملونو له اغېزې پرته زموږ لاس ته راوړسېږي.

د کربلا په ماجرا کې، څه چې هېڅ شک په کې نشته، د حضرت حسین شهادت دی او دا چې هغه صالح و او دا چې د هغه وژل په اخلاقي لحاظ غیرموجه وو. د ماجرا بله یوه څنډه هم نه شي ثابتېدای. ایا حضرت حسین د انقلاب نیت درلود؟ ایا هغه له مخکې نه دې کار ته پروګرام جوړ کړی و؟ ایا اموي حکومت هغسې بد و چې عباسیانو پر دوی تر غلبي وروسته ویل؟ که دوی مبالغه کړې ده؟ ځکه چې د غالب لوري په لاس لیکل شوی روایت په داسې حال کې چې مغلوب لوری نور نه وي، بې پلوه نه وي. همدارنګه دا هم نه ده معلومه چې حضرت حسین، پرته له دې چې د رسول ﷺ لمسی او د څلورم خلیفه زوی و، ایا د رهبري نورې ځانګړنې یې هم لرلې؟ ځکه چې داسې دلیل نشته چې راوبښي ده د خپل عصر له نورو سرلارو لکه عبدالله بن عباس، عبدالله بن زبیر، عبدالله بن عمر، او نورو څخه څه توپیر درلود. سره له دې چې هغه، په تېره بیا وروسته تر دې چې حضرت حسن له معاویه سره مصالحه وکړه، کافي کلونه په واک کې لرل او د ده او کورنۍ لپاره یې د هوساینې شرایط هم برابر وو خو نه د ده د کوم علمي فعالیت نقل شوی دی، نه یې د اجتماعي فعالیت یا د بل مهم کار. په مناقبو کې چې د ده په اړه څه ویل کېږي یوازې یو څو ساده روایتونه دي لکه یوه بې وزلي ته د ډوډۍ ورکول، د یوه فقیر پوښتنه کول، یوه پوروري ته د پور بڅښل او داسې نور چې داسې روایتونه د هاغه وخت د ډېرو نورو کسانو په اړه هم شته. د روایتونو مطابق هغه 58 یا 57 کاله عمر وکړ خو د کربلا له ماجرا پرته په تاریخ کې د هغه په اړه د بلې مهمې کارنامې ذکر نه دی شوی.

تر دې ورهاخوا، دا چې حضرت حسین عراق ته وروبلل شو، په دې کې د یمني او حجازي، شمالي او جنوبي عربي قبیلو تر منځ ټکرونه او سیالی. او نورې تربګنۍ چې تر اسلام مخکې وې او تر اسلام وروسته هم د سیاسي قدرت د خپلولو لپاره وغځېدې، دخپل وو خو د کربلا په ماجرا کې دا ټول له پامه غورځول شوي دي.

دوو نامتو معاصرو پوهانو د دې پېښو ځینې برخې لیکلې دي، محمد عابد جابري «په اسلام کې سیاسي عقل» کتاب کې د عربانو له قومي-قبیله یي جوړښته پرده پورته کړې ده او هغه ژور ټکرونه یې یاد کړي دي چې د جمل، صفین، نهروان، کربلا، او حره جنگونه ورنه راوژپړېدل او وروسته بیا د شیعې او سني مذهبونو په بڼه ښکاره شول. بل هشام جعیط زبردسته عرب تاریخپوه دی چې په «الفتنه» کتاب کې یې د هغې دورې د سیاسي او اجتماعي تحولاتو نور اړخونه په ځیر سره شنلي دي.

که دغه موضوعات په پام کې ونه نیسو، د کربلا پر ماجرا به پوه نه شو او د هغو فوسیل وزمو خبرو چې زموږ په تاریخ کې یې رسوب کړی دی، بیا بیا تکرار نه د دې پېښې د حقیقت په پوهېدا کې راسره مرسته کوي او نه زموږ د ټولنې اوسنۍ ستونزې هوراوي، بلکې لا یې زیاتوي.

زه دقیقاً نه شم پوهېدای چې دا نو څه معنا لري چې یو لیکي «د امام حسین د شهادت تسلیمت وایم»، بل لیکي «د امام حسین انقلاب داسې و او هسې و» ... د دې ډول شعارونو تکرار چې هېڅ علمي لید او تاریخي نقد په کې نشته، په عمل کې د جهل او کنګلو ذهنونو د بیاتولید سبب کېږي. لږ تر لږه زموږ باسواده وګرې خو باید د دې شیانو عواقبو ته پام وکړي. دغه وینې چې نن سبا زموږ په سیمه او په منځني ختیځ کې توپیري، له دې روایتونو او ذهنیتونو سره بې ارتباطه نه دي.

دغه اوسني روایتونه چې د څېړنې او نقد له هېڅ فلټره نه دي تېر شوي، هغه ایډیالوژیکي خبرې دي چې یوازې د ځینو کسانو قدرت او واکمني ټینګوي. هغه خو لا پرېږده چې څومره خرافات ورسره یوځای شوي دي.

البته منظور مې د اهل تشیع ورونو اعتقاداتو ته سپکاوی نه دی، ځکه چې مودبانه او په اصولو برابر نقد باید توهین ونه ګڼل شي، هماغسې چې احترام هم د هر باور د تایید په معنا نه دی.

له بلې خوا، د عاشورا او کربلا د کیسې ځینې څنډې ان د شیعې وروڼه په مُسَلَمو اعتقاداتو کې هم شاملې نه دي او که د اهل تشیع معتبر عقیدتي کتابونه وګورو، داسې شیان په کې نشته او ځینې عالمان یې نیوکه هم پرې کوي خو دا چې عوام پالنه غالبه ده، د هغو عالمانو خبرې هم لږ اورېدل کېږي.

موږ دا حساسه قضیه ځکه تر عقلي او استدلالی څېړنې لاندې نیسو چې زموږ پر ژوند او جمعي امنیت اغېزه لري او څوک دې داسې نه ګڼي چې دا خبرې د مذهبي عقدي یا د نورو د نه زغملو په خاطر مطرح کېږي.

که څوک د عاشورا دغه ټول مراسم په جوماتونو یا تکیه خانو کې ترسره کړي، نو هېڅ اړتیا یې نشته چې بل کس دې ورباندې بحث او اعتراض وکړي، دا نه په ما پورې اړه لري، نه په بل چا پورې. خو کله چې په عمومي حوزه کې دا کار کېږي او د مذهبونو د پیروانو تر منځ حساسیتونه پاروي او محیط مذهبي انفجار ته برابرې نو زموږ د ټولو اخلاقي وظیفه جوړېږي چې د کلیشه یي خبرو د تکرار پر ځای، خلک راوبولو چې د دې

مسألې ځينو برخو ته بياکتنه وکړي چې عقلاني ليدلوری پياوړی شي او هغه غوڅ باوري چې د مذهبي تعصبونو سبب کېږي، کمه شي. له دې پرته به د اوضاع کنترول د هر چا له لاسه وځي. بيا به که هره وینه په ناحقه تويه شي يا هر ناورين رامنځته شي، مور به ټول ورباندې پر يو.

ما په دې وروستيو کلونو کې ليدلي دي چې په دواړو خواوو کې مذهبي احساسات اوج ته رسېدلي دي او باور لرم چې که چېرې د دواړو خواوو عقلمند کسان له دې قضیې سره مسوولانه چلند ونه کړي او د عوامو له تبعيته ځان خلاص نه کړي نو دواړه خواوې به سخت تاوانونه وکړي. که همدا اندېښنه راسره نه وای، نو ما به دغه بحث نه وای کړی ځکه چې زه بحمدالله هېڅ مذهبي تعصب نه لرم او که په اهل سنت کې هم کوم نامعقول خرافات ووينم، همداسې به غاړه خلاصوم. زه اصلاً شيعه توب يا سني توب د چا د ښه والي يا بدوالي معيار نه گنم، بلکې باور مې دا دی چې انساني کرامت او اخلاقي فضيلت د هرڅه اساس دی.

د سپکاوي پوله چېرته ده؟

وروسته له هغې چې ما د کربلا د پېښې په اړه ليکنه خپره کړه، ځينو لوستونکو ادعا وکړه چې حضرت حسين ته په کې سپکاوی شوی دی. دوی زما پر دغو جملو استناد کړی و چې ويلي مې وو: «امام حسين صالح انسان و» او بيا مې هغه د خپل عصر له نورو سرلارو لکه ابن عباس، ابن عمر او ابن زبير سره يو ځای ياد کړی و.

زه پوه نه شوم چې د يو چا صالح گڼل (خو داسې نه ويل چې هغه معصوم و) ولې سپکاوی گڼل کېږي. قرآن مجيد د ډېرو انبياوو په اړه د «عبادنا الصالحين» عبارت کارولی دی. معصوم له هغو اصطلاحاتو څخه دی چې وروسته بيا جوړ شوي دي او قرآني اصل نه لري. په قرآن کې د دې کلمې مشتقونه راغلي دي لکه "والله يعصمک من الناس" خو دا د معصوميت په اوسنۍ معنا نه ده، بلکې معنا يې له توطیې او فيزيکي زيانه خوندي ساتل دي.

د معصوم اصطلاح د گڼو نورو تخصصي اصطلاحاتو په شان، د فقهيې او کلام په حوزه کې د وخت په تېرېدو سره رامنځته شوې او د قرآن په خاصو اصطلاحاتو کې نه حسابېږي، حال دا چې د صالح کلمه په قرآني مصطلحاتو کې شامله ده. بله دا چې د اهل سنت اجماعي عقیده دا ده چې له پيغمبرانو پرته به بل کس معصوم نه گڼل کېږي او دا تر اوسه پورې چا ته سپکاوی نه دی ښکاره شوی. له دې نظره، د اهل بيت د لويانو او نورو صالحو کسانو احترام او د هغوی معصوم نه گڼل سره په ټکر کې نه دي.

درېمه خبره دا چې عصمت داسې مفهوم دی چې تر مناقشې لاندې دی. د عقیدې په کتابونو کې ان د انبياوو د عصمت د حد او څرنگوالي په اړه د نظر اختلاف شته. ځينو ويلي دي چې د دوی عصمت يوازې له گناه

څخه دی، نه له هغو تېروتنو څخه چې د معصیت له قصده پرته ځنې کېږي. ځینو بیا ویلي دي چې د انبیاوو عصمت یوازې له کبیره گناهونو څخه دی، نه له صغیره گناهونو څخه. بله ډله وایي چې د هغوی عصمت له هغو عیبونو او رذایلو څخه دی چې اخلاقي حیثیت ته یې تاوان رسوي. د ځینو په باور عصمت تر رسالت وروسته دورې پورې ځانگړی دی او تر رسالت یا نبوت مخکې دوره نه راڅرگنديږي. همدارنگه ځینو ویلي دي چې عصمت د غیبی دخالت په معنا نه دی، بلکې د اخلاقي تکامل په معنا دی چې دا تدریجی بهیر دی او د دوی په خپله هڅه د وخت په تېرېدو سره سر ته رسېدلی دی. کله چې د انبیاوو د عصمت په اړه د عقیدې او کلام د عالمانو تر منځ داسې بحثونه شته نو د امامانو د عصمت په اړه خو دا مناقشې لا زیاتېږي. خصوصاً په دې چې د امامانو د عصمت لپاره هېڅ قاطع دلیل نشته. قاطع دلیل آیت (قطعي الدلالة آیتونه) یا متواتر قطعي الدلالة حدیثونه دي چې د هغوی د عصمت صراحت په کې وي. په دې اړه پر هغه شي چې استناد شوی دی، قطعي الدلالة نه دي، لکه د تطهیر، مباحله، امامت، اکمال دین او نور آیتونه چې هر یو یې په مختلفو بڼو تأویلېدای شي او هېڅ تأویل به یې داسې قطعي نه وي چې د نظر اختلاف ورباندې نه وي. هغه حدیثونه هم چې د دلیل په توگه وړاندې کېږي، همدا ستونزه لري. دا چې په دې اړه د دواړو غاړو له خوا کافي کتابونه او مقالې لیکل شوي دي، نو اړتیا یې نشته چې بیا یې تکرار کړم. نتیجه دا چې که څوک د امامانو په عصمت قایل وي، که نه وي، په مسلمانی او ایمانداری کې یې خلل نه راځي. څلورمه خبره دا چې که د لویانو د شخصیت پر ماورایي بُعدونو ټینگار وشي (چې دا پر عقلي او علمي استدلال بنا هم نه وي بلکې یوازې پر روایتونو تکیه کوي)، نو نه یوازې دا چې د جمعي عقلانیت له ودې سره مرسته نه کوي بلکې تحجر او جمود هم زیاتوي.

په عامه توگه د عاشورا د ورځې او په خاصه توگه د کربلا د پېښې په اړه د اهل سنت او اهل تشیع ترمنځ دوه متفاوت نظرونه شته. زه به دلته قضاوت نه کوم چې کوم یو یې سم دی خو غواړم دومره عرض وکړم چې دوه متفاوت نظرونه شته او ښه به دا وي چې دواړه خواوې د یو بل په لیدلوري خبرې وي. د اهل سنت له نظره، البته نه د عوامو او د ټیټې درجې عالمانو بلکې د اهل سنت د لویو عالمانو له نظره، د عاشورا د ورځې اهمیت د امام حسین د شهادت په خاطر نه دی. په دې لیدلوري کې له شخصي اقاربو پرته نور د هر چا د مړینې په خاطر ماتم او سوگواري بدعت دی او گناه لري، خصوصاً که دا مراسم مذهبي بڼه خپله کړي او اخروي ثواب او اجر ورپورې وتړل شي. په دې لیدلوري کې د عاشورا د ورځې اهمیت په دې کې دی چې کله پیغمبر ﷺ مدینې ته راغی، ویې لیدل چې بني اسراییل په دې ورځ روژه نیسي. ده چې یې دلیل وپوښت، هغوی وویل چې خدای په دې ورځ موسی د فرعون له لاسه وژغوره. پیغمبر ﷺ هم وویل چې مور موسی ته تر تاسو لا نږدې یو. د اهل سنت په نظر دا یو معتبر روایت دی چې په صحیح مسلم او ځینو نورو صحاح سته کې راغلی دی. همدارنگه د اهل سنت په نظر د سید الشهداء لقب په حضرت حمزه پورې اړه لري، نه په حضرت حسین پورې. د اهل سنت لپاره د دې ورځې مذهبي جنبه یوازې دا ده چې د پیغمبر ﷺ په پیروي په دې ورځ روژه ونیسي. له دې پرته نورې چارې چې په دې ورځ ترسره کېږي، مذهبي اساس نه لري بلکې عامیانه دودونه دي.

د اهل تشيع وروڼو په نظر، البته د دوی په رسمي نظر، حضرت حسين معصوم شخصيت او الهي مقام درلوده او کربلا ته د هغه ورتگ هم د وحي يا الهام پر اساس و. همدارنگه په ځينو هغو روايتونو کې چې د اهل بيت له ځينو امامانو روايت شوي دي، د حضرت حسين لپاره ماتم کول هم ثواب لري او خلک دې کار ته هڅول شوي دي. دا چې د ماتم بڼه دې څرنگه وي، په مختلفو زمانو کې له فرهنگي او اجتماعي شرايطو سره بدل شوی دی. خو د ځينو هغو قرينو له مخې چې د اهل تشيع څېړونکو ښودلي دي، د ماتم کولو دغه اوسنۍ بڼه او لارو کوڅو ته راوتل د صفويانو په زمانه کې دود شوي دي.

که غواړو چې د تېر تاريخ د پېښو اعتبار او څرنگوالي معلوم کړو، بايد د تاريخ ليکنې له علمي قواعدو څخه مرسته وغواړو. تر دې دمه سني او شيعه دواړو پر روايتونو تکیه کړې ده او ما نه دي اورېدلي چې په علمي ميتود دې کوم څېړنيز کتاب په دې اړه کښل شوی وي.

بله لاره دا ده چې وگورو د يوې قضیې په اړه مو انگېرنه او د خلکو په منځ کې د هغې رواجول به څه پاييلې ولري. خبره دا ده چې د انسان وينه او ژوند تر هرې کيسې، اسطوريې او تر هر روايت مهم دي. مذهبي دودونه هله ارزښتمن وي چې د انسانانو د فيزيکي او معنوي هوساينې سبب شي، نه دا چې د هغوی ژوند او امنيت ته خطر پېښ کړي. له دې نظره، د عاشورا داسې لمانځل چې نن سبا دود شوي دي، اندېښنې راپاروي. ځکه چې لارو کوڅو ته راوتل، د دواړو غاړو امنيت له خطر سره مخ کوي. واقعيت دا دی چې پر هېڅ سني مذهبي دا بڼه نه لگي چې شيعه وروڼه دې په عمومي حوزه کې چې د ټولو مال دی، په دې بڼه لاريونونه وکړي او خپل زور راوښيي. دا د دې سبب کېږي چې سنيان له شيعه گانو څخه لرې شي. په کويټه کې له هزاره گانو سره د خشونت يو علت به همدا مراسم وي. کله چې دوی په دې مراسمو کې خپل ځواک ښيي، اکثريت ورته فاصله پيدا کوي او کله چې دوی قرباني کېږي، هغه خواخوږي چې بايد ورسره وشي، د اکثريت له خوا نه ښودل کېږي.

اصلاً شيعه او سني او ټول وگړي بايد په سوله او امن کې د يو بل په څنگ کې ژوند وکړي او له يو بل سره په نرمۍ او مدارا وچلېږي. نو د احساساتي چارو په خاطر بايد دا اصل له خطر سره مخ نه کړو. د دې معنا دا نه ده چې اهل تشيع دې خپل مراسم نه کوي، بلکې بايد د مراسمو بڼه يې داسې وي چې دواړو غاړو ته کوم ناوړه پايله ونه لري.

تاريخي گزارشونه او د اعتبار کچه يې

ايا هغه جنگونه چې په صدر اسلام کې د مسلمانانو او د هغوی د مخالفانو ترمنځ شوي وو، هغه که د پيغمبر ﷺ په ژوند کې وو او که د راشده خليفه گانو په زمانه کې، د افراط او اعتدال په تله تللی شو؟ که يې تللی شو نو د هاغه پېر مسلمانان افراطي گڼلی شو؟ که هغوی افراطي نه شو گڼلی نو ولې ځينې اوسنۍ اسلامي

پلې افراطي وبولو؟ دا پوښتنه تر یوه بریده فکر غواړي خو ښایي دغه څو ټکي چې دلته به یې عرض کړم، دغه ابهام یو څه لرې کړي.

لومړی ټکی دا دی چې تاریخي روایتونه له مطلق اعتباره برخمن نه وي، ان هغه روایتونه چې د اهل علم، مثلاً د محدثینو د سلیقې پر اساس صحیح گڼل شوي دي.

د تاریخي روایتونو د منلو لپاره ځینې میتودونه شته. البته ځینې روایتونه دي چې د تواتر حد ته رسېدلي او په تاریخي مسلماتو بدل شوي دي او دا خورا لږ دي، پاتې نور روایتونه د احتمال په حد کې دي او په هېڅ لاره یې اعتبار تر دې نه زیاتېږي.

نو که د صدر اسلام د روایتونو په اړه خبرې کوو، بویه چې دغه ملاحظه په ذهن کې ولرو. د تاریخي گزارشونو یقیني گڼل او ورباندې قطعي باور کول د تاریخ له علمي اصولو سره اړخ نهلگوي. داسې ویلی شو چې که چېرې دغه پېښې واقعاً هماغسې پېښې شوې وي چې موږ ته یې خبر رارسېدلی، نو بیا په افراط کې حسابېدای شي که نه؟

پر دې له پېرې پخوا زمانې څخه بحثونه شوي دي چې کوم معلومات باوري گڼلی شو. دا نه ده معلومه چې لومړی چا دا بحث وکړ خو د سوکرات، اپلاتون او اریستو له زمانې څخه رانېولې د دکارت، هیوم، کانت، راسل او نورو فیلسوفانو تر پېره جدي او سیستماتیک بحثونه پرې شوي دي.

تر راشده خلیفه گانو وروسته چې د امپراتورۍ عصر پیل شو (ځینې یې خلافت بولي) او د اسلامي تمدن رغېدل شروع شول، د ځینو علمونو بنسټ کېښودل شو. دغه علمونه په دوو ډلو ووېشل شول: نقلی او عقلي. البته چې د دې دوو تر منځ داسې څرگنده او پېره پوله نه وه چې یوه د بلې له تداخله وساتي.

په دې وخت کې هم دا پوښتنه راولاړه شوه چې پر کومو معلوماتو بارو کولی شو. دا پوښتنه یوازې د قضیې د علمي بُعد په خاطر نه کېده بلکې په دې خاطر هم کېده چې د واک او قدرت پر سر دعوی وې. د هاشمي او اموي تر منځ له لانجې رانېولې تر عدنانې او قحطاني عرب، ربیعې او مضر عرب، جنوبي او شمالي عرب، عراقي او شامي پلې، یمني او حجازي، همدارنگه عربي، شعوبي، موالي او نورې پلې ټولې په دې لانجه کې دخپلې وې او هرې پلې هڅه کوله چې د قدرت په پېچلي جوړښت کې ځانته ځای پیدا کړي.

په دې لانجو کې معلومات او پوهې هغه وسلې وې چې په وسیله یې د رقیب مشروعیت ختمېدای شو. د بشر د تاریخ د هر سیاسي-اجتماعي جوړښت په څېر، هلته هم د مذهبي، فرهنگي او اجتماعي ارزښتونو داسې مجموعه رامنځته شوې وه چې کولی یې شول چا ته مشروعیت ورکړي یا یې مشروعیت ختم کړي. په داسې شرایطو کې به د معلوماتو نقل، تصرف، تعدیل، حذف، او جعل کېدل او پر معلوماتو به څه ورزیاتېدل یا څه ورنه کمېدل. همدا وجه وه چې په دوو پېړیو کې د دیني روایتونو شمېر یو میلیون ته نږدې شوی و. دا خبره

امام احمد حنبل کړې ده چې خپل «مسند» کتاب کې یې د دې روایتونو له منځه شاوخوا پنځه څلوېښت زره روایتونه غوره کړي دي. البته دا روایتونه له هغو روایتونو بېل دي چې یوازې تاریخي گزارشونه به وو او د واقدی، ابن سعد، او ابن اسحاق په شان مشهورو تاریخ لیکونکو په خپلو کتابونو کې راټول کړي وو او محدثانو به د اعتبار وړ نه گڼل، هماغسې چې مورخانو به د محدثانو روایتونه ډېر باوري نه گڼل.

د قدرت او ثروت پر سر شخړې نورې لانجې هم وزېږولې او ډلې ټپلې یې رامنځته کړې، لکه اهل سنت، شیعه، خوارج، معتزله، جهمیة، مرجئه، او نورې ډلې چې د ملل او نحل په مبحث پورې اړوندو کتابونو کې راغلې دي، په تېره بیا د عبدالکریم شهرستاني په مشهور کتاب کې د دې ډلو د فکري او کلامي اساساتو په اړه مفصل بحثونه شوي دي.

هرې ډلې خپل ځانگړي فقهی- کلامي اساسات لرل چې د توجیه لپاره به یې د قرآن آیتونه او د پیغمبر ﷺ حدیثونه هم راوړل. البته هغه آیتونه چې په دې لانجه کې به په درد لگېدل کم وو خو روایتونه بیا بې شمېره وو. همدا وه چې بله لانجه راپیل شوه، هغه دا چې کوم روایتونه منلی شو او پر کومو گزارشونو باور کولی شو. په پیل کې د روایتونو د منلو، راټولولو، او نقل کولو په اړه داسې واحد میتود نه و چې ټول پرې اتفاق ولري. هغه کسان چې په دې کارونو بوخت وو، عمدتاً درې ډلې وې: محدثین، مورخین، او قُصاص (نکلچیان).

قُصاص یا نکلچیان هغه ډله وه چې په عامو خلکو کې یې پلویان زیات وو او د نن د ټلويزیون او سینما په شان به یې خلکو ته بوختیا جوړوله. د دوی کیسو به د ځمکې او آسمان له خلقت څخه رانېولې د دېو او بناپېرۍ تر کیسو پورې رانغاړل. طبیعي ده چې په دې منځ کې به یې د پیغمبر ﷺ او صحابه وو د ژوند او د صدر اسلام د پېښو کیسې به یې هم کولې. د عامو خلکو د ذهنیت یوه برخه به له همدې کیسو رغېدله. مورخانو به هڅه کولو چې د تاریخ لیکنې له میتود په استفادې سره گزارشونه ثبت کړي. سره له دې چې هاغه مهال د تاریخ د علم پرمختللي اصول او قواعد نه وو وضع شوي خو بیا هم هغه شته میتود یومخ بې ضابطې نه و ځکه چې د پخوانیو فرهنگونو او تمدنونو تجربې د هغوی په لاس کې وې، لکه د هیلینستي، بین النهرین، لرغوني مصر او تر اسلام د مخه ایران او نور تمدنونه. څوک به چې د تاریخ لیکنې ډگر ته ورننوتل، له دې شیانو به ناخبره نه وو.

محدثانو هڅه وکړه چې د روایتونو د منلو لپاره لا دقیق میتود برابر کړي. هغوی د روایتونو سند ته ډېر پام وکړ او بې سنده یا د کمزوري سند روایتونه یې بې اعتباره یا کم اعتباره وگڼل.

مورخانو هم ظاهراً د نقل د سند له روشه کار اخیست او که چا یو روایت د سند له یادولو پرته تېراوه، دوی به بې اهمیته روایت گاڼه. ان نکلچیانو به هم تر یوه بریده ظاهراً هڅه کله چې د خپلو روایتونو په اړه سند

وښيي. وروسته خو دا هم دود شو چې ځينې عالمان ټوكې هم په همدې سبک راټولې كړي. يوه مشهوره نمونه يې د ابن الجوزي «اخبار الحمقي او المغفلين» كتاب دى. معنا دا چې د دې ټولو ډلو لپاره به د سند اهميت څرگند و.

خو بيا هم د محدثانو روش فوق العاده اهميت خپل كړ او وروسته په مسلط روش بدل شو او نور ميتودونه ځنډې ته پورې وهل شول. د محدثانو روش له نورو روشونو په دې بېل و چې د سند د معتبر گڼلو لپاره يې معيارونه ځانگړي وو. بله د روايتونو د موضوع خبره وه چې عمدتاً يې له ديني عقيدو او شرعي احكامو سره پيوند درلود، په دې نو د دوى كار سپېڅلى گڼل كېده. همدا خبره وه چې د ديني روايتونو په برخه كې د محدثانو / اهل حديث ميتود په يوازيني منل شوي ميتود بدل شو. خو دغه تاريخي بهير چندانې په آسانۍ سره هم ترسره نه شو ځكه چې د محدثانو پر سليقې به فقيهانو، متكلمانو او مورخانو چې ځينې يې په علم حديث كې هم متخصص وو، نيوكې كېدلې.

د گزارشگرۍ د دې درېو ميتودونو (د مورخانو، نكلچيانو، او محدثانو د ميتودونو) له منځه يوازې د محدثانو ميتود ديني اعتبار وموند او د اسلام په تاريخ كې له فوق العاده اهميته برخمن شو.

يوه وجه يې دا وه چې د محدثانو د روايتونو موضوع لږ يا ډېر له دين سره تړلې وه، دا چې مومنان ديني چارو ته په اهميت قايل دي نو هغه روايتونه هم زيات مهم گڼي چې موضوع يې ديني وي. د مورخ كار عام دى، هم ديني او هم غيردينې گزارشونه ثبتوي نو دا چې پر ديني چارو تمرکز نه لري، خاص اهميت نه مومي. د نكلچيانو كار پر دې ځانگړنې سربېره، دا ستونزه هم درلود چې په علمي لحاظ يې هېڅ معتبر ميتود نه درلود او يوازې به د عامو خلکو خوښېده.

پر دې سربېره، اهل حديث داسې نوښتونه وكړل چې د كار اعتبار يې ورزيات كړ. لومړى نوښت خو يې دا و چې د سند په موضوع پورې كلك وښتل، معنا دا چې گزارش بايد د پېژندل شويو وگړيو د يوه زنځير په وسيله روايت شوى وي. مثلاً امام احمد حنبل له خپل استاده روايت كوي او هغه له خپل استاده، او خبره دغسې د پېښې د پېښېدو يا د روايت د صدور زمانې ته رسېږي. د محدثانو په منځ كې دا مقوله مشهوره شوې وه او ډېرو پخوانو به تکراروله چې: الإسناد من الدين، و لولا الإسناد لقال من شاء ما شاء " معنا دا چې د روايتونو لپاره د سند د وړاندې كول د دين برخه ده او كه د سند وړاندې كول نه وي، هر څوك هر څه ويلی شي.

بل دا چې د روايت د سند په زنځير كې د راغليو كسانو په اړه څېړنې پيل شوې او د هر يوه سوانح وڅېړل شول، او د اسماً الرجال په نامه يو علم رامنځته شو. د دې كسانو په اړه د مختلفو معيارونو پر اساس څېړنه كېدله چې اطمينان حاصل شي چې دوى صادق او رښتيني خلك وو او د روايت په صحت كې يې شك پاتې نه شي.

د کسانو د څېړلو لپاره دوه عمده معیارونه وو چې په اصطلاح کې به ورته «ضبط» او «عدل» ویل. چا کې به چې دا دواړه ځانگړنې وې، هغه به «ثقه» یعنې باوري بلل کېده. د ضبط معنا دا وه چې څوک دې د روایت د حفظ او ساتلو وړتیا ولري (یا په حافظه کې یا په کتابت کې). که به ولیدل شو چې یو څوک قوي حافظه نه لري او کله کله په خپلو روایتونو کې خبره ورته گډوډېږي، یا یې کاغذونه ورته گډوډ شوي او سم یې نه دي ترتیب کړي، هغه به ثقه نه گڼل کېده. د عدل مطلب دا و چې کس دې په اخلاقي لحاظ معتبر وي یعنې رښتیا ویل او له درواغو ډډه کول یې خوی وي. که به څوک په دروغ ویلو یا نورو اخلاقي عیبونو تورن و، اعتبار به یې خواره او ثقه به نه گڼل کېده. هر روایت به چې متصل سند یې لاره او د سند رجال به ثقه وو، هغه به اصطلاحاً صحیح روایت یا صحیح حدیث گڼل کېده. د روایتونو د څېړلو لپاره ځینې نور معیارونه هم په پام کې نیول کېدل لکه تاریخي او اجتماعي قرینې خو دغه معیارونه به د اهمیت په لحاظ په دویمه درجه کې راتلل. تر دې ځایه خو د صحیحو او ضعیفو روایتونو د پېژندلو او له نقلی روایتونو د حقیقي د بېلولو لپاره د اهل حدیث کار د قدر وړ دی او په همدې وجه اکثر و خلکو خوښ کړی و.

خو له هماغه لومړۍ پېړۍ څخه را په دې خوا د محدثانو پر کار نیوکې روانې دي. یوه نیوکه دا ده چې د متصل سند او ثقه افرادو موجودیت د یوه روایت د صحیح گڼلو لپاره کافي نه دی، بلکې د متن محتوا هم باید په پام کې ونیول شي. فقیهانو، متکلمانو او ځینو نورو صاحب نظرانو همدا نیوکه کوله چې ولې محدثان د متن محتوا ته چندانې اهمیت نه ورکوي او ټول تمرکز یې د سند پر موضوع دی، حال دا چې د سند اهمیت لږه اهمیت دی او د متن اهمیت لذاته اهمیت. بله نیوکه د کسانو د جرح او تعدیل پر مسأله وه، هغه دا چې اهل حدیث به سلیقه یي چلند کاوه، هغه کسان به یې تاییدول چې د دوی فکري ملگري به وو، او ډېر نور کسان به چې له دوی سره د عقیدې یا سلیقې اختلاف درلود، هغوی به یې جرح کول. د جرح او تعدیل کیسه اوږده ده. په دې نامه یو علم رامنځته شو چې د علوم الحدیث یوه مشهوره څانگه ده. په دې اړه پښې پښې کتابونه وکښل شول چې د راویانو په باره کې ضد و نقیض قضاوتونه په کې شوي دي او په اکثر و موردونو کې سلیقه یي چلند ورسره شوی دی.

مثلاً په هغه غوغا کې چې د قرآن د خلق پر سر راپورته شوه، مختلفو کسانو مختلف نظرونه ورکړل او بیا نو امام احمد حنبل، یحیی بن معین جرح کړ، حال دا چې یحیی بن معین په علم حدیث کې د امام حنبل سیال او هم سويه گڼل کېده. همداسې چلند له ډېرو نورو سره هم وشو. د وگړو په اړه په قضاوتونو کې به سیاسي، فقهی، او کلامي اختلافونه او نور عاملونه دخیل وو.

د سند د متصل والي په اړه هم مختلف بحثونه وو. ځینو محدثانو ته هم کافي ښکارېدل چې راوي دې له هغه چا سره هم عصره پاتې شوی وي چې روایت یې ځنې اورېدلی دی خو ځینو نورو بیا دا شرط هم په کې

ورزياتاو ه چې له هغه چا سره د راوي لیده کاته هم باید ثابت شي. امام مسلم د خپل کتاب په سریزه کې پر امام بخاري په همدې خاطر نیوکه کوي. نورو محدثانو هم په دې اړه خپل خپل نظرونه لرل.

پر دې نیوکو سربېره، کله چې د مورخانو کار د محدثانو له کار سره پرتله شو، نورې نیوکې هم وشوې. اهل حدیث به روایتونه په جزیي او پرېکړي توگه راخیستل او اکثره روایتونه له خپل تاریخي سیاق یا کانتکسټ څخه پرې شوي دي، حال دا چې مورخانو به هڅه کوله چې روایتونه له تاریخي سیاق سره یوځای په پام کې ونیسي، داسې چې هر روایت به د زنځیر د یوې کړۍ په شان وي. نو د مورخانو په کار کې نسبتاً لوی تصویر بنکارېږي خو د محدثانو کار بیا داسې نه و.

د محدثانو بله ستونزه دا وه چې خپل کار ته یې ایډیالوژیک رنگ ورکړ او داسې یې سپېڅلی وگاڼه چې که به چا ورباندې نیوکه کوله، په دې به یې تورنول چې گواکې له نبوي سنت سره مخالفت او د دین بې احترامې کوي. ډېر عالمان او مجتهدان یوازې په دې خاطر تر برید لاندې راغلل، چې پر محدثانو یې نیوکه کړې وه. دوه مشهوره قربانیان یې امام ابوحنیفه او امام ابن جریر طبري دي.

د همدې ملاحظاتو پر اساس، وروسته له دې چې فقیهانو ټولې نیوکې او ستونزې وڅېړلې، د ټولو تاریخي روایتونو په اړه (د اهل حدیث د روایتونو په گډون، ان هغه روایتونه چې دوی به صحیح گڼل) داسې گڼي حکم ورکړ چې دا روایتونه د یوه واقعیت احتمالي گزارشونه دي، نه قطعي او یقیني گزارشونه. فقیهانو ورته دا اصطلاح کاروله چې روایتونه د «ظن افاده» کوي نه د «قطع افاده». معنا دا چې کېدای شي داسې څه دې ویل شوي یا داسې پېښه دې شوې وي خو موږ ډاډه نه یو چې قطعاً به همداسې شوي وي. په دې اړه ډېر کتابونه لیکل شوي دي او یو کتاب یې چې نسبتاً ساده دی او نامتخصص کسان هم پرې پوهېدای شي د شیخ محمد غزالي «نبوي حدیثونو ته نوې کتنه» کتاب دی.

خو نن سبا ځینې افراطي ډلې پر داسې روایتونو استناد کوي چې په فقهې او علمي لحاظ تر نیوکې لاندې دي او ظني گڼل کېږي. افراطي ډلې د همدغو روایتونو پر اساس د نوې دینداری اصول وضع کوي، د نورو په اړه قضاوت کوي، د خلافت او امارت په نومونو ځان ته سیاسي نظامونه جوړوي. که څوک ورسره مخالفت کوي، دوی وايي چې د پیغمبر ﷺ سنت نه مني، حال دا چې پیغمبر ته منسوب ظني روایت باندې شک کول او د هغه د واقعي سنت د نه منلو تر منځ ډېر توپیر دی.

د ثور اوومه او اتمه

د ثور اوومه او اتمه له تاریخي گزارشونو سره زموږ د چلند یوه بېلگه ده. هر کال د دې ورځو په نژدې کېدو سره د دوو بڼي او چپ لوریو د پلویانو ترمنځ توند بحثونه راپورته کېږي. له دې ورهاخوا چې موږ د دې

ورځو په اړه څه دريځ لرو، دا د افغانستان مهمې تاريخي ورځې دي او په هغه نسل پورې اړه لري چې عمده کسان يې تللي يا د تلو په حال کې دي.

د ثور اوومه د چپي ډلو په يوې برخې پورې اړه لري او اتمه يې په مجاهدينو پورې. بهتره دا ده چې اوسنی نسل دې له عاطفي دريځ او احساساتو لرې دا ورځې وڅېري او د هغوی د تېروتنو له تکراره په ډډه کولو سره بهتره راتلونکی جوړ کړي. يوطرفه او افراطي قضاوتونه هم له انصافه لري دي او هم د دښمنۍ او کرکې د بيا زېږېدو سبب کېږي.

د قضیې دواړه غاړې، چپ او اسلامي گوندونه، هغه ارمني نسلونه وو چې د بهتره شرايطو د رامنځته کولو سودا يې په سرونو کې وه. هغوی د نړۍ له تحولاتو او د وطن له شرايطو څخه اغېزمن وو او هيله يې وه چې يو بهتره افغانستان جوړ کړي.

دواړو خواوو خپلو هيلو ته د رسېدو په خاطر هلې ځلې وکړې، گوندي فعاليتونه يې تر يوه حده زده کړل، هڅه يې وکړه چې د افغانستان تړلې ټولنه د هاغه وخت د نړۍ له ځينو لويو مقولو سره پيوند کړي. دوی د خپلو هيلو د پوره کولو لپاره په کلک هوډ سره ځينې کارونه وکړل او ځانونه يې خطرونو ته ورکړل.

خو دواړې خواوې ځينې خامۍ لرلې. په علمي او نظري ډگر کې، د اخلاقي تربیې په لحاظ، د افغاني ټولنې د واقعيتونو په پېژندلو کې او د هېواد او سيمې د جيوپوليتيک وضعيت د پېژندلو په برخه کې يې خامۍ لرلې.

دواړو خواوو د قدرت خپلولو ته سترگې ونيولې او سياست ته په داسې لاره ورننوتلې چې د انسان د وينې تويول، وحشت رامنځته کول او د رقيبانو ختمول په کې حتمي وو او دوی هم دغو ټولو شيانو ته غاړه کېښوده.

دا سمه ده چې د افغانستان جگړې مختلف بڼو او مختلفې زاويې درلودې او هرڅوک به له يوې خاصې زاويې ورته گوري. دې کې هم شک نشته چې لوی جنایتونه ترسره شول. خو بحث دا دی چې موږ د دې پر ځای چې خلک د دښمنۍ او غچ اخیستنې خوا ته بوځو، کولی شو داسې لاره خپله کړو چې موږ د نن لپاره لږ عوارض ولري.

که پرونيو د خبرو اترو توان نه درلود، ننني يې بايد تمرین کړي. که هغوی خپل مخالفان ژوندي ښخول، موږ بايد رقيب په رسمیت وپېژنو او د هغه نه شتون د لوبې د نیمگړي توب په معنا وگڼو.

حقيقت دا دی چې د افغانستان په تحولاتو کې يوه خاصه ډله، يو قوم يا يو لوری نه دی تاوانی شوی، بلکې ټولو زیان ليدلی. که له بلې زاويې ورته وگورو، وبه وينو چې د دوی ترمنځ د کرښې ایستل امکان نه لري

ځکه ټولې خواوې د همدې خاروې بچيان وو او له ټولو فكري او سياسي اختلافونو سره سره يې د وطن بد نه غوښته. ويلی شو چې دوی قصداً د وطن ورنولو ته ملا نه وه تړلې خو دې کې هم شک نشته چې له ښه نيت سره سره يې، بيا هم عملاً خپل وطن برباد کړ. د کلي حکم صادرول سخت کار دی او دقيق کار دا دی چې هره پېښه جلا جلا وڅېړو او د هرې پېښې په اړه مناسب قضاوت وکړو.

دا چې د پلېيزو قبرونو مسوول څوک وو، چا خبرو اترو ته غاړه نه اېښوده، څوک د گاوندیو يا بهرنیو ځواکونو په خدمت کې وو، دا ټول پېچلي او مناقشه پاروونکي بحثونه دي چې ټول به پرې هم نظره نه شي او ښايي اړتيا يې هم نه وي چې ټول دې پرې يوه خوله شي.

خو د دې شرايطو او د هغو کسانو د کړنو په تحليل سره زيات درسونه زده کولی شو. مثلاً دا درس چې يوې عقيدې او ايديالوژۍ ته اخلاص او نیک نيت د سم فهم، درک او شعور ځای نه شي نیولی. يا دا چې که د گوند په پروگرامونو کې د انسان ژوند ته درناوی د ټولو مسألو په سر کې ځای ونه لري نو د لویو جنايتونو د پېښېدو احتمال قوی وي.

دغه درس اخیستلی شو چې که د ښه او لښه او بد او بدتر ترمنځ دقيقه مقایسه ونه کړای شو او هر څه يا تور وگڼو يا سپين او يومخ ايديالوژیک فکر وکړو، نو لویې تېروتنې به په اسانۍ رانه وشي. بل درس يې دا دی چې که د خبرو اترو او ديالوگ لپاره فكري او عقلايي وسايل ونه لرو، د تفاهم لاره به بنده شي او سختو خونړيو دښمنیو ته به لاره هواره شي. همدارنگه د يو اړخيز عمل نتیجه به داسې وړانۍ وي چې تر پایه به يو اړخيزې پاتې نه شي او ټولې خواوې به يې تر کنډوالو لاندې پټې شي او د ټولو لاسونه به ورمات کړي.

په دې پېښو کې بې شمېره نور درسونه هم نغښتي دي او زما په گومان بهتره ده چې د چا د ستايلو يا رټلو پر ځای، پند او عبرت ورنه واخلو.

که د محاکمې او غچ اخیستنې خبره مطرح شي نو زموږ په ټولنه کې به يې عملي نتیجه څه وي؟ ايا د کرکې نتیجه به له کرکې پرته بل څه وي؟ ايا غوسه له غوسې پرته بل څه رامنځته کوي؟

خو که بخښنې، عفو، تسامح او نورو اخلاقي فضايو ته مخه کړو، څه زیان به مو کړی وي؟ ټولني ته به څه زیان ورسېږي؟ ښايي وويل شي چې د جنايتکارانو بخښل به جنايتونه وغځوي. دا خبره تر يوه بريده او په خاصو شرايطو کې سمه ده خو په داسې مطلق ډول نه چې هر وخت او هر ځای کې عمومي شي.

دا چې زيات شمېر ځوانان د کمونيستانو په لاس ونيول او بيا اعدام شول، بې له شکه چې دردوونکې پېښه ده. دا چې له يوه پردي هېواده وغوښتل شي چې پر خاوره يې برید وکړي او د دوی د نامطلوب نظام د ساتلو په خاطر د دوی پر وگړو بمونه وغورځوي، بې له شکه چې ترخه خبره ده. څوک نه شي کولی دغه ناوړې

کړنې توجیه کړي. د انسان وژل په هېڅ پلمه نه شي توجیه کېدای، نه د ایډیالوژۍ په پلمه، نه د سیاست، دین، ملي گټو او نورو پلمو.

خو که له بلې زاویې ورته وگورو، وبه وینو چې قتلونه یوه لوري نه دي کړي. مقابل لوري هم سلگونه او زرگونه کسان په مختلفو پلمو وژلي دي. څومره ډېر مظلوم معلمان یوازې د معلمۍ په خاطر کافر گڼل شوي او په بې رحمۍ سره وژل شوي دي. څومره ډېر بې گناه وگړي یوازې په دې گومان چې له دولت سره به همکاري لري، د شپې له کورونو رایستل شوي او د تل لپاره نادرکه شوي دي. دغه تورې وینلرې پانې چې څومره زیات اړوو، هماغومره لا دردونکې پېښې په کې وینو. نو زه باور لرم چې د دې مبارک آیت مطابق چې وايي: "تلك أمة قد خلت، لها ما كسبت و لكم ما كسبتم و لاتسألون عما كانوا يعملون" هر نسل د خپلو اعمالو مسوول دی او موږ نن په بل تاریخي موقعیت کې یو چې د پخوانیو کرکو په بیا تازه کولو سره هېڅ ځای ته هم نه رسېږو.

کله چې انسان په ناحقه وژل کېږي، څه پروا کوي چې کمونیست یې وژني، که مجاهد یا طالب یې وژني. مهمه دا ده چې دغه ستونزه وپلټل شي چې ولې په یوه فرهنگ کې د انسان وینه دومره ارزانه شي چې په یوه وره پلمه او ان محض په یوه گومان تویه شي.

پنځلسم څپرکی

د دین او سیاست رابطه

د دین او دیموکراسۍ دعوا

داسې ښکاري چې د دین او دیموکراسۍ د رابطې پر سر دعوا به داسې ژر پای ته ونه رسېږي. څو ورځې د مخه مې په عکسونو کې ولیدل چې په کابل کې ځینې ځوانان دا شعارونه په لاسو کې نیولي چې «دیموکراسي کفري نظام دی». معلومېږي چې دغه دوستان د دین او دیموکراسۍ په اړه سطحي او لږ معلومات لري. ګواکې دوی نه دي خبر چې یوسف قرضاوي، محمد غزالي، مالک بن نبي، راشد غنوشي، محمد عماره او لسګونو نورو نامتو عالمانو ویلي چې دیموکراسي له دین سره اړخ لګوي.

څو کاله مخکې مې په دې اړه یوه مقاله لیکلې وه او دا مې واضح کړې وه چې زما په نظر دیموکراسي اسلامي فریضه ده [د استاد محق دغه مقاله «دیموکراسي اسلامي فریضه ده» په «سترګې به پرانیزو» کتاب کې راغلې ده او مینه وال یې کولی شي په دې لینک کې وګوري: <http://ketabton.com/book.php?id=330>. ژباړن]. زه دا منم چې دیموکراسي یومخ مدرنه تجربه او پوره بشري محصول دی او له هېڅ دین او ایډیالوژۍ سره رابطه نه لري. هلته مې ویلي وو چې که قدرت مهار نه شي، تل د ګڼو اجتماعي او اخلاقي شرارتونو سبب کېږي. د قدرت د وړانیو مخه یوازې په دې نیولی شو چې د یو چا، یوه ګوند، یوې ډلې یا یوه بنسټ په لاس کې د قدرت د تراکم او انحصار مخه ونیسو او د مختلفو بنسټونو تر منځ یې ووېشو، او د رسنیو او مدني ټولنې په فعالولو سره د قدرت د څارنې سیستم ایجاد کړو او دیموکراسي خو ده همدغه شی. زما په نظر، سره له دې چې دا سیستم د غرب د تجربو پر اساس راپیدا شوی دی خو د دین له هاغه مقصد سره پوره اړخ لګوي چې انسان باید له خدای پرته د نورو له بنده ګۍ او برده ګۍ آزاد شي (د آل عمران سوره 64 آیت).

پر داسې مبحثونو علمي خبرې اترې او د مختلفو لیډوریو آزادانه څرګندول، د عمومي پوهې د لوړولو لپاره ګټور دي خو د ډیالوګ پر مخ د لارې تړل او یوازې د عام پسندو لاندو او شورماشور جوړول به عقلانیت بریاد کړي او جهل او ناپوهي زیاته.

ځینې دوستان دیموکراسي د امریکا یا بل هېواد د کړنو په خاطر ردوي. دا دقیقاً هماغسې ده چې څوک دې د یوه مسلمان هېواد د کړنو په خاطر اسلام رد کړي. زما بحث د دیموکراسۍ پر تیوري باندې دی، نه د هغو حکومتونو پر کړنو چې ځان د دیموکراسۍ مدعي ګڼي. دا به هم په پام کې نیسو چې امریکا او نور دیموکرات هېوادونه په خپلو هېوادونو کې دننه دیموکراتیک چلند لري، لکه څنګه چې سید جمال الدین افغان چې کله دې هېوادونو ته ولاړ، ویې ویل چې اسلام مې ولیده بې له مسلمانانو. خو له خپلو هېوادونو بهر بیا د دوی چلند

ديموکراتیک نه دی او ډېرې نیوکې پرې کېدای شي. دوی په ځینو موردونو کې نړۍ وال قوانین نقض کړي دي او دا نه دیموکراتیک چلند دی او نه له دیموکراسۍ څخه رازېږېدلی دی.

تور پورې کول تر ټولو آسانه کار دی او هېڅ هنر نه غواړي، په تېره بیا په چا دا تور پورې کول چې گواکې بې دینه او غرب پلوی دی. دا چې زموږ په محیط کې داسې تورو نه پرېمانه دي او خلک یې هم په آسانی سره مني نو ډېر کسان له دې وېرې چې څوک تور ورپورې نه کړي، خوله نیسي او څه یې چې لوستي دي او ورباندې پوهېږي، هم پټ کړي. مثلاً د هیروشيما او ناگاساکی د اټومي بمبارد په اړه ډېرو پوهانو دا بحث کړی دی چې هاغه مهال جاپان تېریگر هېواد و، پر چین یې یرغل کړی و، له نازي آلمان او فاشیستي ایتالیا سره پر یوه لاره روان و او دویمه نړۍ واله جگړه خو همدوی پیل کړې وه، میلیونونه انسانان یې وژلي وو، د قربانیانو د څو واړه زیاتېدو احتمال موجود و، خو هماغه اټومي بمبارد جگړه ختمه کړه او د لا زیاتو وړانیو مخه یې ونیوله. ډېر کسان په دې نظر دي چې د درېیمې نړۍ والې جگړې د نه کېدو علت هماغه پېښه ده. یعنې ان په دې ظاهراً وحشتناکه عمل کې (چې له دیموکراسۍ سره هېڅ اړیکه نه لري) هم نور بېدونته شته چې باید په پام کې ونیول شي.

ځینو دوستانو ویلي دي چې اسلام خو پخپله کامل دین دی نو موږ دیموکراسۍ ته څه اړتیا لرو؟ خو دې ته یې پام نه دی چې اسلام کامل «دین» دی او دین د حکومتولۍ د میتود معنا نه لري، حال دا چې دیموکراسي د حکومت کولو میتود دی. بهتره ده چې دوستان مو په دې اړه د دین تعریف په تخصصي کتابونو کې وگوري، لکه د حسن الهضیبي «دعاة لا قضاة» کتاب چې د اخوان دویم عام مرشد و او د سید قطب او ابوالاعلی مودودی د مفکورو په نقد کې یې لیکلی دی. که د دیموکراسۍ په اړه هم تخصصي کتابونه ولولي خو لا ښه.

ما چې هلته د انسان پر وړاندې د انسان د عبودیت خبره کړې وه، ځینې دوستان سم پرې نه وو پوه شوي او گومان یې کړی و چې مطلب مې عبادت او د خاصو مناسکو ترسره کول دي، حال دا چې عبودیت تر دې پراخه معنا لري او اتفاقاً سید قطب په «في ظلال القرآن» او ډاکتر شریعتي په خپلو ځینو لیکنو کې دغه معنا ښه تشریح کړې ده. هماغسې چې بت پرستي مختلفې جلوي لري او یوازې د مجسمو په پرستش نه محدودېږي، عبودیت هم یوازې عبادت نه دی. د دې لپاره چې د عبودیت او برده گۍ مفهوم ښه درک شي، باید د انسان د آزادیو د سلبولو او د انساني کرامت له پامه غورځولو کې د قدرت نقش ته پام وکړو. دا هماغه شی دی چې نیچه، فوکو او ځینو نورو مطرح کړی دی. دلته عبادت په فقهي معنا نه کاروو. دلته بحث د انسان پر «ذات» او «ځان» دی چې څرنگه د پانگې، واکمن نظام او اقتدار تر پښو لاندې کېږي او انسان مجبورېږي چې خپل سلوک، ارزښتونه، خپل باور او کرکټر د قدرت په خوښه برابر کړي او خپل اصیل انساني او آزاد ژوند له لاسه ورکړي.

ځینو دوستانو ویلي دي چې په دیموکراسۍ کې انسان د ارزښتونو په محور کې واقع کېږي او نورې مقدسې چارې څنډې ته پورې وهل کېږي. دا ناسمه انگېرنه ده چې گواکې خدای او انسان په ټکر کې سره واقع

کېږي او کله چې انسان ته په کرامت قایل شو نو خدای به په محور کې نه شي واقع؟ علامه اقبال، عبده، او نورو متفکرانو هڅه کړې ده چې وښيي انسان او خدای سره په ټکر کې نه دي چې د یوه په عزت سره به بل په ذلت اخته شي. مسلمانو عارفانو ویلي دي چې د الله هر اسم د انسان پر ژوند یوه وړانګه شیندي او انسان د هغه له لارې له خدای سره د وصل رشته پیدا کوي. د خدای عزت د انسان د عزت سبب کېږي او د خدای رحمت د انسان د رحمت منشأ ده.

په دیموکراسۍ کې حلال او حرام

یوه نیوکه چې پر دیموکراسۍ کېږي، دا ده چې دلته خلک یا په پارلمان کې د هغوی وکیلان دا تعیینوي چې څه حلال دي او څه حرام، حال دا چې په اسلامي حکومتونو کې یوازې خدای او پیغمبر یې حلال او حرام تعیینوي. دغه منتقدان د دې لپاره چې په خپله ادعا کې مرچ او مساله ورزیات کړي نو ځینې نادرې پېښې چې به دیموکراتیکو ملکونو کې شوې وي، یادوي لکه له سپي سره د یوې ښځې واده. ګواکې دا یو عام کار دی او هلته داسې کارونه زیات کېږي. خو دغه دوستان دا خبره هېروي چې که په ټولنو کې د نادرې پېښو پر اساس قضاوت وکړو، نو له خرو او غواګانو سره جنسي رابطې هم شته، له دې به هم بل استنباط کوو!

خو دغه په ظاهر کې موجه او عام پسند استدلال، یو کمزوری استدلال دی او ښيي چې دا دوستان په فقهي قواعدو او خاصو شرعي اصطلاحاتو نه دي خبر. دلته به یې عرض کړم.

د حلال او حرام معنا له سیاق / کانتیکسټ سره سم توپیر کوي. د حلال او حرام یوه شرعي معنا ده، بله عرفي یا قانوني. په شرعي معنا حلال او حرام تعبدي چاره ده. معنا دا چې بې له دې چې د یوه شي د حلال والي یا حرام والي لپاره عقلي دلیل ولرو، همدا چې په اړه یې شریعت قاطع او واضح حکم وکړي، نو مومن انسان د ایمان او اعتقاد له مخې هغه مني. کله چې د ایمان او عقیدې خبره ترمنځ وي نو که حکومت پر وګړو نظارتي څارنه ولري که یې ونه لري، مومن حلال حلال ګڼي او حرام حرام او له هغې سره سم چلند کوي. مثلاً په رمضان کې له عذرې پرته د روزې خورل حرام دي او یو مومن دا کار نه کوي، که حکومت یا خلک هغه وویني یا ونه ویني، هغه به دا کار د خپل ایمان او عقیدې په خاطر نه کوي.

خو عرفي او قانوني حلال او حرام له شرعي حلال او حرام سره توپیر لري. په عرف او قانون کې د حلال او حرام مبنا تعبد نه دی، بلکې اجتماعي توافق او قرارداد دی. مثلاً کېدای شي حکومت یو کار په معقول یا نامعقول دلیل ممنوع کړي، یا به خلک د خپل دود او عرف له مخې دا کار وکړي. په دې دواړو حالتونو کې هغه کار ته حرام ویل کېږي، خو نه په شرعي معنا. مثلاً د ښځې د مهر تعیینول په اصل کې د دواړو خواوو په توافق پورې اړه لري، او که دا مهر خورا زیات هم وي، په شرعي لحاظ جایز دی (دا خبره د نسأ د سورې په شلم آیت کې راغلې ده). خو که حکومت وګوري چې که د مهر تعیینول همداسې خلاص پاتې شي، تاوانونه به راپېښ کړي او بیا د دې تاوانونو د مخنیوي په خاطر مهر ته یو حد وټاکي او قانون ورته جوړ کړي، د حکومت دغه کار په

فقهی لحاظ سم دی. د دې کار لپاره په سد ذریعه مبحث کې معتبره مبنا شته او له دې قانونه سرغړونه جزا هم لرلی شي.

دلته حکومت یو حلال حراموي خو نه شرعي حرام، بلکې قانوني حرام چې یوازې د قانوني ممنوعیت معنا لري. دلته یو مومن کس مني چې زیات مهر د دواړو خواوو په رضایت سره حلال دی خو د حکومت د حکم پر اساس حرام شوی دی. دلته د حرام معنا دا ده چې که څوک ورنه سر وغړوي، د حکومت له مجازاتو سره به مخ شي، نه د خدای له مجازاتو سره. خو د شرعي حرام په اړه یې عقیده بیا دا وي چې که ځنې واورې، په آخرت کې به خدای ورته جزا ورکوي، حکومت که ورسره موافق وي که مخالف، پروا نه کوي.

دا د حرام او حلال په اړه هماغه باریکي وه چې په دیموکراسۍ کې د حلال او حرام د مبنا په اړه منتقدان ورسره نه دي بلد.

د غیرعلمي او شعاري خبرو تکرار د دې سبب کېږي چې د ډېرو دینداره او احساساتي ځوانانو ذهن ګډوډ شي او داسې تصور وکړي چې هرڅوک د دیموکراسۍ پلوي کوي، ګواکې د دې زمینه مساعدوي چې د شریعت حلال او حرام د حکومت په لاس کې ولوېږي او د خدای او پیغمبر د صلاحیتونو پر حریم تېری وشي. دا تېروتنه سید قطب او نورو توندلارو هم کړې ده. وجه یې دا ده چې د فقهي قواعدو او شرعي ضوابطو په اړه یې معلومات لږ وو. سید قطب وايي چې پارلمان ته د قانون جوړونې واک ورکول، د خدای د واکونو تر ټولو خاصې حوزې باندې تېری دی چې هغه د خدای واکمني ده. خو حسن هضیبي او ځینو نورو متفکرو مسلمانانو دا برداشت رد کړی دی.

د خدای او پیغمبر د واکونو حوزه د تعبدی حرام او حلال تعیینول دي. که حکومت وي، که نه وي، مومن به پر دې حلال او حرام باور لري او پیروي به یې کوي. د خدای د تشریعي واکمنۍ قلمرو په حقیقت کې د مومن انسان دیني یقین او اعتقاد دی.

که فرضاً په یوه دیموکراتیک نظام کې داسې قانون هم وضع شي چې د شریعت خلاف وي، د مومنانو لپاره تعبدی حیثیت نه غوره کوي او څوک یې الهي حرام او حلال نه ګڼي. دا به یوازې یو قانوني حکم وي چې د خلکو د فشار او اعتراض په وسیله به بېرته لغوه شي او که لغوه هم نه شي، د شرعي حکم حیثیت خو هېڅ نه مومي. البته په هغه ټولنه کې چې اکثریت یې مسلمان وي، د پارلمان وکیلان که هېڅ نه وي، د خپلو موکلانو په خاطر به هم د شریعت خلاف قانون نه جوړوي.

پر ديموکراسی يو څو نيوکي

په هغو بحثونو کې چې زموږ په محيط کې د ديموکراسی په اړه کېږي، معمولاً يو څو نيوکي کېږي. زه به د دې هرې نيوکې په اړه يو څو ټکي وليکم چې خبره واضحه او ابهام يې لرې شي.

«ديموکراسی له غربه راغلې پدیده ده.» دا نظر سم دی چې په نننۍ بڼه د ديموکراسی تجربه غربي تجربه ده. خو يوازې غربي توب د يوې پديدې د ردولو دليل نه شي کېدای. ځکه چې د ترمذي په روايت يو حديث راغلی چې: الحکمة ضالة المؤمن فحيث وجدها فهو أحق بها، يعنی هر څه چې حکمت (پوهه/هونبیاړي) وي، د مومن انسان ورکه ده او چې هر چېرته يې مومي، خپلول يې ورته ښايي. عالمانو ويلي دي چې که د دې حديث پر سند هم کومه نيوکه وي، محتوا يې له قرآن مجيد سره اړخ لگوي. په همدې خاطر مسلمانانو د اسلامي تمدن په تاريخ کې د نورو ملتونو علومو او ګټورو تجربو ته غېږه پرانيستي وه.

«ديموکراسی له فحشا، فسق او فجور سره تړلې ده.» په تيوريکي لحاظ د ديموکراسی او دا ډول کارونو ترمنځ هېڅ رابطه نشته. ديموکراسی اساساً د مختلفو بستونو ترمنځ د قدرت د وپشلو له لارې د قدرت د مهارولو فن دی. ديموکراسی د فحشا په اړه بې پلوه ده. د داسې کارونو په اړه پرېکړه د ټولني په اخلاقي منظومې او ارزښتونو پورې اړه لري او هره ټولنه له خپلو اعتقاداتو او ارزښتونو سره سم ورته تدبیرونه سنجوي او قانونونه جوړوي. په همدې دليل يوسف قرضاوي ويلي دي چې که يوه ټولنه اسلامي ارزښتونو ته ژمنه وي، ديموکراسی به يې د فحشا او فجور رنگ نه خپلوي، او خلک به داسې قوانين نه وضع کوي چې داسې کارونه په کې دود شي. [په دې اړه چې ديموکراسی او فردي آزادی څه رابطه سره لري، ما هم يوه ليکنه کړې ده چې زما په يونليک «د ادبياتو ښار» کې راغلي ده. همدارنگه د فردي آزادیو د محدودولو په اړه زما بله ليکنه «آزاد بنديان» هم په هماغه کتاب کې شته. ژباړن]

«اسلام پخپله کامل دی او ديموکراسی ته اړتيا نشته.» دغه مفکوره چې عامپسنده بڼه لري، په علمي لحاظ معيوبه ده. دليل يې دا دی چې دغه دوستان د دين او اسلام معنا په دقيقه توګه په پام کې نه نيسي. دوی دا خبره هېره کړې ده چې شريعت يوازې په اعتقادي او عبادي چارو کې ټول جزئيات بيان کړي دي او دا پخپله يو حکمت دی خو په هغو چارو کې چې موږ يې د عاداتو او معاملاتو په نامه پېژنو، شريعت يوازې د اخلاقي اصولو سپارښتنه کړې ده خو پخپله يې هېڅ مشخصه طرحه نه ده وړاندې کړې. په حقيقت کې يې دغه چارې د وګړو اجتهاد او سلا ته پرېښي دي. د فقيهانو په تخصصي اصطلاحاتو کې دا ډول مسايل «مسکوت عنها» چارې بلل کېږي او ځينې يې «منطقة الفراغ» بولي. اسلام کامل دی خو د يوه دين په توګه، نه د يوه سياسي سيستم، يا طبي، زراعتي، يا کور جوړولو سيستم ... په توګه. که «مقارنة الاديان» يا د دينونو تطبيقي علم ته مراجعه وکړو، وبه وينو چې د دين اصلي ګوهر سياست نه رانغاړي ځکه چې سياست د انسان د تجربو محصول دی. حال دا چې ديني چاره هغه ده چې آسماني منشأ ولري او انساني محصول نه وي. زه له دوستانو پوښتنه

کوم چې سياست آسماني او ماوراءالطبيعي چاره ده که ځمکنۍ او د انسانانو د اجتماعي روابطو محصول؟ دين د سياست بنا اېښې ده که انسانانو پخپله حکومت او اداره رامنځته کړي دي؟

«غربيان پخپله هم ديموکراسۍ ته پابند نه دي.» که همداسې يې هم وانگېرو، دا خو پر ديموکراسۍ نيوکه نه ده. موږ هم تل همدا خبره کوو چې مسلمانان په سمه توگه د اسلام پر اساس عمل نه کوي.

«ديموکراسي د خلکو واکمني ده او اسلام د خدای واکمني غواړي.» دغه ادعا ظاهراً هغه تر ټولو قوي دليل دی چې په دې وروستيو اويا اتيا کلونو کې د سياسي اسلام ځينو ډلو لکه حزب تحرير، اخوان، القاعده، طالبانو او نورو مطرح کړی دی. خو د دې عام پسنده ادعا خامي هله څرگندېږي چې د فقهي او اسلامي کلام فني قواعدو ته ورشو. دغه دوستان اغلباً يا له دې قواعدو سره پوره بلد نه دي او يا سترگې پرې پټوي. په فقهي لحاظ د شرعي حکم او هغه حکم ترمنځ چې يوازې انساني قانون دی، ذاتي توپير شته. شرعي حکم اساساً يو اعتقادي امر دی او وگړی که عمل پرې وکړي که نه، بايد عقیده ورباندې ولري. که څوک پر شرعي حکم عقیده ولري، ان که عمل هم ورباندې ونه کړي، بيا يې هم په ايماندارۍ کې خلل نه راځي، سره له دې چې گناهگارېږي به. که عمل ورباندې وکړي خو عقیده يې ورباندې نه وي، هېڅ ارزښت به نه لري او ان د ځينو فقيهانو په نظر، که څوک پرې عقیده ونه لري، کافر کېږي. د خدای د واکمنۍ منل په دې معنا دي چې د هغه پر احکامو عقیده ولرو. مثلاً که يو مومن پر دې عقیده ولري چې د شرابو څښل حرام دي او د خدای حکم يې په زړه کې منلی وي، د ټولو فقيهانو په نظر که هغه شراب هم وڅښي، نه کافرېږي، تر هغې پورې چې حلال يې ونه گڼي. نو که په ديموکراسۍ کې انسانان د قانون جوړولو حق لري، دا د شرعي حکم د ايجادولو معنا نه لري، بلکې دا د بشري احکامو وضع کول دي چې معنوي تقدس نه لري. دا هم لکه نور انساني محصولات دي چې که له شرعي سره مخالف وو، باطل دي او هېڅکله به ديني مشروعيت خپل نه کړي نو د مومنانو د ديني ژوند په حوزه کې د خدای واکمني هم نه نقض کېږي. البته د واکمنۍ بحث نور تفصيلونه هم لري چې په جلا مبحث کې بايد مطرح شي.

ايا ديموکراسي اسلامي فريضة ده؟ ما چې وويل اسلامي فريضة ده، معنا يې دا نه ده چې شريعت امر کړی دی. شريعت امر کړی دی چې د انسانانو لپاره دې د آزادۍ فضا برابره شي چې دوی پخپله خوښه بې له جبره هغه لاره غوره کړي چې غواړي يې او په هېڅ شرايطو کې برده او بنده نه شي. د تاريخ په اوږدو کې د انسانانو آزادۍ او کرامت ته تر ټولو مهم گواښ قدرت، په تېره بيا خپل سري قدرت پېښ کړی دی. دا چې آزادۍ او کرامت ته د انسانانو رسول فريضة ده او د بنده له بنده گۍ او عبوديت څخه د دوی ژغورل شرعي حکم دی، نو هره کاميابه تجربه چې دغه هدف پرې حاصلېدای شي، شرعاً واجبېږي. خو دا په تعبدي شعایرو کې نه بلکې په اخلاقي واجباتو کې راځي. دغه فقهي قاعده مې مخکې هم ذکر کړې وه چې "ما لایتم الواجب إلا به فهو واجب" يعنې هغه څه چې واجب له هغه پرته ممکن نه وي، پخپله واجبېږي. د بشر څو زره کلنې تجربې ښودلې ده چې له ديموکراتيکو لارو چارو پرته د قدرت مهارول ناممکن دي.

یوه پوښتنه چې په همدې اړه مطرح کېږي دا ده چې: که دین د حکومتولۍ روش نه‌رانیږي نو ناقص نه‌دی؟ نه. دین د دین په حیث یوازې خاصې چارې رانغاړي لکه اعقادي سیستم، اخلاقي ارزښتونه، د عبادت اصول، او تشریعي احکام. دین یوازې په همدې چارو دین دی. ان ځینې دینونه شته چې تشریعي احکام نه‌لري خو بیا هم دینونه دي.

که د دین د کامل‌والي مطلب دا وي چې هرڅه دې په کې وي، نو بیا خو انجینیري، زراعت، مالداري، ترکانې، حجاري، غالی‌اوبدنه، نساجي، لیکوالي او ټول کسبونه او هنرونه باید په کې وي. خلک دې ټولو ضرورت لري او د دې دوستانو په خبر کامل دین باید د هر څه په اړه لارښوونې ولري.

ټول پوهېږو چې له دې شیانو څخه یو یې هم په دین کې نشته. مگر دا چې ماشوم‌وزمه چلند وکړو او ووايو چې نجاري په دین کې راغلې ده ځکه چې حضرت نوح علیه السلام نجار و چې بېړۍ یې جوړه کړه، پین‌توب په دین کې راغلی ځکه چې داوود علیه السلام پین و. اهل علم پوهېږي چې دا ډول استدلال څومره سست دی.

د دې لپاره چې ابهام لرې شي، باید دا پوښتنه مطرح کړو چې دین څه شی دی یا څه شی دیني دی؟ دیني چارې هغو موضوعاتو ته ویلي شو چې که دین راته نه‌وای راوړي، نو موږ انسانان به په خپله متعارفه پوهه ورباندې نه‌شوای پوهېدای او زموږ عقل به نه ورته رسېده. مثلاً، د خدای وجود، پس له مرگه ژوند، د ملایکو شتون او داسې نور. همدارنگه هغه موضوع دیني گڼلی شو چې دین یې د کامل او مفصل بیان دنده ولري، لکه د حلال او حرام احکام، عبادت او داسې نورې چارې. دغه چارې هم نامعقولې نه‌دي خو یوازې په عقلاني هڅه ورته نه‌شو رسېدای او باید یې یوه منبع (دین) راته وښيي.

نورې چارې لکه نجاري، خیاطي، خټگري، او زرگونه نور کسبونه داسې چارې دي چې که خدای هېڅ پیغمبر هم نه‌وای رالېږلی، انسانانو په خپل عقل او پوهې سره رامنځته کولی شول.

دا ډول چارې په خپل ذات کې دیني نه‌دي، دنیوي دي. د فقیهانو په اصطلاح دا د عادتونو او معاملاتو برخه ده. که دا ډول مسایل په دین کې نه‌وي، دین ورباندې نه نیمگړی کېږي.

ممکن دا پوښتنه مطرح شي چې ښه نو بیا دین ولې د دې مسایلو په اړه هم نظر ورکړی دی؟ ځواب یې دا دی چې په دې برخو کې د غیراخلاقي او دیني ضد تصرفاتو امکان شته او دین په کې یوازې ځینې ضوابط وضع کوي چې دا ضوابط په خپل ذات کې اخلاقي دي، سره له دې چې کله کله حقوقي بڼه هم خپلوي. یعنې دین دغه شیان نه‌دي ابداع کړي او نه یې دا دعوا کړې ده چې دین ایجاد کړي دي، بلکې وروسته له هغې چې انسانانو د خپل عقل او پوهې په مرسته رامنځته کړي دي، دین په کې فقط دومره دخالت کړی دی چې اخلاقي ضوابط یې ورته ټاکلي او بس.

گومان کوم تر دې ځایه پورې به ډېر دوستان راسره موافق وي. خو څه چې دوی ته په کې ابهام بشکاري، دا ده چې حکومت دیني چاره ده که دنیوي؟ که دنیوي چاره وي خو خبره بشکاره ده، حکم یې هماغه دی چې د زراعت، تجارت، مالدارۍ، ترکانۍ او نورو چارو په اړه وویل شو. که ووايو چې حکومت دیني چاره ده، هماغسې چې حسن البنا او تر هغه وروسته ډېرو نورو ویلي دي، نو دغه ادعا له نیوکو سره مخ کېږي، څرنگه چې عملاً همداسې شوي دي او گڼو دیني عالمانو ورسره مخالفت کړی دی.

مورډ پوهېږو چې د حکومت او دولت جوړول کاملاً انساني تجربه ده. داسې نه ده چې که انبیا علیهم السلام نه وای مبعوث شوي، نو انسانانو به حکومتونه نه شول جوړولی. گومان کوم چې دا موضوع به چندانې ابهام نه لري.

دا سمه ده چې په دیني ارشاداتو کې د حکومتولۍ په اړه هم ځینې لارښوونې راغلې دي، په دین کې خو مچ، مچۍ او غڼه هم یاد شوي دي نو معنا خو یې دا نه شوه چې دا شیان دې هم د دین برخه وي.

اسلام د حکومت په اړه ځینې نصیحتونه لري چې مطلب یې د اخلاقي ارزښتونو په پام کې نیول دي. تر دې دمه کوم مسلمان عالم نه دي ویلي چې دا ارزښتونه د یوه سیستم د جوړولو په حد کې دي او بیا ووايي چې دین د حکومت جوړولو لاره رابښیلي ده.

د ځینو دوستانو ستونزه دا ده چې د روش او ارزښت توپیر ته پام نه کوي. هغه ارزښتونه چې باید په یوه حکومتي نظام کې پام ورته وشي، له یوې اعتقادي / ایډیالوژیکي / فلسفي نظامنامې څخه راوځي. مثلاً لیبرالیزم د حکومتي نظام لپاره یو ډول ارزښتونه ښيي، سوسیالیزم بل ډول.

خو حکومتولي بېله چاره ده. سیاسي سیستم باید ارزښت او روش دواړه راوغاړي. په دین کې چې د حکومت په اړه څه راغلي دي، یوازې ځینې ارزښتونه دي، نه روش.

په قرآن کې مختلف حکومتي سیستمونه په لنډه توګه په رسمیت پېژندل شوي دي، بې له دې چې تفصیل یې په کې راغلی وي. لکه ملوکیت یا پاچاهي نظام، امامت، رهبري، خلافت او ځایناستي نظامونه. په دې اړه عبدالقادر عوده په «الاسلام و اوضاعنا السیاسية» کتاب کې توضیحات ورکړي دي.

په اسلامي تفکر کې د حاکمیت تیوري

د الهي «حاکمیت» نظریه د اسلام په تاریخ کې په لومړي ځل د خوارجو له خوا مطرح شوه. په صفین جنگ کې د قرآن د تحکیم پېښه چې له دواړو لوریو دوه تنه حکمان وټاکل شول، د دې نظریې سرمنشأ وه. د جنگیالیو یوه ډله چې د اسلامي فتوحاتو په کلونو کې رامنځته شوې وه او «قرأ» بلل کېدله، په دې مشهوره وه

چې وچه او زاهدانه دینداري لري او په عین وخت کې له ځینو حقوقو او امتیازاتو برخمنه وه، په ځینو سیاسي او اجتماعي تحولاتو کې به یې یوه خوا نیوله. دوی په هغو اعتراضونو کې نقش درلود چې پر درېم خلیفه حضرت عثمان وشول او هغه یې تورن کړ چې خپلو خپلوانو ته خاص امتیازونه ورکوي او له بیت المال څخه بې‌خایه بخششونه کوي.

دغه ډله د یو ډول بدوي پاکدینۍ پلوي وه او په مذهبي ژوند کې یې سختي کوله، نو پر نظام به یې هم له همدې لیدلوري نقد کاوه. په سیاسي او نظامي موضوعاتو کې به یې هم دریځ پر همدې اساس و. دوی د صحابه‌وو د مشرانو مرجعیت نه مانه لکه د حضرت عثمان او حضرت علي، په سیاسي چارو کې به یې هم د خپل خاص دیني برداشت له مخې دریځ غوره کاوه. د صدر اسلام د تاریخ څېړونکي وايي چې د دوی په دریځونو کې طبقاتي گټې هم بې‌اغېزې نه وې.

هماغه د حکمیت مشهوره موضوع وه چې د حضرت علي پر وړاندې یې د دوی غوسه راوپاروله. خبره داسې شوې وه چې د جنگ د ختمولو لپاره، یو کس د حضرت معاویه او یو کس د حضرت علي له خوا سره کېږي او دا فیصله وکړي چې څوک په حقه دي او څوک ناحقه.

د یوې ډلې په نظر (چې وروسته بیا خوارج وبلل شوه) دا کار یعنې د حق او ناحقه د معلومولو قضاوت یوازې د خدای صلاحیت دی او بل چا ته د دې کار ورسپارل کفر گڼل کېږي. دې ډلې پر همدې اساس د ماجرا دواړه لوري کافران وبلل او ځان یې ورنه بېل کړ. دوی د یوسف سورت د دې آیت پر اساس استدلال کاوه چې وايي: "إن الحكم إلا لله" یعنې حکمیت له خدای پرته د بل چا نه دی. د حاکمیت نظریه له همدې نېټې راوزېږېده او کلونه یې د دې فرقې او رقیبانو تر منځ د کشمکشونو محور پاتې شوه. دغه عامل له نورو عاملونو سره یوځای شو او ماجرا یې لا پېچلې کړه، نور عاملونه قبیلې یې تضادونه، په قدرت کې د برخې پر سر لانجه، او د اقتصادي گټو خپلول وو. خوارج په لغت کې د وتلیو معنا لري خو په سیاسي- اجتماعي کانټکسټ کې یې معنا بلواگر دی، هغه کسان چې د حاکمیت پر ضد راوځي.

خوارج له خپل دې سخت دریځۍ سره شاوخوا دوه پېړۍ د اسلامي نړۍ په ځینو سیمو کې د ناامنی عامل و. دوی د خپلو فکري مخالفانو وژل مجاز بلل او هغوی به یې کافران بلل. د دوی په نظر څوک چې فرایض پرېږدي او یا کبیره گناهونه کوي، کافر گڼل کېږي. سره له دې چې د دوی وژنو او چور خلکو ته لوی تاوانونه واپړول او د ډېرې مودې لپاره یې ځینې سیمې ناامنی کړې خو بالاخره اسلامي تمدن وکړای شول چې پر دې ستونزې غلبه ومومي او د دې ډلې له خشونتونو او وینې تویولو ځان خلاص کړي. د دې ډلې د مختلفو څانگو له منځه اوس یوازې یوه ډله پاتې ده چې اباضیه بلل کېږي او په عمان هېواد کې حاکمه ډله ده. البته دا ډله له لومړنیو خوارجو سره چندانې رابطه نه لري او څو پېړۍ کېږي چې د خپل سلف له کرنلارې لرې شوې ده.

د حاکمیت مفهوم له لغته تر اصطلاح پورې

کله چې په اسلامي تفکر کې د حاکمیت د تیورۍ په اړه بحث کېږي، لږ کسان د دې کلمې ریښه راسپړي چې وگوري اصلي مفهوم یې څه و او د قرآن مجید د نزول پر مهال یې څه معنا بڼدله او نن یې په معنا کې څه بدلون راغلی دی. حضرت عبدالله ابن عباس د کلمو د لغوي مفهوم اهمیت درک کړی و چې ویل یې: "الشعر دیوان العرب" باید تر اسلام مخکې عربي شعر ته مراجعه وکړو چې د کلمو سمه معنا/معناگانې پیدا کړو.

هغه پخپله د قرآن مجید د ډېرو آیتونو د پوهېدو لپاره همدا روش کاراوه. سیوطي او نورو د ابن عباس او نافع ابن الازرق تر منځ د مشهور بحث روایت کړی دی چې همدا کار په کې جوت دی. د دې خبرو اترو کیسه عایشه بنت الشاطي «د قرآن بیاني اعجاز» کتاب کې په تفصیل سره راوړې ده.

له دې مهم اصله ناخبري، هغه ملاماتونکې خطا ده چې نن سبا بنسټپالې ډلې پرې اخته دي ځکه خو له ډېرو دیني اصطلاحاتو سره لوبې کوي.

د حاکمیت او حکومت د اصطلاح په برخه کې، هغه عصري او مدرن مفهوم چې نن سبا دود دی، د سیاسي علومو له مباحثو راغلی دی او درې څلور پېړۍ عملي او نظري هڅې یې تر شا دي چې دا هڅې عمدتاً په غربي نړۍ کې شوې دي.

د حاکمیت او حکومت (Governance/Government) دغه مفهوم نوی دی او نوي تعریفونه لري خو بنسټپالې د نورو عصري وسایلو په شان دا مفهوم پر کلاسیکو او پخوانیو مذهبي اصطلاحاتو تطبیقوي. د معاصرو بنسټپالو ایډیالوژۍ غالباً په همدې چلونو رامنځته شوې دي. دا چې په ایډیالوژيو کې علمي روشونه نشته نو هغه کسان چې په علمي لحاظ تکره نه دي، دغه تېروتنې نه شي کشفولی.

په پخوا زمانه کې حاکمیت او حکومت، په تېره بیا د کلمو د لغوي معنا په کچه چې په آیتونو او حدیثونو کې راغلي دي، د دې اصطلاحاتو له اوسني مفهوم سره پوره اړخ نه لگوي. که د عربي ژبې معتبر قاموسونه لکه د ابن منظور افريقي «لسان العرب»، د خليل بن احمد فراهيدي «العین»، د زبيدي «تاج العروس»، د فيومي «مصباح المنیر»، د ازهری «تهذيب اللغة»، د زمخشری «الفائق» او نور وگورو نو دا ادعا به مو په آسانی سره څرگنده شي.

دلته به د بېلگې په توگه د لسان العرب له کتاب څخه د «حکم» کلمه او مشتقات یې راواخلم چې په پخوانۍ عربي ژبه (د قرآن د نزول زمانه) کې د دې کلمې د معنا له پراخوالي سره آشنا شو او وگورو چې نن سبا مفاهیم څومره ساده گڼل کېږي. په دې کتاب کې د حکم د کلمې د مختلفو معناگانو او استعمال په اړه څو صفحې پکې شوې دي چې دلته به یې لنډیز راواخلم: علم، قضاوت، محکم او ټینګ، منع، سمه خبره، د یوه کار د ظرافت پېژندل، په کارونو کې آزاد اوسېدل، غوره کول، انصاف، ستنول، قدر او درنښت، قصاص. په دې کتاب کې

د حکم د هرې معنا لپاره هغه مثالونه راغلي دي چې په آیتونو، حدیثونو، او عربي شعرونو کې راغلي دي. دلته به یې نه لیکم چې خبره اوږده نه شي.

نو کله چې څوک یو آیت یا حدیث ویني چې د دې کلمې مشتقات په کې راغلي دي نو باید اول ځان مطمئن کړي چې د دې کلمې دقیقه معنا څه ده. مثلاً په قرآن مجید کې راغلي دي چې خدای حضرت یحیی ته ویلي دي: "و آتیناه الحکم صبیا" دلته د حکم معنا علم او فقه ده، نه حکومت. دغسې په دې نورو آیتونو کې هم په هر ځای کې د حکم معنا ځانته ده: "إن الحکم إلا لله"، "و من لم یحکم بما أنزل الله فأولئک هم الکافرون"، "فلا وربک لایؤمنون حتی یحکموک فیما شجر بینهم.. " خو بنسټپالې سیاسي ډلې د حکومت معنا ځنې اخلي.

د نبوت او سیاست رابطه

د دین او نبوت د رابطې په اړه یوه دا پوښتنه کېږي چې سیاست د نبوت یوه څانګه ده؟ د نبوت د تعریف په اړه ډېر نظرونه شته او اکثره مسلمانو فیلسوفانو، متکلمانو، فقیهانو، مفسرانو او عارفانو په دې اړه نظر ورکړی دی. دا چې د نبوت گوهر څه دی او عارضې چارې یې کومې دي، لوی بحث دی او ډېر کتابونه ورباندې لیکل شوي دي.

که د قرآن مجید آیتونو ته مراجعه وکړو، وبه وینو چې سیاست یې د نبوت برخه نه ده ګڼلې، بلکې دا یې ویلي دي چې هر نبي د خپلو خاصو تاریخي او اجتماعي شرایطو سره سم عمل کړی دی. ځینې انبیا په داسې شرایطو کې واقع شوي دي چې د نبوت تر څنګ، حاکمان هم پاتې شوي دي، لکه داوود او سلیمان او همدارنګه حضرت محمد ﷺ هم د خپل نبوت په دویمه نیمايي، په مدینه کې. خو داسې پیغمبران هم شته چې دا موقع ورته نه ده پیدا شوې او یوازې یې د غیب خبر ورکړی او د دیني واعظ په مقام کې پاتې شوي دي لکه هغه پیغمبر چې په بقره سوره کې ورته اشاره شوې ده او مفسران وايي چې نوم یې صموئیل و او هغه وویل چې طالوت دې د بني اسراییل پاچا وي، معنا دا چې پخپله یې دا مقام په غاړه وانه خيست. همدارنګه ابوالحسن ندوی د حضرت موسی د نقش په اړه همدا معنا اخلي او وايي چې خدای هغه د پیغمبر په توګه راواستاوه او هغه د فرعون د حکومتولۍ په چارو کې مداخله ونه کړه، د هغه ټوله هڅه دا وه چې فرعون دې پر خدای ایمان راوړي او نفس تزکیه کړي.

ندوي د خپل ژوند په وروستي کال کې له «المجتمع» مجلې سره مرکه درلوده او همدې موضوع ته په اشارې سره یې وویل چې: «لازمه نه ده چې مومنان دې حکومت وکړي، بلکې همدا کافي ده چې حاکمان دې ایمان ولري.»

د منطق علم د اصطلاحاتو مطابق د نبوت او حکومت/سیاست رابطه (البته چې سیاست او حکومت سره توپیر لري چې دا له په بل ځای کې بیان کړم) د عموم او خصوص من وجه رابطه ده. دا رابطه د افتراق دوه

حالتونه او د اشتراک یو حالت لري. معنا دا چې ممکن یو څوک نبی وي خو حاکم نه وي، ممکن یو څوک حاکم وي خو نبی نه وي، ممکن یو څوک هم نبی وي هم حاکم. یعنې د دواړو ترمنځ دایمي تلازم نشته.

البته د پیغمبرانو مدون تاریخي ژوندلیکونه نشته او موږ یوازې د قرآن مجید له لارې له ځینو پیغمبرانو سره آشنا شوي یو. ځینې یې هم د اهل کتاب په دیني کتابونو کې معرفي شوي دي او موږ د هغو روایتونو په سموالي چندانې مطمئن نه یو. خو تر کومه حده چې له قرآن مجید پوهېدای شو، دېرو کمو پیغمبرانو د حکومت کولو پروا کړې ده او دېرو یې دا غوره گڼلې ده چې یوازې د دین تبلیغ وکړي او د حاکمانو په کار کې کار ونه لري. ان ځینې داسې پیغمبران هم وو چې نبوت یې انفرادي چاره وه او په تبلیغ هم نه وو گومارل شوي. دا خبرې د عقیدې د علم په کتابونو کې توضیح شوې دي.

دې کې شک نشته چې زموږ د پیغمبر ﷺ په گډون، لږو پیغمبرانو حکومت کړی دی، او یا داسې شرایط برابر شوي دي چې دوی دې د حاکم په نقش کې کار وکړي، خو پوښتنه دا ده چې ایا د پیغمبرانو حاکمیت د هغوی د شخصیت په نبوي / میتافیزیکی بُعد پورې اړه درلود که دا د یوې تاریخي پېښې او عارضې چارې په توگه ترسره شوی دی؟ په دې اړه د عالمانو تر منځ اختلاف دی. دېر فقیهان لکه شهاب الدین قرافي، شاه ولي الله، محمود شلتوت او ځینې نور په دې باور وو چې د پیغمبرانو په شخصیت کې نبوي بُعد له غیرنبوي بُعد څخه جلا و او اکثره فقیهانو دا تفکیک منلې ده یعنې د پیغمبرانو ځینې احکام داسې دي چې د قاضي، جنگي قوماندان، او د ښار د حاکم په توگه صادر شوي دي، نه د شرعي احکامو په توگه. دا موضوع د اصول فقه په ځینو کتابونو کې تر بحث لاندې نیول شوې ده.

نو دا چې سیاست د نبوت یوه شعبه ده، د ځینو عالمانو نظر دی، نه قطعي او د ټولو نظر. که څوک په دې نظر وي چې سیاست د نبوت په ذاتیاتو کې نه دی شامل، نظر به یې هماغومره سم وي لکه د مقابل لوري نظر.

خو په آسانی سره پوهېدای شو چې سیاست یوه بشري چاره ده او هرڅوک یې کولی شي خو نبوت یو خاص مقام دی چې په الهي فرمان پورې اړه لري او دا یو آسماني انتخاب دی، حال دا چې حاکمیت د انسانانو تر منځ قراردادي چاره ده. یو څرگند دلیل یې د مدینې له خلکو سره د حضرت محمد ﷺ توافق دی چې د عقبې په بیعت کې او وروسته مدینې ته د هجرت په وخت کې یې کړی دی. په دې توافق کې د مدینې د خلکو ایمان راوړل، په دې مفهوم نه و چې د ده حکومت به مني بلکې په دې اړه جلا خبرې وشوې او د نورو قراردادونو په شان د دواړو خواوو په خوښه ترسره شو.

مخکې یاده شوه چې پیغمبر ﷺ د مدینې په دوران کې پر دې سربېره چې د نبی په حیث عمل کړی دی، د حاکم دنده یې هم ترسره کړې ده، خو عالمان په دې اړه اختلاف لري چې دا دوه د تفکیک وړ دي که نه. د

مسألې د لا ښه پوهېدا لپاره لازمه ده چې د مکي او مدني د پراوونو توپيرونه په پام کې ونيسو. په مکي دوران کې چې مسلمانان اقلیت کې وو او مشرکان په اکثریت کې، هم قرآني آيتونو د عقيدې او اخلاقو پر چارو تمرکز درلود او هم د پيغمبر عملي سنت. مکه په هاغه وخت کې د سياسي او اجتماعي پېښو شاهده هم وه ځکه چې دا د جزیره العرب مرکز او د قرآن په تعبير ام القری وه. خو دغه پېښې د قرآن په آيتونو کې لږې يادې شوې دي، په بله وينا قرآن په دې پړاو کې د پېښو له پاسه حرکت کاوه او د چارو په جزیياتو به لږ ښکېل کېده. يوازې به د هغو اعتراضونو چې د نبوت اصلي پيغام ته متوجه وو، ځواب ويل کېده.

کله چې د مدینې ځینې خلک مسلمان شول او دا موقع برابره شوه چې پيغمبر او یاران یې هلته مهاجرت وکړي، د عربي قبیلو له عرف سره سم باید چې د مدینې له خلکو سره خبرې شوې وای چې هغوی په دې هجرت راضي دي، او که دا کار ورته څه ستونزه جوړه کړي نو دوی یې منلو ته چمتو دي که نه. دلته لومړی ملاحظه دا ده چې که چېرې پيغمبر ﷺ ته له ایمان راوړلو سره سم، دا هم لازمي وای چې هغوی دې سياسي تعهد هم ورسره ولري نو دې ته به اړتیا نه وه چې پر دې موضوع دې جلا بحث وشي. مدني صحابه وو به د اسلام له منلو سره دا مفهوم هم اخیستی وای. خو د قضیې جزیياتو ته چې وگورو، دغه دوه موضوعات په جلا جلا توگه مطرح کېدل. معنا دا چې مسلمانېدل یوه موضوع وه او د پيغمبر په مشرۍ سياسي-نظامي تړون کې گډېدل بله موضوع. لکه څنگه چې ځینې صحابه لکه طفیل بن عمرو دوسي چې د دوس د قبیلې رییس و، تر دې پېښې څو کاله مخکې مسلمان شو او خپلې قبیلې ته ستون شو او له هجرت تر څو کاله وروسته پورې یې د پيغمبر له سياسي رهبرۍ سره هېڅ اړیکې نه لرل او پر دې کار یې هېڅ اعتراض هم ونه شو. ځینې نور صحابه هم همداسې وو.

د دې دوو موضوعاتو جلاوالي د دې سبب شو چې د هجرت لپاره جلا او د مدینې د خلکو سياسي-نظامي تعهد لپاره جلا خبرې وشي او وروسته له دې چې د مدینې خلکو تیاری وښود، د هجرت تصمیم پوخ شو. منیر محمد الغضبان په « المنهج الحركی للسیرة النبویة » کتاب کې لیکلي دي چې د عقبې په دویم بیعت کې د پيغمبر ﷺ تر ټولو نژدې مشاور حضرت ابوبکر نه بلکې د هغوی تره حضرت عباس برخه واخیسته او دا ښيي چې دا کار د عربو د قبیلې یې عرف پر اساس و، نه د دیني مقتضیاتو پر اساس. ځکه چې عباس په هاغه وخت کې ایمان نه و راوړی خو په مذاکراتو کې حاضر و او د مدینې خلکو ته یې وویل چې که تاسې د هغه (پيغمبر) سمه دفاع نه شی کولی نو موږ به یې یوازې پرې نه ږدو او په څنگ کې به یې ودرېږو.

کله چې پيغمبر ﷺ مدینې ته هجرت وکړ، په مدینه کې دوه ډلې خلک اوسېدل، یوه ډله اوس او جزج عربان وو چې ځینو یې ایمان راوړی و او ځینې یې لا هم زړه نازړه وو، بله ډله یهودي قبیلې. دلته هم مدینې ته د پيغمبر ﷺ له ورننوتو سره سم، پرېکړه وشوه چې د ښار د تنظیم په خاطر یو لیکلی میثاق رامنځته شي. د دې

میثاق مطابق، د اسلام پیغمبر د مدینې د ټولو اوسېدونکو د سیاسي رهبر او د مسلمانانو د دیني رهبر په توګه د ټولو له خوا ومنل شو او ژمنه وشوه چې که نور پر مدینې حمله وکړي، ټول به د یو بل په څنګ کې ودرېږي.

دلته دوو ټکو ته پام وراوړي، یو دا چې دا توافق، د محمد عابد جابري په وینا، یو اجتماعي قرارداد و چې وروسته بیا جان لاک هغه مطرح کړ. یعنې مسلمانان د دیني ایمان د حکم له مخې مکلف نه وو چې په دې سیاسي - نظامي تړون کې ورګډ شي بلکې د خپلې خوښې د توافق د حکم پر اساس ورګډ شول. دا په داسې حال کې ده چې کله څوک ایمان راوړي، په دیني چارو کې د قبولولو یا ردولو حق نه لري. مثلاً نه شي ویلی چې ایمان راوړم خو لمونځ نه کوم. خو د سیاسي - نظامي ملاتړ په برخه کې یې دا حق درلود. دویم دا چې یهودانو هم د پیغمبر رهبري ومنله خو په دیني لحاظ د خپل شریعت تابع وو. معنا یې دا ده چې په اسلامي ټولنه کې د ښاروندۍ لازمه ایمان لرل نه دي. یهودان په دې پړاو کې اهل ذمه نه ګڼل کېدل او د ښاروندۍ د موقف په لحاظ له مسلمانانو سره یو شان وو.

په راوړوسته کلونو کې چې د پیغمبر ﷺ د نفوذ قلمرو پراخ شو، نور تحولات هم راپېښ شول چې بیا هم د دوی په مقام کې د دیني حوزې او سیاسي حوزې بېلتون ښيي. مثلاً د حدیبیې په پېښه کې چې یو تړون وشو، د ابوجنبل او ابو بصیر په رهبرۍ د مسلمانانو ډلې چې د مدینې له سیاسي جوړښته بهر وې، سره له دې چې دا وګړي صحابي او مسلمان وو خو پیغمبر د هغوی پر وړاندې سیاسي تعهد نه درلود او هغوی باید په یوازې سر له مشرکانو څخه خپله دفاع کړې وای. خو د بني خزاعه قبيله چې مشرکه وه خو د مدینې په سیاسي تړون کې ګډه وه او د قریش پر وړاندې واقع شوې وه، د اسلام پیغمبر ځان د هغې په دفاع مکلف ګاڼه، لکه څنګه چې د مکې جګړه او فتح له همدې قبیلې د دفاع په خاطر وشوه.

پر دې موردونو سربېره، د پیغمبر ﷺ په ژوند کې ډېرې نورې پېښې هم شوې دي چې په کې صحابه وو دا احتمال مطرح کاوه چې دا به دیني اړخ نه لري او یوازې د پیغمبر شخصي نظر به وي. که دوی په دې ډاډه شول چې دا حکم دیني نه دي نو د پیغمبر له نظر سره به یې مخالفت کاوه او ان خپل نظر به یې پر هغوی تحمیلواوه. دا موضوع د بدر په جګړه کې د جګړې د ځای په انتخاب کې، په احد کې له مدینې څخه د وتلو یا په کې پاتې کېدلو کې، په خندق کې له دښمن سره د مقابلې په طریقه کې، او همدارنګه له غطفان قبیلې سره په تړون کې چې د انصاري مشرانو د فشار په خاطر فسخ شو او په ځینو نورو ځایونو کې پېښه شوه. د دې مسایلو جزییات د حدیث او سیرت په کتابونو کې راغلي دي.

له دې موضوعاتو دا نتیجه اخیستل کېږي چې هاغه مهال د صحابه وو لپاره د پیغمبر د دیني حوزې او غیردیني حوزې بېلتون واضح و او هغوی به یوازې په دیني مسایلو کې ځان د پیغمبر ﷺ پر اطاعت مکلف ګاڼه، خو په سیاسي او اجتماعي چارو کې نه یوازې دا چې دا الزام نه و بلکې پیغمبر ﷺ ملزم و چې له خلکو سره مشوره وکړي او د هغوی نظرونه په پام کې ونیسي او ان ځینو مفسرانو د "و شاورهم فی الأمر" د آیت په

تفسیر کپی ویلی دی چې د خلکو نظرونه د پیغمبر لپاره لازمی وو او ویلی یې دی چې که خدای له یوې خوا له خپل پیغمبره وغواړي چې له خلکو سره مشوره وکړي او له بلې خوا دا مشوره کوم اهمیت ونه لري او پیغمبر ځان ورته ملزم ونه گڼي نو دا کار پر خلکو د ملنډې وهلو معنا لري او دا د خدای له حکمته لرې خبره ده.

شپار لسم خپرکی

تفقہ او تعقل

سنگسار په قرآن کې شته؟

سنگسار سم دی که ناسم؟ دا هغه پوښتنه ده چې دعوی دنگلې ورباندې دېرې دي. سنگسار د متأهلو زناکارو بنحو او نرانو لپاره د جزا په توګه داسې موضوع ده چې مناقشې پاروي. څومره چې په عقلاني لحاظ د سنگسار د سموالي یا ناسموالي او بښګڼې او بدګڼې په اړه لاندې ګرمه ده، هماغومره د دین په منځ کې هم د هغه د مشروعیت او نه مشروعیت په اړه شخړه توده ده.

که له دین څخه له بهره دې موضوع ته وګورو، باید د اخلاقو فلسفې ته مخه کړو او وګورو چې د بني آدم د اعمالو د بښګڼې او بدګڼې اساس څه دی؟ په کومو تاریخي او فرهنګي شرایطو کې او په کومو روحي او جسمي شرایطو کې، دغه عملونه ښه یا بد ګڼل کېږي؟ د انسان فردي آزادي له کومه راځي او تر کومه ځایه غځېږي؟ د حقوقو او اخلاقو پوله څرنگه ټاکل کېږي؟ د فرد او ټولني ترمخ رابطه څرنگه جوړېږي او د دوی ترمخ څه راکړه ورکړه ترسره کېږي؟ دولت او رسمي بنسټونه په کومو چارو کې د مداخلې حق لري او په کومو چارو کې دا حق نه لري؟ کوم عملونه د سزا وړ دي او د سزا ډول په کومو محکونو ټاکل کېږي؟ او ګڼې نورې داسې پوښتنې چې د مختلفو علومو په مرسته او یوازې په عقلاني استدلال سره ورباندې بحث کېدای شي. په دودیزو ټولنو کې چې د مدرنې نړۍ مفاهیمو په کې لاره نه ده کړې او یا یې کمرونګه او برسېرنه لاره په کې کړې ده، د نګه عقلاني استدلال لپاره ځای نشته. په دې ټولنو کې اصلاً داسې پوخ عقل نشته چې پېچلي نظري بحثونه یې په وس کې وي.

چېرته چې دین مرجعیت لري، لازمه ده چې دیني بحثونه په لا دقت سره وشي او لا ژورې څېړنې سپړنې وشي چې له مدرنو مفاهیمو سره ناآشنا دینداران داسې نظري چوکاټونو ته ورنږدې شي چې د قضیې پوهېدا ورته آسانه شي او د شخړو لاندو مخه ونیول شي.

غواړم په دې لیکنه کې د سنگسار د پلویانو او مخالفانو درون دیني دلیلونه له نظره تېر کړم چې لوستونکی د ځینو پوښتنو ځوابونه پیدا کړای شي، لکه د دې پوښتنې ځواب چې د سنگسار حکم د دین په قطعي احکامو کې راځي که نه؟ او له سنگساره منکرېدل له دینه د وتلو او د کفر سبب کېږي که نه؟ او دا چې د سنگسار د حکم په اجرا کولو کې سستي به د خلکو دیندارۍ ته کوم زیان ورسوي؟ او د سنگسار ترسره کول د الهي فریضې ترسره کول دي چې باید په هېڅ قیمت سستي په کې ونه شي؟

کله چې د یوه حکم دیني اساس څېړل کېږي، متعارفه او د اسلامي مذهبونو د منلو لاره یې دا ده چې د اهمیت او اعتبار د ترتیب له مخې، لومړی قرآن مجید ته مراجعه کېږي چې وکتل شي په دې اړه په قرآن کې په صراحت یا تلویحي او ضمني ډول کوم فرمان شته که نه. په دې لحاظ قرآن په ځان پورې منحصر مقام لري او ټول اسلامي مذهبونه په دې باور دي چې هېڅ بله منبع د قرآن سیال نه گڼل کېږي. البته سلفیان مستثنا دي ځکه چې دوی حدیث هم له قرآن سره په یوه کتار کې دروي. که په قرآن کې په دې اړه څه نه وو، د اسلام د پیغمبر حدیث او سنت ته مراجعه کېږي. البته د متواتر او نامتواتر سنت تر منځ هم تفکیک کېږي. که هلته هم څه نه وو، بیا وار اجماع ته رسېږي چې په دې اړه د امت په منځ کې د نظر کلي اتفاق شته که نه. وروسته بیا نورو فقهي مرتبو لکه قیاس، استحسان، استصحاب، مصلحت مرسله، سد ذریعه، اقوال صحابه، عمل اهل مدینه او د پخوانیو شرایعو ته مراجعه کېږي.

که چېرې په قرآن مجید یا په متواترو نبوي حدیثونو کې په دې اړه صریح حکم وي او په دې حکم کې هېڅ ابهام نه وي چې د تأویل وړ یې وگرځوي، بیا نو دا حکم قطعي بڼه غوره کوي. په دې صورت کې هېڅ مومن ځان ته دا حق نه ورکوي چې مخالفت ورسره وکړي او که فرضاً مخالفت هم وکړي، له خپل ایمان سره به لوبې کوي. قرآن مجید وايي: «نه، ستا په پالونکي قسم دی چې ایمان نه لري مگر دا چې کله په خپل منځ کې سره مشاجره کوي، تا قاضي کړي او وروسته د هغه حکم په خاطر چې تا کړی دی، دوی په زړونو کې ناخوښي احساس نه کړي او کاملاً تسلیم وي.» (سوره نساء، آیه ۶۵)

تر دغو احکامو ورهاخوا چې مخکې مو یې په اړه وویل، نور ټول احکام که له هرې منبعې راغلي وي، هغه که غیرمتواتر نبوي سنت وي، که اجماع، قیاس او نورې منبعې، ټول ظني حکمونه دي نو له خطا او تېروتنې پاک نه دي. دا چې دا حکمونه ظني او گوماني دي، کېدای شي د شارح نظر هماغه شی وي او کېدای شي نه وي.

اوس که له دې نظره ورته وگورو، بسایي د رجم (سنگسار) د حکم په اړه د اجماع یوازینی ټکی به دا وي چې په دې اړه په قرآن کې هېڅ حکم نشته او پرته له استثنا ټول مسلمانان په دې باندې یوه خوله دي.

د رجم لفظ او مشتقات یې په قرآن کې راغلي دي خو غالباً په دوو سیاقونو، یو د بې اېمانه قومونو له لوري د خپلو پیغمبرانو د گواښلو په برخه کې او بل د شیطانانو د شرلو په اړه چې آسمانونو ته لاره ونه کړي او غیبی خبرونو ته لاسرسی پیدا نه کړي. په اکثر موردونو کې د رجم کلمه په ضمني معنا یعنی د شرلو او طرد کولو په معنا راغلې ده. مثلاً په «اعوذ بالله من الشيطان رجيم» کې د رجم کلمه د شرل شوي او رټل شوي په معنا ده، نه د سنگسار شوي په معنا. سره له دې چې د رجم کلمه او مشتقات یې په قرآن کې په کراتو راغلي دي خو هېڅ ځای کې د زنا د حکم په سیاق کې نه دي مطرح شوي. همدارنگه په قرآن کې د زنا په اړه په کراتو خبرې شوې دي خو هېڅ ځای کې د سنگسار حکم ورته نه دی راغلی.

د زنا په وړاندې د قرآن دريځ له نورو آسماني اديانو سره همغږی دی او ان په مکي دوره کې چې لا د تشریح احکامو ته وار نه و رسېدلی، هلته هم د قرآن دريځ څرگند او روښانه و او د زنا په اړه احکام په څرگند ډول په مختلفو مناسبتونو او پړاوونو کې بیان شوي دي:

- په سر کې، د مومنانو په ستاینه کې د خبرې جملې په بڼه یې ویلي دي چې هغوی له زنا څخه ډډه کوي. (فرقان: ۶۸).

- په وروستیو پړاوونو کې، د انشأیې جملې په بڼه یې ویلي دي چې باید له زنا څخه ډډه وکړي او زنا ته له نږدیکته ځان وساتي. (اسراء: ۳۲).

- په بل پړاو کې یې ویلي دي چې خپلې وینځې دې د شتمنی د گټلو په خاطر باید فحشا ته مجبورې نه کړئ. (نور: ۳۳).

- په یوه ځای کې یې ویلي دي چې زناکارې ښځې دې په کورونو کې بندې شي او د هغوی آزادی دې محدودې شي. (نساء: ۱۵).

- بل ځای کې یې ویلي دي چې که ښځه د طلاق عده تېروي، نفقه یې پر مېړه ده مگر دا چې زنا وکړي چې په دې صورت کې مېړه کولی شي هغه له کوره وباسي. (طلاق: ۱)

- د کونډې په اړه ویل شوي دي چې د مېړه کورنۍ دې هغې ته د میراث په سترگه نه گوري او د هغې د واده مخه دې نه نیسي، مگر دا چې زنا وکړي چې په دې صورت کې یې حکم توپیر لري. (نساء: ۱۹)

- د زناکارو د قطعي او وروستی سزا په اړه یې ویلي دي چې باید زناکار نران او زناکارې ښځې په متروکې ووهل شي او د متروکو شمېر هم سل ټاکل شوی دی. (نور: ۲)

- که واده شوې وینځه زنا وکړي، داسې جزا ورته په پام کې نیول شوې ده چې د آزادو وگړو د جزا نیمایي ده. (نساء: ۲۵)

- که یو سړی خپله ښځه په زنا تورنه کړي او د خپلې ادعا لپاره څلور شاهدان ونه لري، د ادعا د اثبات او همدارنگه د ښځې لپاره له ځانه د دفاع لاره قسم کول دي. (نور: ۹)

- که د پیغمبر ښځې دا کار وکړي، جزا به یې د عادي مسلمانانو د جزا دوه چنده وي. (احزاب: ۳۰)

- له زناکارو ښځو او نرانو سره د پاک لمنو مومنانو واده کول ممنوع شوي دي مگر دا چې مقابل لوری هم له همدې ډلې څخه وي. (نور: ۳)

څرنگه چې يې وینو، د زنا او زناکارو په اړه تقریباً ټول حکمونه په خاص دقت او وضاحت سره بیان شوي دي خو د زناکارو د سنگسار په اړه چې د دوی په مرگ ختمېږي، هېڅ اشاره نه ده شوې او دا تر ټولو سخته نیوکه ده چې د سنگسار پر حکم باندې کېږي.

د سنگسار پلویان د دې نیوکې په ځواب کې وايي چې د سنگسار حکم په قرآن، سنت او اجماع ثابت شوی دی. البته د دوی منظور دا نه دی چې له مسلمانانو سره په دغه شته قرآن کې دې د سنگسار په اړه صریح حکم راغلی وي، ځکه چې داسې ادعا ناممکنه ده، بلکې منظور یې دوه شیان دي: یو هغه آیتونه چې په ټوله کې د اسلام له پیغمبره د اطاعت په اړه دي او د هغه د سنت پیروي یې لازمي گڼلې ده، او بل هغو آیتونو ته اشاره کوي چې وو خو بیا منسوخ شوي دي، بې له دې چې حکم یې له منځه تللی وي. دوی د خپلې ادعا د اثبات لپاره پر دې روایت تکیه کوي چې امام مالک په خپل کتاب موعظا کې راوړی دی: «سعید بن مسیب ویلي دي چې کله عمر بن خطاب له حجه راستون شو او مدینې ته راوړسېد، خلکو ته یې وینا وکړه او ویې ویل: ای خلکو! تاسو ته مې سنتونه تعیین کړل او فرضونه مې درته معلوم کړل او روښانه لاره مې دروښودله ... وروسته یې لاسونه سره وتکول او ویې ویل: هو! پام کوئ چې خلک ښي او چپ لوري ته بې لارې نه کړئ او بیا پام وکړئ چې هسې نه د رجم د آیت په خاطر ووژل شئ. هسې نه چې څوک ووايي د خدای په کتاب کې دوه حده نه لیدل کېږي. بې شکه چې هم د خدای پیغمبر سنگسار کړی او هم مورب سنگسار کړی دی او په هغه چا قسم کوم چې زما روح یې په لاس کې دی که خلکو نه وای ویلي چې عمر بن خطاب د خدای په کتاب کې څه ورزیات کړي دي، هرگوره به ما دا په قرآن کې لیکلی: «که کوم بوډا یا بوډی زنا وکړه نو سنگسار یې کړئ» ځکه چې مورب هغه لوستلی دی.»

دغه روایت امام مسلم او ځینو نورو محدثانو هم راوړی دی. له دې روایت سره سم، په قرآن کې داسې آیت و چې عربي متن یې و: «الشیخ و الشیخة إذا زنيا فارجموما البتة نکالا من الله و الله عزیز حکیم». ۳.

دوی همدغه ادعا شوی آیت د خپل قرآني استدلال اساس ښيي خو دا چې استدلال یې پر یوه روایت تکیه لري چې د خو ځای په کې زیات دی، د سنگسار د حکم د ثابتولو لپاره، زیاتره حدیثونو او روایاتو ته مخه کوي، لکه دا:

-بخاري له جابر بن عبدالله انصاري روایت کړی دی چې د اسلم قبیلې کوم څوک پیغمبر

ته راغی او ویې ویل چې زنا یې کړې ده او څلور ځله یې دا شاهدي ورکړه، وروسته د خدای رسول امر وکړ چې هغه سنگسار کړي، او هغه متأهل و. په نورو روایتو کې راغلي دي چې د دې کس نوم ماعز بن مالک و. همدا روایت د ابن عباس له خولې داسې نقل شوی دی: «کله چې ماعز بن مالک پیغمبر ته راغی، هغوی ورته وویل چې ښایي ... اوسې، یا دې لاس وهلی وي یا دې ورته کتلي وي، ویې ویل نه ای دې خدای پیغمبره، هغه حضرت وویل: «هغه دې وغووله؟» بې له دې چې دا خبره یې په کنایې سره کړې وي، او همدا و چې د سنگسار امر یې ورکړ.» (د روایت په متن کې راغلي دي: «أ نکتها؟» چې معنا یې هماغه ده او دا چې راوي ټینگار کړی و چې له

کنایي کلماتو استفاده نه وه شوې، نو مجبور شوم چې زه یې هم هماغسې وژباړم چې د روایت بڼه بدله نه شي. البته چې ځینو منتقدانو د بخاري پر روایت په همدې خاطر نیوکه کړې ده چې د اسلام پیغمبر غوندې له یوه شخصیته لرې ده چې داسې کلمه دې په دې بڼه کارولې وي.)

-مسلم هماغه روایت له بریده بن سلیمان څخه نقل کړی چې سنگسار شوی شخص معاز اسلمي

و.

-مسلم د مشهورې بنحې غامديه په اړه یو روایت رواړی چې پخپله په زنا اعتراف کوي او بیا وروسته له دې چې خپل بچی زېږوي او له تي یې پرې کوي، بیا راځي او سنگسارېږي.

-مسلم د عبادة بن صامت له خولې یو بل روایت نقل کړی دی چې د اسلام پیغمبر وویل: «له ما یې واخلي، له ما یې واخلي، خدای د زناکارو بنځو لپاره لاره راوښودله، باکره د باکره په وړاندې سل شلاقه او یو کال تبعید، او مېړوښه د مېړوښې په مقابل کې سل شلاقه او سنگسار.»

-همدارنگه بخاري د ابوهریره او زید بن خالد جهني له خولې روایت کړی دی چې یو صحرايي له یو بل کس سره پیغمبر ته راغی او ویې ویل ای د خدای پیغمبره، زموږ تر منځ د خدای د کتاب له مخې قضاوت وکړه. بل سړي وویل، رشتیا وایي د خدای د کتاب له مخې زموږ تر منځ قاضي شه. صحرايي وویل، زوی مې د دغه سړي مزدور و او د ده له بنځې سره یې زنا کړې ده او ما ته یې وویل چې زوی دې باید سنگسار شي. ما سل مېږې او یو جونگی (د اوبښ بچی) ورکړل چې هغه وژغورم. عالمانو وویل چې زوی دې باید سل شلاقه ووهل شي او یو کال تبعید شي. د خدای پیغمبر وویل: «زه ستاسو تر منځ د خدای د کتاب له مخې قضاوت کوم: جونگی او مېږې به دې درستنې شي او زوی دې سل شلاقه وهل کېږي له یو کال تبعید سره.» بیا یې د انیس په نامه یو چا باندې یې غږ وکړ چې: «پاخه، لار شه او د دغه سړي بنځه سنگساره کړه» نو هغه ولاړ او سنگساره یې کړه.

-بخاري روایت کړی دی چې حضرت علي د خپل خلافت په دوران کې د جمعې په ورځ یوه بنځه د زنا په خاطر سنگساره کړه او دا یې د پیغمبر سنت وگاڼه.

-بخاري او مسلم یو بل روایت نقل کړی دی چې یهودیان پیغمبر ته راغلل چې د هغه سړي او بنځې په اړه چې زنا یې کړه وه، قضاوت وکړي او هغوی د سنگسار حکم چې له دوی سره په تورات کې و، پت کړی و، خو عبدالله بن سلام هغوی ته وښودل چې په تورات کې د سنگسار حکم شته او پیغمبر پر هماغه اساس حکم صادر کړ.

- بخاري بل روايت هم د عمرو بن ميمون له خولې نقل كړې چې ويلي يې دي: «د جاهليت په زمانه كې يوه بيزو زنا كړې وه، نور بيزوگان راټول شول او هغه يې سنگسار كړ، او ما هم له هغوی سره هغه سنگسار كړ»

دا هغه مهم روايتونه دي چې د سنگسار د حكم د اثبات لپاره ورباندې تكيه كېږي او په دې اړه نور روايتونه ټول لږ يا ډېر د همدې موضوع تکرار دي چې كله كله د لفظ يا سند په لحاظ لږ توپير سره لري.

پر دغو روايتونو پر تكيې سربېره، د سنگسار د پلويانو وروستی استدلال دا دی چې د سنگسار د حكم په اړه د علماوو اجماع راغلې ده، څنگه چې نووي ويلي دي: «علماوو اجماع كړې ده چې د مجرد زناكار لپاره شلاق او د متأهلو زناكارو لپاره سنگسار واجب دی، او له دې سره يې مخالفت نه دی كړی مگر هغه څه چې قاضي عياض او نورو له خوارجو حكایت كړی دی.»

د سنگسار د حكم مخالفانو او منتقدانو دغو دليلونو ته ځواب ويلي دي. د دوی استدلال داسې دی:

د ژوند ساتنه او د حدودو فلسفه: د شرعي حدودو فلسفه پر دې اساس ولاړه ده چې همدا چې د يوه حد په اړه شك او شبهه وي، هغه حد به ساقط كېږي. دا خبره له دې مشهورې فقهي قاعدې څخه جوتېږي چې وايي: «الحدود تندري بالشبهات». تر دې پورته هېڅ بله شبهه نشته چې د داسې موضوع په اړه دې هېڅ آيت نه وي چې د انسان په قتل ختمېږي، خو تر هغه د ټیټو احكامو په اړه دې څرگند او متعدد آيتونه شته وي. دا په داسې حال كې ده چې د قتل جزا تر نورو سزاگانو په لوړه درجه كې راځي نو دا چې قرآن مجيد د انسان د ژوند د ساتنې په برخه كې خورا قاطع كړنلاره لري، دا خبره لږې ښكاري چې پر داسې حكم دې چوپتيا غوره كړي. دا موضوع د سنگسار د پلويانو تر ټولو مهم كمزوری ټکی دی چې د مخالفانو له لوري يې مطرح كېږي او د دوی دريځ تر پوښتنې لاندې راولي.

د لفظ منسوخېدل او د حكم پاتې كېدل: دا چې د يوه آيت لفظ دې منسوخ شي خو حكم دې يې پاتې شي، نه يوازې دا چې د علماوو اجماع ورباندې نشته بلکې هم د پخوانيو او هم د اوسنيو ترمنځ د مناقشې وړ ده او ورسره مخالفت شوی دی. ځينو دا بې معنا نظريه بللې ده ځکه د يوه حكم اعتبار په قرآن كې د هغه د متن پر بقا ولاړ دی. دوی وايي دا څه معنا لري چې حكم دې پاتې وي خو لفظ دې يې منسوخ شوی وي. که د لفظ د منسوخولو او د حكم د پاتې كېدلو په اړه كوم حكمت هم وي، هغه به په نورو خفيفو موردونو كې وي، نه په هغه مورد كې چې تر ټولو مهم دی او د انسان په ژوند پورې اړه لري.

د الفاظو ركاكت: هغه آيت چې ادعا كېږي په قرآن كې و او منسوخ شوی دی، د لفظونو د ركاكت په لحاظ به هغه حد كې دی چې له قرآني آيتونو سره تناسب نه لري، بلکې د جعلې توب نښې په كې ښكاري. مثلاً د شيخ او شيخه كلمې چې په كې راغلې دي، د عربي ژبې له فصاحت سره په ټکر كې دي. هرکله چې په قرآن كې

بودی یاده شوې ده، په عجوز تعبیر شوې ده او هېڅکله نه د قرآن آیتونو او نه نبوي حدیثونو او نه د عربو فصیحانو د شیخه کلمه کارولې ده. ظاهراً دا عبارت د غلا په اړه راغلي آیت له مخې جوړ شوی دی. هغه آیت داسې دی: «السارق و السارقة فاقطعوا أيديهما نکالا من الله و الله عزیز حکیم». (سوره مائده: ۳۸)

عبد الرحمن جزيري په الفقه على المذاهب الاربعة کتاب کې وايي: «خه چې بخاري په معلق ډول نقل کړي دي چې گواکې د خدای په کتاب کې و او بيا يې لفظ ایستل شوی دی او حکم يې پاتې دی، يعنې د الشيخ و الشيخة إذا زنيا.. عبارت، زه هېڅ شک نه لرم چې هرڅوک يې له اورېدو سره سم يقين کوي چې دا جعلی خبره ده او د الهي کلام په څنگ کې چې د فصاحت او بلاغت په اوج کې دی، هېڅ ارزښت نه لري.» (الجزيري، الفقه على المذاهب الأربعة، ج ۴، ص ۲۵۷)

تخصیص عام: په قرآن کې چې ويل شوي دي "الزانية و الزانى فاجلدوهما مائة جلدة"، دا آیت عام او د هر زناکار شخص په اړه دی، بې له دې چې د مجرد او متأهل تر منځ توپیر وکړي. د يوه ظني روايت پر اساس د يو قطعي آیت خاص کول، ناسم دي. دا موضوع له پخوا څخه د فقیهانو او مجتهدانو تر منځ د مناقشې وړ ده، په تېره بيا امام ابوحنيفه او د اهل رأی نورو فقیهانو د واحد خبر پر اساس د عام حکم تخصیصول جایز نه وو گڼلی. امام فخرالدين رازي د سنگسار د مخالفانو د نظر په تقرير کې وايي: «د آیت اقتضا دا ده چې ټول زناکاران دې په شلاق ووهل شي، خو دا چې د يوه واحد خبر پر اساس يو عام آیت تخصیص شي، ناروا دي، ځکه چې د خدای کتاب قطعي دی حال دا چې واحد خبر قطعي نه دی او ښکاره ده چې قطعي تر غیرقطعي غوره وي.» (فخر الدين الرازی، التفسير الكبير، ج 23، ص 305).

د چارې لاره توبه ده: په سوره نساء کې ويل شوي دي: «او ستاسو هغه ښځې چې فحشا کوي، له خپل منځه څلور شاهدان ورباندې راولئ. که شاهدانو شاهدي ورکړه، هغوی په کور کې بندي کړئ تر هغې پورې چې مرگ ورته راشي يا خدای ورته کومه لاره وښيي.» د سنگسار د مخالفانو په نظر دلته، مطلب له کومې لارې چې خدای به ورته وښيي، توبه ده چې که د صلاح ښې ښانې په کې ښکاره شي، نو خپل عادي ژوند ته به راولگړي.

د رجم نيمول ممکن نه دي: په سوره نساء کې ويل شوي دي چې خپلې وينځې واده کړئ، بيا يې زياته کړې ده چې «که هغوی تر واده وروسته زنا وکړه، د هغوی عذاب د آزادو ښځو د عذاب نيمایي دی» که تر واده وروسته د آزادو زناکارو ښځو عذاب سنگسار او قتل وي، څرنگه کېدای شي چې دا عذاب نيمایي شي او پر مېروښو وينځو اجر شي؟

د تعريف حرف «ال»: په سوره نور کې ويلي دي چې که يوه سړي خپله ښځه په زنا تورنه کړه او د خپلې ادعا لپاره يې شاهد نه درلود، ښځه کولی شي چې له قسم سره ځان له عذابه وژغوري. همدارنگه د پيغمبر مېرمنو ته يې ويلي دي چې که هغوی د فحشا عمل وکړ، عذاب به يې د نورو دوه چنده وي. په دې دواړو

موردونو کې د عذاب کلمه د تعريف له «ال» حرف سره مشخصه شوې ده چې په شلاق آيت کې ياد شوي عذاب ته اشاره ده او غير له دې په قرآن کې د زنا لپاره کوم عذاب نشته چې دا معرفه کلمه دې ورته ارجاع شي.

له زناکارانو سره د واده کولو نهې: دا چې په سوره نور کې راغلي دي چې مومن نارينه دې له زناکارو ښځو او مومني ښځې دې له زناکارو نارينه وو سره واده نه کوي، معنا يې دا ده چې د زنا په اړه د سنگسار او قتل حکم نشته، ځکه له وژل شوي سره څوک واده نه شي کولی .

د روايتونو تناقض: د سنگسار په اړه راغلي روايتونه سره تناقض لري. په يوه ځای کې يوازې سنگسار راغلی دی، په بل ځای کې شلاق وهل له سنگسار سره راغلي دي او په بل ځای کې يوازې خفيف وهل راغلي دي او ان په ځينو روايتونو کې وهل هم نه دي راغلي. مثلاً په حجة الوداع حديث کې راغلي دي چې د اسلام پيغمبر وويل: «اې خلکو! بې شکه چې ستاسو ښځې پر تاسو ځينې حقونه لري، او تاسې پر هغوی ځينې حقونه لرئ. ستاسو حق ورباندې دا دی چې پرې نه بږدي بل څوک ستاسو په بستر کې ځملي او هغه څوک کور ته پرې نه بږدي چې تاسې يې نه غواړئ مگر دا چې تاسې اجازه ورکړئ، او ښکاره فحشا (زنا) دې نه کوي ځکه چې په دې صورت کې خدای اجازه درکړې ده چې هغوی بندي کړئ او ورسره له ځملاستو ډډه وکړئ او هغوی ووهئ خو سخت وهل نه، خو که هغوی له دې کارونو لاس په سر شول او ستاسو اطاعت يې وکړ، بيا نو د خوراک او جامو نفقه يې پر تاسو ده چې سمه يې پوره کړئ...»

په همدې توگه په صحيح بخاري کې بل روايت راغلی دی چې يو څوک پيغمبر ﷺ ته راغی او پر زنا يې اعتراف وکړ او له هغه يې وغوښتل چې حد ورباندې جاري کړي. پيغمبر له هغه څخه مخ وړاوه او خبرو ته يې پام ونه کړ تر دې چې د لمانځه وخت راورسېد او لمونځ وشو، بيا هغه سرې له سره راغی او ويې غوښتل چې حد ورباندې تطبيق شي. پيغمبر ورته وويل: «همدا اوس دې موږ سره لمونځ ونه کړ؟» سړي وويل: ولې نه، ومې کړ. پيغمبر وويل: «نو خدای بخښلی يې.»

د اجتهاد احتمال: له قرآينو څخه داسې ښکاري چې که کوم رجم شوی هم وي، په قرآن کې د حکم تر راتگه د مخه او د پيغمبر د اجتهاد پر اساس به شوی وي. هماغسې چې دوی د بدر د اسيرانو په اړه اجتهاد کړی و، خو وروسته قرآن مجيد بل حکم صادر کړ او د هغوی اجتهاد يې لغو کړ. د اجتهاد احتمال په دې غښتلی بريښي چې مدينې ته د هجرت په لومړيو کلونو کې چې لا د مسلمانانو او يهوديانو ترمنځ اړيکي نه وو خړ پر شوي، پيغمبر به په ځينو هغو موردونو کې چې د اسلام په شريعت کې يې په اړه مشخص حکم نه و راغلی، د يهود د شريعت ځينې رايج حکمونه يې عملي کول، لکه د بيت المقدس لوري ته لمونځ کول او په عاشورا ورځ کې روژه نيول. دا کار به تر هغې پورې کېده چې په قرآن کې يې په اړه صريح حکم نازلېده او له يهودي شريعت څخه راخيستل شوی حکم يې ملغا کاوه. په همدې وجه، وروسته بيا چې د فقهي د اصولو علم رامنځته کېده، د شرعي احکامو لپاره يوه ثانوي منبع "شرايع من قبلنا" وپېژندل شوه او په دې علم کې ورته قواعد وضع شول.

نو، د رجم په اړه هم دغه احتمال شته ځکه چې په بخاري کې د يوه صحابي عبدالله بن ابي اوفي له خولې نقل شوی دی چې: «پيغمبر ماعز او د غامديه بنه سنگسار کړل خو مور نه پوهېږو چې دا سنگسار د شلاق آيت تر نزول د مخه و که وروسته.»

عدم اجماع: د سنگسار د حکم په اړه د علماوو د اجماع ادعا هم نه ده ثابتې ځکه چې په پخوانيو کې لږ تر لږه د مسلمانانو دوي فرقي، خوارج او معتزله - له دې جملې څخه ابراهيم بن سيار نامتو معتزلي فيقه - له سنگسار سره مخالف وو. (ابن عبد البر، الاستنکار، ج 7، ص 479) په معاصرانو کې گڼ شمېر عالمان شته چې د يادو دليلونو پر اساس د سنگسار حکم بې اساسه او د اسلامي شريعت مخالف کار بولي. د دوی په منځ کې څو نامتو اسلامي څېرې ليدلې شو لکه شيخ محمد ابوزهره، طه جابر العلواني، حسن الترابي، جمال البنا، مصطفى محمود، احمد مفتي زاده، ناصر سبحاني، احمد صبحي منصور، مصطفى الزلي، محمد شحرور، نصر حامد ابوزيد، او عبد الله العلايلي .

د دواړو لوريو دليلونو ته په کتو سره، لږ تر لږه دې نتيجې ته رسېدلی شو چې:

- يو) د سنگسار د حکم موضوع، يوه اختلافي موضوع ده او مخالفې او موافقې ډلې د خپل نظر د اثبات لپاره دليلونه لري.

- دوه) سره له دې چې آيتونه د مختلفو تاويلونو وړ دي او هر لوري هڅه کړې ده چې د خپلې نظريې په گټه آيتونه تاويل کړي خو د سنگسار د مخالفانو نظر لا غښتلی قرآني ملاتړ لري.

- درې) که روايتونو ته ستانه شو، دواړه لوري د خپلې نظريې لپاره برابر دليلونه لري. په هغو روايتونو کې چې دواړه لوري يې له حديثونو يا د صدر اسلام له پېښو رانقلوي، داسې روايتونه شته چې د محدثينو په باور صحيح روايتونه دي خو د فقيهانو او مجتهدانو په نظر دغه ټول روايتونه د آحادو روايتونو په ډله کې راځي او بالمآل ظن او گومان زېږوي او نه شي کولی د يوه شرعي حکم لپاره د قطعي دليلونو په توگه وپېژندل شي.

- څلور) د سنگسار د حکم په اړه اجماع نشته. سره له دې چې پخوا يې پلويان ډېر وو خو نن سبا په دې نوي عصر کې يې مخالفان زيات شوي دي.

که مقدمې او نتيجې د يو بل په څنگ کې کېږدو، دې نتيجې ته به ورسېږو چې سنگسار د دين په قطعي احکامو کې نه راځي او له دې حکمه انکار له يوه قطعي او په اصطلاح سره له يوه "معلوم بالضرورة" ديني حکم څخه د انکار په معنا نه دی. له سنگساره انکار له اسلامه د وتلو سبب نه کېږي. همدارنگه که څوک سنگسار د اسلام د خشن ښودلو موجب وبولي او په همدې دليل د سنگسار د قانوني کېدو مخه ونيسي، سره له دې چې نظر به يې د مناقشې وړ وي خو دا له اسلام سره د دښمنۍ او مخالفت معنا نه لري. همدارنگه هغه حکم

چې په اړه یې مناقشې او د نظر اختلاف وي، که ترک شي د شرعي حکم د ترک معنا نه لري او که اجرا شي - البته په سنتي فقه کې یې په اړه د وضع شویو ټولو شرطونو په استیفا سره - بیا هم د دین د قطعي احکامو د اجرا حیثیت به نه لري.

د هېواد نظامي ځواکونو ته د زکات ورکول

ځینو دوستانو رانه پوښتنه وکړه چې د پولیس او اردو سرتېرو ته د زکات د ورکولو په اړه فقهي حکم څه دی؟ دلته به دا موضوع په لنډو بیان کړم.

په قرآن مجید کې په صراحت سره اته موردونه یاد شوي چې د زکات پیسې به پرې لگول کېږي او په فقهي اصطلاح ورته «مصارف الزکاة» وايي: «إنما الصدقات للفقراء والمساكين والعاملین علیها والمؤلفة قلوبهم و فی الرقاب والغارمین و فی سبیل الله و ابن السبیل، فريضة من الله» یعنی: زکات د فقيرانو، مسکینانو، د زکات د راټولولو مامورانو، هغو کسانو چې غوړی زړونه یې خپل کړی، مرییانو، قرضدارانو، د خدای په لاره، او مسافرانو لپاره دی، د الهي فريضې په توگه.

اووم مورد یې چې «فی سبیل الله» تعبیر شوی دی، یعنی زکات دې د خدای په لاره ولگول شي، مفسرانو او فقیهانو هم په دې اړه مفصل بحث کړی دی. د خدای په لاره معینه طبقه لکه فقیران او مسافران او نور نه دي او گڼ مصداقونه لري. په دې اړه عمومي نظر دا دی چې هر څوک چې داسې کار کوي چې خپله شخصي گټه یې منظور نه وي بلکې د ټولې ټولنې گټه یې مطلب وي نو د «فی سبیل الله» مصداق گڼل کېږي. شیخ سعید حوي چې د شام حنفي عالم او د «تفسیر الاساس فی التفسیر» مولف دی، د کفایه فرضونو په اړه یوه رساله لري او هلته یې ویلي دي هر څه چې مسلمانان ټولنه ورته اړتیا ولري او نه لرل یې نیمگرتیا او خلل ایجاد کړي، د هغې ترسره کول کفایه فرض دی. هغه د مشهور حنفي فقیه ابن عابدین دغه نظر نقل کړی او ویلي یې دي چې دا حکم ان ځینې صنعتونه لکه د ستنې جوړول هم رانغاړي. (ځینو عالمانو دا نظر له امام ابو حامد غزالي څخه هم نقل کړی دی).

سعید حوي د دې بحث په ادامه کې ویلي دي چې د ټولنې د اړتیا وړ ټول کسبونه له ستن جوړولو رانېولې تر جنیټیک او اټومي علومو پورې ټول کفایه فرضونه دي چې باید ځینې مسلمانان ورسره بلد وي او د ټولنې اړتیا پوره کاندې. ده ویلي چې که څوک کفایه فرضونو ته ملا تړي او د خپل کار د مخته وړلو لپاره مرستې او همکارۍ ته اړتیا ولري، کولی شو د زکات له پیسو څخه ورسره مرسته وکړو. ځکه چې دا ټول د هماغه «فی سبیل الله» مصداقونه دي. د ده په نظر، فی سبیل الله یعنی هغه څه چې شخصي گټه په کې نشته او گټه یې ټولو خلکو ته رسېږي.

نورو فقیهانو، له پخوانو تر اوسنو پورې، دوه مشخص موردونه د فی سبیل الله تر ټولو جوت مصداقونه بللي دي، یو هغه کسان چې جهاد کوي او بل هغه کسان چې د علم زده کړې ته ملا تړي. د جهاد مطلب په هغه وظیفه کې برخه اخیستل دي چې د ټولني دفاع او د امنیت ساتل یې نتیجه وي، که دا وسله وال جنگ وي، که د پولو ساتل او په پوستو او مرچلونو کې اوسېدل. دې ته په عربي کې مرابطه/رباط ویل کېږي او په قرآن مجید کې له جهاد سره په یوه کتار کې راغلی دی. ان ځینو فقیهانو خو پوله ساتونکي او د سرحدی سیمو وگړي د څلورمې طبقې (المولفة قلوبهم) په حساب د زکات مستحق گڼلي دي ځکه چې هغوی هم د ټولني د عمومي امنیت په ساتلو کې مهم نقش لري.

د «فقه السنه» د مشهور کتاب لیکوال، سید سابق، ویلي دي چې که څوک په جهاد کې برخه اخلي او له دولته معاش نه اخلي، ان که مالداره هم وي د زکات مستحق دی. ده یو حدیث راوړی چې پیغمبر ﷺ ویلي دي: "لا تحل الصدقة لغنی إلا خمسة، الغازی فی سبیل الله..." یعنی زکات د شتمن سړي لپاره سم نه دی غیر له دغو پنځو ډلو، اول هغه کس چې د خدای په لاره کې جهاد وکړي...» سید سابق وروسته بیا وایي چې فی سبیل الله ټول مشروع عمومي مصالح رانغاړي لکه د وسلې پېرودل، د سرتېرو خواړه، نقلیه وسایل، د نظامي روغتونونو جوړول، عمومي خیریه روغتونونه، د اورگاډي پټلۍ جوړل چې نظامي موخې ولري، نه تجارتي، د اوسپنیزو برجونو جوړول، د جنگي الوتکو برابرول، د نظامي کلاگانو جوړول او... (سید سابق، فقه السنه، ج 1، ص 394)

ځینو نورو فقیهانو پر هغو چارو د زکات لگول جایز گڼلي دي چې د ټولني گټه یې غواړي، لکه د استخباراتي سازمان جوړول، او هغو کسانو ته پیسې ورکول چې دغه سازمان ته جاسوسي او مخبري کوي، ان که دا خلک مسلمان هم نه وي. (الموسوعة الفقهية الكويتية، ج 23، ص 323)

که دغو موردونو ته پام وکړو، داسې ښکاري چې له زکاته د پولیسو او اردو سرتېرو سره مرسته کول جایز دي ځکه چې دوی د ټولني په امنیت او د خلکو د سر په ساتلو کې مهم نقش لري. دوی د ترهگرو مقابله کوي چې په اوسنیو شرایطو کې یې کار د جهاد فی سبیل الله څرگند مصداق دی. البته که چېرې د دوی دولتي معاش د یوه متوسط ژوند لپاره کافي نه وي. د متوسط ژوند د کچې معلومول د اقتصادي او اجتماعي متخصصانو کار دی.

دا په دې اړه د فقهي حکم زما برداشت دی او که بل محترم عالم متفاوت نظر ولري، طبعاً نظر یې محترم دی او ښه به وي چې خپل نظر له دلیل سره ووايي.

د قرآن په نوم مرییان نیول

ځینو دوستانو پوښتلی یم چې په اوسنیو شرایطو کې د مرییانو نیول، هغسې چې ویل کېږي په عراق کې داعشیانو دا کار کړی و، په شرعي لحاظ څه حکم لري؟ ایا دا عمل د دین له نظره د منلو دی؟ که د منلو وي نو په دې خاطر به د اسلام اخلاقي حیثیت باندې اعتراض ونه شي؟

د مرییانو ساتل د قرآن مجید د نزول په زمانه کې نړۍ واله پدیده وه او منل شوی عرف گڼل کېده. د دې لپاره چې د مرییانو د ساتلو په اړه د اسلام دريځ درک کړو، بهتره ده چې وگورو د قرآن په نظر انسان د طبیعي او ذاتي کرامت خاوند دی که نه؟ د توحید اساسي اصل چې تقدس یوازې په الهي ذات پورې منحصر وي او له بل هر شي، هر کس او هرو شرایطو څخه تقدس نفي کوي، ایا په دې معنا ده چې انسان به د انسان له عبودیت او مرییتوبه خلاصوي که نه؟ په مکې دوران کې چې د دین کلي مسایل په تکرار او ټینگار سره مطرح شوي دي، د عقیدې، توکم، رنگ، اجتماعي موقف او نورو شیانو پر اساس د انسانانو ترمنځ کوم توپیر شوی دی؟ یا دا چې انسان یوازې د انسان په حیث گڼل شوی او ټینگار شوی دی چې حقوق به یې پام کې نیسي؟ کله چې فقیر او یتیم او مسکین او نور مظلوم او محروم خلک یاد شوي، ایا د مسلماني قید ورپورې تړل شوی دی؟ که یوازې په دې خاطر چې انسانان دي، د مهرباني او رحم مستحق گڼل شوي دي؟

ډېرو مسلمانو عالمانو د مرییتوب او مریي ساتلو موضوع داسې توضیح کړې ده چې د قرآن د آیتونو عمومي تگلاره د دې پدیدو له منځه وړل دي. مرحوم سعید حوي په "الاساس فی التفسیر" کې ویلي دي چې که څوک وغواړي زموږ په عصر کې د مریي ساتلو دود ان د نظریې په حد کې هم راپورته کړي، په حقیقت کې د هغې لارې پر مخالف لوري حرکت کوي چې د قرآن منظور وه او هغه د انسان د بشپړې آزادۍ لاره ده.

سره له دې چې مریي ساتل د اسلام له لوري په بشپړه توگه تحریم نه شول خو د دې کار لپاره ډېر دلیلونه وو لکه دا: دغه نړۍ وال عرف په یو اړخیز اقدام سره نه شو باطلېدای، باید د مرییانو تجارت او هغه شرایط بدل شوي وای چې د مریي ساتلو زمینه یې برابره کړې وه، باید هغه فرهنگ بدل شوی وای چې د انسانانو کرامت یې بې اهمیته گاڼه، که مرییان آزاد اعلان شوي وای خو هغه مناسبات نه وای بدل شوي چې مرییتوب او مریي ساتل یې مستقیم محصول وو نو دا یو اړخیز اقدام به ناکامه شوی وای.

خو دا چې اوس د نړۍ تحولات دې ځای ته رسېدلي دي چې هر ډول مریي ساتل ملغا او محکوم گڼي، او د انسان کرامت د نړۍ وال پرېکړه لیک په بڼه د ټولو ملتونو تایید خپل کړی دی، دا تحول په خپل ذات کې د دین له روح او اصلي گوهر سره پوره اړخ لگوي او د قرآن هماغه کلي هدف پوره کوي.

هغه کسان چې دا امر له پامه غورځوي او د دین، مذهب، قومیت یا بل دلیل بیا له سره د مریي ساتلو ترویج او مشروعیت پیلوي، جاهل او نادانه دي. دوی له قرآن کریم څخه یوازې تحت اللفظي مفاهیم اخیستي

دي. که د قرآن ځينو آيتونو ظاهراً مريي لرل يا مريي ساتل جايز گڼلي دي، دغه آيتونه خپل مشخص شأن نزول لري او خاص شرايط او مناسبتونه يې مراد و. د هغو مناسبتونو له پامه غورځول او آيتونه له کلي سياق څخه لرې کول، قرآن ته خيانت دی. دا حکم يوازې د قرآن په اړه نه دی بلکې هر بل متن هم د همدې کلي قاعدې تابع دی او هېڅ متن له خپل تاريخي-اجتماعي سياقه پرته د پوهېدا وړ نه وي.

په عراق کې د ايزدي بښو وينځه کول او داسې نورې چارې چې د دين په نوم ترسره کېږي، هغه څه دي چې د شرم خوله د انسان پر تندي راوړي او د اسلام حيثيت بربادوي. البته دا لومړی ځل نه دی چې داسې احمقانه کارونه د دين په نامه کېږي بلکې په تاريخ کې داسې ډېرې پېښې شوې دي.

د تعويد ليکلو په اړه

د اهل سنت د فقهي په نظر، تعويد ليکل اختلافي موضوع ده. ډېر يې په دې باور دي چې که په تعويد کې آيتونه، حديثونه يا مأثور دعاگانې وليکل شي، جايز دی خو که د تعويد محتوي بل څه وي مکروه يا ناجايز دی، او که په کې له خدای پرته له بل چا مرسته وغوښتل شي، قطعي حرام دی.

ځينې نور تعويد ليکل ان که آيتونه او حديثونه هم پرې ليکل شوي وي، مکروه يا ناجايز بولي. دوی دوه دليلونه راوړي، يوا دا چې له آيتونو او حديثونو داسې استفاده د هغوی د اصلي هدف چې پرې پوهېدل او عمل کول دي، خلاف عمل دی. دويم دا چې نامناسبو ځايونو ته يې وړل لکه تشاب ته، آيتونو او حديثونو ته بې احترامی گڼي.

خو دا چې د تعويد ليکلو منع په قطعي لاره کولی شو که نه، او له دې موضوع سره بهترين چلند کوم دی، بحث غواړي. د حديث د کتابونو د روايتونو مطابق، د صدر اسلام يو کس وروسته له دې چې مسلمان شو، پيغمبر ته وويل چې زما کسب د ناروغانو د علاج لپاره «منتر» ويل (دعا ويلو ته ورته يو شی) دي. اوس يې هم غځولی شم که نه؟ پيغمبر وويل: که د شرک الفاظ په کې نه وي، منع نه دی. همدارنگه په ځينو روايتونو کې راغلي دي چې د صحابه وو څو کسان په سفر تللي وو. د شپې چې يوې قبيلې ته نږدې دېره شول، د قبيلې رييس لرم وچيچه، خلکو هغه صحابه وو ته راوړ او يوه صحابي فاتحه سوره يا د قرآن يو څو آيتونه وويل او د سړي درد کرار شو. وروسته بيا هغو خلکو صحابه ته يو پسه ورکړ او هغوی يې هم په دې شپه غوښه وخوړه. کله چې مدينې ته ولاړل او پيغمبر ته يې خپله کيسه وکړه، هغوی يې کار تاييد کړ.

له دې ورهاخوا چې د دې روايتونو قوت او ضعف مطرح کړو، دا نتيجه اخلو چې د مسلمانو فقيهانو سنتي نظر دا دی چې دعا لوستل او تعويد ليکل يومخ شرعي نه شو گڼلی او په کلکه ورسره مخالفت هم نه شو کولی. له بلې خوا که دغه تعويدونه هېڅ اثر هم ونه لري، کېدای شي ځينو رواني ناروغانو ته د اعتقاد او تلقين په

وجه تسکین ورکړي او یومخ بې‌تاثیره نه‌وي. البته په دې اړه د نظر ورکولو صلاحیت د ارواپوهنې صاحب‌نظران لري.

زما منظور له دې بحثه دا نه‌دی چې څوک تعویذ لیکلو ته وهڅوو ځکه چې دا عمل، په تېره بیا د کم علمه وگړو په منځ کې، خرافات او غیرعقلاني چارې زیاتوي.

خو له حده زیاته د خبرې غټول چې گواکې د تعویذ لیکونکو له یومخ ختمولو سره به په ټولنه کې ژور اصلاحات راځي، زما په نظر د ستونزو ساده انگېرل دي. هغه ستونزې چې موږ نن سبا ډېر ورنه کړېږو، او ډېرې قربانۍ رانه اخلي، سخت دريځي او له سیاست سره د دین گډه شوې نسخه ده. که له حده زیات د تعویذ لیکونکو په اړه غوغا جوړه کړو چې دوی نه کوم گوند لري، نه وسله، نه قدرت او نه له حکومته باج اخلي، نو اصلي ستونزه به رانه پاتې شي.

شریعت او د بشر حقونه

1- د دین او شریعت توپیر:

ډېر کسان گومان کوي چې دین او شریعت سره هم‌معنا دي حال دا چې داسې نه‌ده. دین عقاید، عبادات، اخلاقیات او د معاملاتو احکام یا هغه چارې چې د قانون جوړونې په حوزه کې دي، رانغاړي.

خو شریعت یوازې دغه وروستی برخه رانغاړي یعنې د شریعت د کلمې په تخصصي استعمال کې، د عقایدو، عباداتو او اخلاقیاتو برخې ورنه بهر دي.

د قرآن له نظره، الهي دین په ټولو تاریخي دورو کې یو شان و، یعنې اعتقادي اساسات، اخلاقي ارزښتونه، د عبادتونو کلي بڼه په ټولو آسماني دینونو کې یو رنگه وو. خو شریعت بیا له یوه نبي تر بل نبي پورې او له یوې زمانې تر بلې زمانې پورې او له یوې سیمې تر بلې سیمې پورې توپیر درلود.

د شریعتونو د توپیر دلیل دا دی چې د دین کلي هدفونو ته د رسېدو لاره له ځای، زمان، وگړو، ملتونو، او فرهنگونو سره توپیر کوي.

د دین او شریعت تر منځ دغه توپیر اهل علم ته موقع په لاس ورکوي چې زماني، مکاني، فرهنگي او تاریخي توپيرونه په پام کې ونیسي او د دین پر ټولیزو هدفونو له تمرکز سره، داسې لارې او قوانین ولټوي چې دغه هدفونه په ښه شان سره پوره کړي.

2- د شریعت مقصدونه:

د شریعت د مقصدونو یا د دین د ټولیزو هدفونو په اړه قریب زر کاله کېږي چې د فقهي د متخصصانو ترمنځ بحثونه روان دي او په آخر کې بیا ابو اسحاق شاطبي دغه تیوري په مدونه بڼه جوړه کړه. کله چې د سید

جمال الدين افغان شاگرد، شيخ محمد عبده د شاطبي «الموافقات» کتاب کشف کر، د اجتهاد نوې طريقه او شرعي احکامو ته نوې کتنه پيل شوه.

پر مقاصدو ولاړه طريقه کې، ځينې شرعي احکام د هدف مقام خپلوي او ځينې يې د وسيلې چې يو يې بالذات اهميت لري بل يې بالغير. لومړيتوب هغو چارو ته ورکول کېږي چې ذاتي اهميت لري او هغه چارې چې د وسيلې مقام لري، که چېرې د هغوی په وسيله هدفونه ترلاسه نه شي نو بدلېدای شي او پرته له دې چې له شرعي قاموسه حذف شي، په تعليق يا ځنډېدلي حالت راتلی شي.

3- د شريعت د مقصدونو په اړه اختلاف:

د مقصدونو د تعيين په اړه پوره اجماع نشته خو ټول فقيهان په دې سره د نظر اتفاق لري چې «د مصلحت جذب او د مفسده دفع» يا د گټې تايمينول او د زيان مخنيوی، د شريعت کلي مقصد دی. (نجم الدين طوفی، رعاية المصلحة)

فقيهان د دې چارې کلي مصداقونه د سر ساتل، دين (د دين د انتخاب آزادي)، د نسل ساتل، د عقل ساتل، د مال او آبرو ساتل گڼي.

په دې روانه پېړۍ کې چې د مقصدونو بحث ته يوځل بيا پام ورواوبست، د مصداقونو شمېر يې زيات شو او ځينو صاحب نظرانو د شريعت مقصدونه په څلورو محورونو کې مطرح کړل: وگړی، کورنی، ټولنه او بشريت. (جمال الدين عطية، نحو تفعيل مقاصد الشريعة)

4- د شريعت په مقصدونو کې د بشر د حقونو ځای ځايگي:

د ځينو صاحب نظرانو په باور، څه چې نن سبا د بشر د حقونو نړۍ وال ميثاقونه گڼل کېږي، د هاغه څه ننی بڼه ده چې شريعت غوښتل رامنځته يې کړي او له دې نظره ترمنځ يې کوم تناقض نشته. (شيخ محمد غزالي، حقوق الانسان بين تعاليم الاسلام و اعلان الامم المتحدة)

په دې ليدلوري کې شريعت چې د دين يوه برخه ده، هغه حقوقي سيستم دی چې د دين د کلي مقصدونو په مسير کې واقع کېږي. د دين کلي مقصدونه د اخلاقي ارزښتونو تحقق دی او د اسلام په اخلاقي منظومه کې درې ارزښتونه اساسي دي: آزادي، عدالت او برابري. د ځينو مسلمانو صاحب نظرانو په نظر، د توحيد مفهوم دا دی چې د انسانانو ترمنځ هر ډول تبعيض رفع شي او ټول يو شان وگڼل شي، ټول له هر ډول بنده گۍ او برده گۍ څخه آزاد شي.

5- په اسلامي فقه کې ستونزمن موردونه

د اسلام په فقهي ارشاداتو کې داسې موردونه هم ترسترگو کېږي چې له معاصرو حقوقي ميثاقونو او اخلاقي عرفونو سره او پخپله د اسلام له مطلوبو اخلاقي ارزښتونو سره په ټکر کې ښکاري. په دې موردونو کې يو ډول تبعيض ليدل کېږي، هغه که د دين او مذهب پر اساس تبعيض وي که د جنسيت پر اساس.

مسلمان متفکران د دې تناقضونو د رفع کولو لپاره د اجتهادي ميکانيزمونو کارول ضروري گڼي. هغه علم چې اجتهادي ميکانيزمونه تنظيموي «اصول فقه» نومېږي.

د اصول فقه د قواعدو پر اساس، شرعي احکام په دوو ډلو وېشل کېږي: تعبدی او غيرتعبدی. تعبدی چارې هغه دي چې سپېڅولیک اړخ لري او خاص عقلاني تفسيرونه ورته نه شو برابرولی، لکه د لمانځه د رکعتونو شمېر، د حج مراسم او داسې نور. البته کولی شو د دې مناسکو د وجود فلسفه په ټولو يا اکثر دینونو کې بيان کړو.

دويمه ډله چې غيرتعبدی احکام رانغاړي او کله واري د "معقولة المعنى" اصطلاح ورته کارېږي، د شريعت د قواعدو تابع وي. د همدې احکامو پر اساس قانون جوړونکي کولی شي داسې تصرفونه وکړي چې د شريعت کلي مقصدونه پرې پوره شي، سره له دې چې ځينې حکمونه به ظاهراً تعليق شي.

په دې کې کولی شو د نسا د سورت په ۳۴ آيت کې د ښځو د وهلو ټکولو د اجازې خبره ياده کړو چې سخته مناقشه ورباندې کېږي. د قرآن ټولو مفسرانو ويلي دي چې د دې حکم ظاهر د شريعت له نورو حکمونو سره اړخ نه لگوي او مفسرانو د دې تناقض د لرې کولو لپاره توجيهات او تاويلونه مطرح کړي دي. «التحرير و التنوير» تفسير ليکي چې د ښځې د وهلو اجازه چې په دې آيت کې راغلې ده، هسې اباحت دی چې له کراهت سره مل دی، ځکه چې پيغمبر ﷺ ويلي دي: "و لن يضرب خياركم" معنا دا چې ستاسو با شخصيته انسانان به هېڅکله خپلې ښځې نه وهي. دغه تفسير بيا وروسته وايي: «که حاکمان او چارواکي ويني چې دا حکم د مېړونو لپاره د ناوړه استفادې لاره هواروي او نران په دې برخه کې شرعي حدود او ادبونه نه مراعاتوي نو کولی شي د قانونونو په وضع کولو سره دا کار منع کړي او اعلان وکړي چې که هرچا خپله ښځه ووهله، جزا به وويني چې هېڅ مېړه او ښځه يو بل ته زيان ونه رسوي.» (محمد طاهر بن عاشور، تفسير التحرير و التنوير)

6- د سد ذريعه قاعده:

ابن عاشور چې کوم نظر ورکړی دی او چارواکو ته يې د ښځو د نه وهلو په باره کې د قانون جوړونې اجازه ورکړې ده، په حقيقت کې د اجتهاد له يوه مهم جز څخه سرچينه اخلي چې سد ذريعه بلل کېږي.

د سد ذريعه معنا د هغه څه مخنيوی او ممانعت دی چې د ضرر او مفسدې وسيله گرځي. د دې قاعدې مطابق کله چې چارواکو ته ځينې چارې يا حکمونه له لوړو مصلحتونو سره په ټکر کې ښکاري او دا حکمونه د مفسدې سبب کېدای شي نو دوی بيا حق لري چې د قانونونو په وضع کولو سره هغه تحريم کړي او سرغړونکي يې مجازات کړي. د شرعي حکمونو ډېره برخه له همدې قاعدې څخه راوتلي دي.

7- قانوني تحريم او شرعي تحريم

د قانون جوړونې په برخه کې د بنسټپالو يوه نيوکه چې افراطي ډلې يې لا زياتې پرې ټينگېږي، دا ده چې وايي د انسان په لاس د قانون جوړول يو ډول شرک دی. دوی په همدې وجه د ديموکراسۍ مخالفت کوي. بنسټپالي وايي چې د مسايلو حلال او حرام گڼل يوازې د شارع حق دی او هېڅ انسان ته دغه حق نشته. د دوی په نظر، پارلمان او هغه مرجعې چې قانون وضع کوي او خلک يې منلو ته ملزم گڼي، د خدای واک ځان ته ورکوي.

د دوی تېروتنه دا ده چې د قانوني تحريم او شرعي تحريم په توپير نه دي پوه شوي.

په شرعي تحريم کې د يوه حکم نکه پر اخروي بُعد يې وي او ملاک يې د قضیې ميتافيزيکي اړخ وي. يعنې يو دينداره وگړی د دې حکم په رعايت ځان ځکه ملزم گڼي چې که داسې ونه کړي نو په آخرت کې به مجازات شي. دلته دا ورته مهمه نه ده چې په دې حکم کې کوم دنيوي مصلحت شته که نه. له حکمونو سره دې ډول چلند ته تعبد ويل کېږي.

په قانوني تحريم کې بيا د يوه حکم د اجرا ملاک د حکومت فيصله ده او اخروي ثواب او عقاب په کې نشته. يعنې داسې نه ده چې کله حکومت يو قانون وضع کوي، هغه دې د خدای د حکم په توگه پر خلکو تطبيق کاندې او خلک دې مجبوره وي چې د تقدس په سترگه ورته وگوري. د حکومت د قانونونو اطاعت د تعبد له مخې نه کېږي، بلکې د تعقل له مخې کېږي يعنې د دنيوي گټې او تاوان خبره په کې وي.

د دې قاعدو پر اساس، د قانون جوړوونکو لاس خلاص دی چې هم له بشو سره د خشونت د ختمولو او هم د بشر د حقونو په اړه نور حکمونه صادر کړي او د وگړو د عمومي گټې او ښېگڼې پر اساس قانون ورته وضع وکړي. دې سره به يې بې له دې چې کوم شرعي ممانعت په منځ کې وي، د تبعيض او بې عدالتۍ مخه نيولې وي.

اولسم څپرکی

د وېرې او هیلې ترمنځ،

د دیني مدرسو نقش

ولې مدرسې؟

د سپټمبر یوولسمه داسې پېښه وه چې ډېر کسان یې فکر کولو ته اړ ایستل. دې پېښې گڼې پوښتنې راوړېدلې چې یوه یې د خشونت په رواجولو کې د دیني مدرسو د نقش په اړه وه. د طالبانو تحریک چې له همدغو مدرسو راولاړ شوی و، تر دې پېښې څو کاله مخکې یې خلک حیران کړي وو. دې تحریک په افغانستان کې د شلمې پېړۍ په پای کې داسې نظام جوړ کړی و چې بشپړ یې په کورونو کې بندي کړې وې، راډیو او ټلويزيون یې منع کړي وو، مذهبي آزادي په کې نه وه، د بیان آزادي یې نه منله، له طب او انجینیرۍ پرته په نورو څانگو کې یې لوړې زده کړې ښې نه گڼلې، عصري قضايي سیستم یې له بېخه نړولې و، بین المللي کنوانسیونونه یې نه منل او هڅه یې کوله چې ټوله ټولنه د متروکو او شکنجې په زور په خپله خوښه برابرې کړي.

خو د سپټمبر تر یوولسمې وړاندې، د طالبانو تحریک سره له دې چې له اوسنۍ نړۍ څخه پردی و، او پر بشو او مدني وگړو یې ظلمونه کول خو بیا هم ډېرو ملکونو، د دیموکراتو هېوادونو په شمول، به ورته یوازې د یوه ساده سنتي تحریک په سترگه کتل. دوی به داسې گڼل چې د طالبانو له کارونو به ټوکې جوړوي خو کوم خطر به ځنې نه راولاړېږي ځکه چې طالبان د نړۍ ځواکمنو هېوادونو ته کوم گواښ نه شو کولی. ان داسې هڅې هم روانې وې چې د امریکا متحده ایالتونه دې دا ډله د افغانستان د مشروع نظام په حیث ومني، هماغسې چې د امریکا دوو درېو ملگرو هېوادونو دا کار کړی و. په همدې خاطر، د طالبانو استازي څو ځله واشنگټن او نیویارک ته ولاړل.

د غبرگو برجونو نړېدل ډېر خلک له درانه خوبه راوینښ کړل. خلکو ولیدل چې دغه ساده محلي تحریک د خورا خطرناکو ترهگرو ډلو روزنتون جوړېدای شي. تر دې وروسته بیا د طالبانو د جرړو، فکري سرچینو، اجتماعي بستر، روزنیزو محیطونو او نورو بڼو پېژندل مهم شول او ډېر څېړونکي یې بوخت کړل.

د القاعده او طالبانو پر ضد د امریکا د متحده ایالتونو او ملگرو هېوادونو سمه دمه جگړه چې د طالبانو نظام یې رنګ کړ، یو تاریخي تحول و او نه یوازې افغانستان او سیمه یې نوي تاریخ ته ورننه ایستل بلکې پر ټولې نړۍ یې لږ ډېر اثر وکړ.

په دې منځ کې په پاکستان، افغانستان او د سیمې په نورو ملکونو کې د دیني مدرسو د وضعیت څېړل هم د مختلفو دولتي او نادولتي مرکزونو پام ځان ته راواړاوه.

خو دغو هڅو نه یوازې دا چې د مدرسو پر زیاتېدونکي بهیر کومه اغېزه ونه بښده، بلکې په غبرگون کې یې د دې مدرسو شمېر هم په پاکستان او هم په افغانستان کې څو چنده زیات شو. افغان دولت داسې وگڼله چې په هېواد کې د ننه د دیني مدرسو جوړول به پاکستاني مدرسو ته د افغان ځوانانو د ورتگ مخه ونیسي او طالبان به د نویو جنگیالیو له خپلولو محروم کاندې. نو هم یې پخپله دیني مدرسې جوړې کړې او هم یې نورو ته لاره خلاصه کړه.

ورو ورو بیا دا پوښتنه پیدا شوه چې په هېواد کې د ننه مدرسې د پاکستان له مدرسو څه توپیر لري؟ که ځواب هو وي نو غیر له دې چې د دې مدرسو استادان او متولیان افغانان دي، نور څه توپيرونه یې دي؟ په تېره بیا هغه فکرونه او اعتقادونه چې په دې مدرسو کې تبلیغېږي، له پاکستاني مدرسو څخه کوم جوت توپیر لري؟ که یې توپیر نه وي نو دا احتمال به نه وي چې د افغانستان له منځه به د طالبانو نوی طیف راپورته شي؟

ځینې په دې باور دي چې په افغانستان کې د ننه د دیني مدرسو طالبان به د پاکستان له افراطي تبلیغونو لرې وي او د وطن له حالت او د اولس له ستونزو سره به خواخوږي پیدا کړي. دا دلیل تر یوه بریده سم ځکه دی چې په پاکستان کې اوسېدل او د دې ملک د افراطي مذهبي گوندونو تبلیغونه او له وطنه لرې والی به افغان ځوانان د خپل وطن د شرایطو له درکه لرې کړي.

خو له بلې خوا یوازې پاکستان ته نه تلل به طالب العلمان له افراطي فکرونو خوندي نه کړي ځکه چې نن سبا ډیجیټلي وسایلو او امکاناتو د فزیکي سرحدونو اهمیت کم کړی دی. اکثره ځوانان چې د افراطي تبلیغونو ښکار کېږي، وسیله یې انټرنټ، یوټیوب، سي ډي گانې، ټلويزیوني چپلونه، کتابونه او الکترونيکي رسالې وي.

سربېره پر دې، که د دې مدرسو استادان، چې زیاتره یې له هېواده بهر تعلیم کړی دی، افراطي وي، یا دا چې د مدرسو کتابونه او درسي پروگرامونه یې په افراطي مفکورو لږلي وي، بیا به هم د طالب العلمانو د افراطي کېدلو احتمال زیات وي.

همدرانگه د وگړو اجتماعي طبقه، کورنۍ، فرهنګي مخینه او تربیه د دوی په افراطي کېدو کې نقش لري. اکثره هغه کسان چې دیني مدرسو ته مخه کوي، کلیوال او د ټولني څوار غریب وگړي وي. دوی د ښارونو د متوسطې طبقې تر ځوانانو افراطي مفکورو ته په آسانی سره جذبېدای شي. البته چې استثنای به په کې وي.

مدرسي په تاريخ کې

مدرسي د اسلام په تاريخ کې اوږده سابقه لري او تر ټولو پخواني تعليمي مرکزونه گڼل کېږي. پنځمه هجري / لسمه ميلادي پېړۍ وه چې سلجوقي حکومت رسمي مدرسي تاسيس کړې چې نظاميه مدرسي بلل کېدې او عباسي خليفه گانو تاييدي کړې وې. خو تر دې مخکې هم مدرسي وې چې له نظاميه مدرسو څخه د شکل او جوړښت په لحاظ څه نا څه متفاوتې وې. څېړنې يې رانښيي چې د مسلمانانو لومړنۍ مدرسي په دوهمه هجري پېړۍ کې جوړې شوې وې چې هاغه مهال به کتاب بلل کېدې او د امام شافعي په شان کسانو هم په کې تعليم کړی و. (1) دا هم ويل شوي دي چې په لومړنيو تاسيس شويو مدرسو کې يوه هغه مدرسه وه چې ابوحفص فقيه بخاري (150-217ق) په بخارا کې جوړه کړې وه. لومړنۍ جومات چې په مدرسه بدل شو، د مصر ازهر جومات و چې په 378ق کې مدرسه شو. وروسته ابو حاتم ابن حبان تميمي (270-354ق) په نيشاپور کې يوه مدرسه تاسيس کړه. لږه موده وروسته په 383ق کې وزير ابو نصر شاپور بن اردشېر، د بغداد په کرخ کې مدرسه جوړه کړه او په ورته وخت (391ق) کې صادر بن عبدالله په دمشق کې مدرسه تاسيس کړه چې نوم يې و صادريه. (2) په دې مدرسو کې ځينې يې بيا دومره پراخې شوې چې په يو وخت کې به يې زرگونه شاگردان ځايول. مثلاً هغه مدرسه چې ابوالقاسم بلخي (319 ق/ 931م) اداره کوله، شا و خوا درې زره شاگردان لرل.

د لومړنيو پېړيو د مدرسو مهمې ځانگړنې دا وې چې هرې مدرسي به ځان ته سبک او سليقه درلوده. معنا دا چې د هرې مدرسي موسس يا استاد به د خپل فکري تمايل او سليقې له مخې تعليم ورکاوه او کوم خاص رسمي نظام پر مدرسو نه و حاکم چې ټولې مدرسي ورته غاړه کېږدي. دا چې هاغه مهال گڼ شمېر عالمان او پوهان له مختلفو فکري ليدلوريو سره راوتوکېدل، وجه به يې د مدرسو د درسي پروگرامونه همدغه تنوع او آزادي وي. د مدرسو ځينو سمبالوونکو اعتزالي فکر درلود، ځينې يې سني حنفي وو، او ځينې يې د شافعي په مذهب يا په نورو مذهبونو وو. گواکې هاغه مهال به د چارواکو په سر کې دا فکر نه گرځېده چې د مدرسو په جوړولو سره کولی شي وگړي له هغه فکري بهير سره سم کړي چې د حکومت له چال چلند سره يو شان وي. دا خواجه نظام الملک طوسي و چې په لومړي ځل يې د يو لاسو او يو رنگو مدرسو اهميت ته وړپام شو او د مدرسو لړۍ يې تاسيس کړې.

نظاميه مدرسي:

د سلجوقي حاکمانو نامتو او ځواکمن وزير، خواجه نظام الملک، چې نهه ويشت کاله وزير اعظم و او د سلجوقيانو د خاورې په پراخولو کې يې لوی لاس درلود، د هغو مدرسو موسس و چې نظاميه مدرسي وبلل شوې. د نظاميه اصطلاح لا تر ننه پورې هم د هند او پاکستان په ځينو سيمو کې رواج ده.

کله چې سلجوقي حکومت له عباسي خلافت سره ائتلاف وکړ، دا په هاغه وخت کې د سني حاکمیت تر ټولو مهم سبببول جوړ شو چې په مصر او شمالي افريقا کې د جوړ شوي فاطمي حاکمیت په مقابل کې درېدلې و. فاطميان چې د اسماعيلي تشيع استازي وو، هڅه يې کوله چې په عراق، ترکيه، ايران، آذربايجان، هند او منځنۍ آسيا کې نور شيعه اقليتونه د عباسي خلافت په وړاندې سره راټول کړي او دا کار يې د مذهبي ايډيالوژۍ په وسيله کاوه. دې وخت کې چې عباسيان کمزوري وو، د سلجوقيانو سياسي او نظامي حمايت ته اړ وو. سلجوقيان هم د خپل مشروعيت لپاره د عباسي خلافت ملاتړ ته اړ ځکه وو چې په ديني علومو او سياسي تجربو کې يې کافي څه نه لرل. دلته نو د مذهب نقش مهم و، ځکه چې د عباسيانو رقيب (فاطميانو) هم له همدې وسيلې څخه د معترضو ځواکونو په يو کولو کې کار اخيست. هاغه مهال د اسماعيلي شيعه گانو فعاليت اوج ته رسېدلی و. سرېره پر دې چې په هر کلي او ښار کې به دې مذهب ته دعوت روان و، اسماعيلي فدایي ډلو هم په ټوله عباسي او سلجوقي خاوره کې وېره او وحشت گډ کړي وو. (3) له دې بهير سره مقابله بايد د مقابل لوري د ايډيالوژۍ په کمزورې کولو او د سني مذهب د اعتقادي ستونو په تقويې سره شوې وای.

همدا خبره وه چې خواجه نظام الملک په داسې کار لاس پورې کړ چې اغېزې يې تر پېړيو پورې پاتې شوې. هغه نامتو سني عالمان راغونډ کړل چې د مقابل لوري منظمه مقابله وکړي. د هاغه وخت په لويو او مشهورو ښارونو کې يې مدرسې جوړې کړې. د دې مدرسو خرڅ يې د حکومت له پيسو ورکاوه. تکړه استادان يې ورته وگومارل. شاگردان به له هر ځايه ورته راتلی شول او درس ورته وړيا و. نظام الملک نامتو استادان وهڅول چې د مختلفو علومو درسي کتابونه وليکي، د مدرسو لپاره خاص تعليمي نصاب برابر کړي او کتابونه تأليف کړي.

په نظاميه مدرسو کې د کلام په برخه کې اشعري تمايل مسلط و او په فقه کې بيا زياتره شافعي او حنفي فقه، البته چې د اهل سنت څلور واړه فقهي مذهبونه رسمي وو. د دې تعليم لوی هدف دا و چې د مخالفو ډلو کلامي او فکري ليدلوری کمزوری کړي. مخالفې ډلې اسماعيليه، اماميه، معتزله، او هغه فلسفي ډلې وې چې د اهل سنت رسمي مذهب ته تابع نه وې. غزالي به فلسفه د دين خلاف بلله او د دې مدرسو له نصاب څخه يې وايسته. خو منطق يې د اصول فقه او علم کلام د زده کولو لپاره لازمي وگانه او په نصاب کې يې پرېښود. (4)

له فلسفې سره مخالفت په حقيقت کې له عقلانيت سره مخالف و. آزاد عقلانيت کولی شواي پوښتنو ته لاره خلاصه کړي او پر دين د پوهېدا په برخه کې يې لا زياته تنوع رامنځته کولی شواي. له تعليمي نصاب څخه د فلسفې ايستل يوازې په نظاميه مدرسو پورې محدود پاتې نه شول بلکې په ټوله سني نړۍ کې، ان تر افريقا او

اسپانيا پورې دا کار وشو. (5). يوه پېړۍ وروسته چې نوره فاطمي واکمني نه وه، له زيتوني او ازهره رانپولې تر خراسان او ماورالنهره پورې ټولو عمده مدرسو همدې تعليمي نصاب ته مخه کړې وه.

دا کار د دې لپاره شوی و چې د رقيبانو ايديالوژيکي وسله ورماته کړي خو نتيجه يې دا شوه چې د فلسفې او عقلي علومو له شړلو سره، نقلي علوم لکه تفسير، فقه، حديث، عقیده او نور له جدي پوښتنو څخه خوندي شي او پخپله هم له پرمختگ او خوځښته پاتې شي. همدا وجه ده چې د دې علومو غوړېدل تر دې بدلون د مخه وختونو ته ورگرځي او تر دې وروسته بيا په دې علومو کې نوي څه ورزيات نه شول، اجتهاد ختم شو، تقليد او تکرار عام شو.

دغه بدلون يوازې په ظاهري شرعي علومو منحصر پاتې نه شو، بلکې تصوف او عرفان هم چې تر دې مخکې به له فلسفې سره اغېزلي وو او تمه کېده چې د ابن عربي، صدرالدين قونويي او نورو په هڅه به منظم تيوريکي اساسات پيدا کوي، خو وروسته يې عاميانه بڼه خپله کړه او خرافات په کې ورگډ شول. نظري عرفان د انسان او د انسان د روحي ارتياوو په باره کې ژور فکرونه کړي وو. له نورو سره د انسانانو د ارتباط په باره کې يې غور کړی و، د رواني تزکيې او باطني جنت خبرې يې کړې وې او دې سره يې په اسلامي فرهنگ کې مهم افقونه پرانيستي وو. نظري عرفان به باطن تر ظاهر، معنا تر صورت، وحدت تر تفرقې او سوله تر جگړې غوره گڼل او د انسانانو تر منځ يې د سوله ييز ژوند لاره هواره کړې وه. عرفان په دې لټه کې و چې د تمدنونو او دينونو تر منځ گډ گوهر پيدا کړي. برعکس، عاميانه تصوف بيا په سېمبوليکو چارو، فرقه ييزو سېمبولونو، ظاهري کارونو، او سېمبوليکو مناسکو پورې زړه وتاړه او پخپله د خرافاتو او عقل دښمنۍ په سرچينې بدل شو.

کله چې ظاهري او باطني علوم او نور تمدني بدلونونه له غوړېدا پاتې شول، اسلامي ټولنه پښه پر ځای پاتې شوه. انتقادي عقلانيت يو مخ ورک شو. سياسي او اجتماعي بحرانونه اوج ته ورسېدل. همدرانگه څوک د نړۍ په اوضاع او بدلونونو خبر نه وو، له نورو فرهنگونو سره د خبرو اترو او راکړې ورکړې لاره بنده شوه. همدا وه چې ځينو ديني عالمانو د اصلاح او بدلون خبره وکړه او ځينې لارې يې وښودلې. ابن خلدون، شاطبي، سيوطي، شوکاني، سيد احمد سرهندي، او شاه ولي الله هغه عالمان وو چې د اسلامي نړۍ د اخلاقو او پوهې پر دې نزولي بهير نيوکې لرلې، خو په دې منځ کې يوازې شاه ولي الله وکړای شول د ديني سمون يو خوځښت رامنځته کړي خو په اورتوډوکسي لاره. په دې باره کې مو مخکې خبرې کړې دي.

د افغانستان جهاد و د ضيا الحق نقش

له هماغه وخته چې پاکستان تاسيس شوی دی، د افغانستان رابطه ورسره خړه پړه پاتې شوې ده. دواړو هېوادونو د يو بل مخالفانو ته په خپله خاوره کې پناه ورکوله. کله چې په افغانستان کې کمونيستي رژيم راوتوکېد، د دې رژيم مخالفو مذهبي ډلو پاکستان ته پناه يووړه. دا هماغه وخت و چې جنرال ضياءالحق واکمن شو. ضياءالحق د کودتا او د ذوالفقار علي بوټو د اعدامولو په وجه د ديموکراتيکې نړۍ غوسه راپارولې وه. له بلې خوا ده شديدې مذهبي روحيه درلوده، نو دا فرصت يې غنيمت وگاڼه او د امريکا او شوروي ترمنځ له دښمنۍ څخه يې گټه واخيسته، د امريکا له ناچارۍ يې استفاده وکړه او له امريکا سره د همکارۍ په پيلولو يې د هغوی غوسه سره کړه. همدارنگه د افغانستان د کمونيستي رژيم پر ضد د جهاد ملاتړ، ضياءالحق ته په کور د ننه هم مشروعيت ورکاوه ځکه چې په دې کار سره يې هم د خپل هېواد د نظامي- استخباراتي سازمانونو پلانونو ته لاره هواروله او هم يې د مذهبي ډلو او گوندونو حمايت خپلولی شوی او خپل ليبرال رقيبېان يې څنډې ته پورې وهلی شول.

ضياءالحق د افغان مجاهدينو پر بې درېغه ملاتړ او په دې کار کې د عربي هېوادونو او د امريکا د ملگرو ملکونو پر هڅونې سربېره، هڅه وکړه چې د پاکستان کورنۍ فضا هم مذهبي کړي. هغه داسې انگېرل چې يوازینی شی چې د ځواکمن هند پر وړاندې د پاکستان وگړي له قومي او ژبني اختلافونو راباسي او پر يوه ليکه يې دروي، مذهب دی. ده هڅه وکړه چې هم په پوځ کې مذهبي روحيه غښتلې کړه او هم په ټولنه کې د مذهبي ځواکونو پراخېدو ته زمينه برابره کړي.

د ضياءالحق د همدې سياستونو په نتيجه کې په پاکستان کې د ديني مدرسو شمېر دومره زيات شو چې هېڅکله هغومره نه و. د پاکستان په سيکولر تعليمي نظام کې، مدرسو ته لا زيات امتيازونه ورکړل شول. داسې سيستم جوړ شو چې د مدرسو د فارغانو اسناد وازرول شي او په پوهنتونونو کې د شاملېدو چانس ورکړل شي. د مدرسو فارغانو ته دا موقع په لاس ورغله چې د پوهنتونونو له لارې په تعليمي، قضايي او نورو سيستمونو کې وړداخل شي. د پاکستان روابط له عربي ملکونو په تېره بيا له سعودي او نورو خليجي ملکونو سره پراخ شول او دې سره د پاکستان له ديني مدرسو او مذهبي مرکزونو سره مرستې پيل شوې. له دې مالي مرستو څخه هم د پاکستان کمزوري اقتصاد ته گټه رسېده او هم ديني مدرسې په کمي او کيفي لحاظ غټېدې. اکثره دغه مدرسې دېوېندي تمايل درلود.

افغان جهادي گوندونو هم هڅه وکړه چې هماغسې مدرسې جوړې کړي. اکثره افغان مهاجرانو به خپل زامن همدې پاکستاني او تنظيمي مدرسو ته لېږل. دا چې په هېواد کې د ننه تعليمي مرکزونه د جگړې په وجه سخت زيانمن شوي وو نو ډېر خلک مجبور وو چې خپل اولادونه د زړه کړو لپاره پاکستان ته ولېږي. ډېرو

کورنیو به چې د خپلو بچیانو د تعلیم پیسې یې نه درلودې، مدرسې غنیمت گڼلې. نو ورځ تر بلې هم د مدرسو شمېر او هم یې شاگردان زیاتېدل. لس کاله وروسته زرگونه افغان او گڼ شمېر پاکستاني ځوانان له دې مدرسو څخه فارغ شوي وو. له انرژۍ پک دغه ځواک په دې لټه کې و چې ځان ته هویت او نقش ومومي.

په دې مدرسو کې د منځنیو پېړیو فضا خوره وه او له مدرسو څخه بهر بیا د جنگ او له کافرانو سره د دښمنۍ فضا وه. د اسلامي حاکمیت د رامنځته کېدو زېري په کې کېدل. د جهادي گوندونو تبلیغونه لا غوړ په دې وو چې عربي سازمانونه هم د افغانستان له جهاد سره یوځای شوي وو. دا هر څه د مدرسو د شاگردانو په زړونو کې لویې تمې ټوکولې. ډېرو شاگردانو دا تمه لرله چې د مهاجرت تر دې سختو کلونو او د مجاهدانو تر ملاتړ وروسته به داسې حالت راشي چې دا سختۍ جیبیره کړي.

خو د کمونستي رژیم تر رانسکورېدو او د مجاهدانو تر راتلو وروسته، په افغانستان کې کورنۍ جگړې پیل شوې. د هېواد په ځینو سیمو کې، په تېره بیا په پلازمېنه او جنوبي ولایتونو کې داسې شرایط راغلل چې د روسانو پر ضد د مجاهدانو تر جنگونو لا سخت وو. خلک سپرمو ته ورسېدل او د حل لاره ورنه ورکه وه. همدا وه چې د هېواد له جنوب څخه د طالبانو تازه دمې تحریک راپورته شو. د دې تحریک عنصرونه نا پېژندلي وو او پیغام یې د افغانستان د کلیوالو سنتي ارزښتونو سره اړخ لگاوه. دوی غوښتل شریعت تطبیق کړي، د وسله والو ډلو ناقانونه مرکزونه راټول او حکومت یولاسی کړي.

طالبانو وکولی شول چې په کم وخت کې د گوندونو او ډلو تغیر راټول کړي او د هېواد په ډېره برخه کې خپله واکمني وغځوي. دا اول ځل و چې په افغانستان کې داسې یوه ډله د واک پر گدی ناسته وه چې ځان ورته د شریعت بشپړ استازي او د سم تفسیر متولي ښکارېده. خو دوی ته د حکومت معنا یوازې د امنیت تأمینول او د شریعت د حکمونو جاري کول وو. تر دې ورهاخوا یې د افغاني ټولني د اړتیاوو په باره کې په څه نه پوهېدل. نوې نړۍ یې نه پېژندله او د ټولني د پرمختگ لپاره یې هېڅ طرحه نه درلوده.

طالبان له خپلو زړو فکرونو سره د دولت په مفهوم نه پوهېدل. د اخلاقي پرنسپونو او حقوقي قاعدو توپیر یې نه شو کولی، بین المللي منل شوي کنوانسیونونه یې نه منل او ځان یې ملزم نه گانه چې نړۍ وال نورمونه مراعات کړي.

افغانستان په هغو کلونو کې هېر شوی هېواد و او نور د چا لپاره مهم نه و. له پاکستان پرته نورو گاونډیو، عربي ملکونو او غربي نړۍ ته هېڅ مهمه نه وه چې په دې وطن کې څه روان دي. یوازیني ځواک چې دغه خلأ یې ځان ته طلايي فرصت وگاڼه، د اسامه بن لادن او ایمن الظواهري تر مشرۍ لاندې، نړۍ وال جهادي

شبكة وه. طالبانو هم فکر کاوه چې له دې شبکې سره اړیکې به د مختلفو اسلامي هېوادونو د مبارزان ملاتړ ورپه برخه کړي. همدا وه چې د طالبانو افغانستان د مختلفو ملکونو د بنسټپالو جهادي ډلو په پناه ځای او تعليمي مرکز بدل شو. خو دنيا هله خبره شوه چې د نړۍ وال تجارتي مرکز غبرگ برجونه له خاورو سره خاورې شول.

د سپټمبر يوولسمه

د سپټمبر يوولسمه د مختلفو اړخونو په لحاظ زموږ په معاصر تاريخ کې مهمه ده. د دې پېښې يوه نتيجه دا وه چې د درېمې نړۍ هغو قشرونو ته د کتونکو پام ورواوښت چې تر دې د مخه به چا جدي نه گڼل. خلک پوه شول چې له پامه غورځېدلې مدرسې داسې کسان روزلی شي چې له تمدن سره به دښمني کوي او جهاني نظم به گډوډوي.

د افراطيت د عاملونو په باره کې د نورو بحثونو تر څنگ دا بحث هم راميدان ته شو چې ټولې ديني مدرسې افراطي فکرونه پالي که يوازې ځينې مدرسې؟ که ټولې مدرسې داسې نه وي، نو کومې مدرسې افراطيت پالي؟ مدرسه پخپله د افراطپالنې عامله ده که نور بهرني عاملونه لکه بېوزلي، محروميت، د سياسي اسلام د گوندونو فعاليت او نور عاملونه هم په کې دخيل دي.

خو جالبه دا ده چې د سپټمبر تر يوولسمې وروسته، له دومره نيوکو، څېړنو او حساسيتونو سره سره، په دواړو ملکونو، افغانستان او پاکستان، کې د مدرسو شمېر زيات شوی دی، بې له دې چې په جوړښت يا کار کې يې کوم اساسي بدلون راغلی وي.

په افغانستان کې د دې مدرسو د زياتېدو يو علت دا و چې افغان حکومت غوښتل پاکستان ته د افغانو طالبالعلمانو د ورتگ مخه ونيسي، نو مدرسو ته يې بوديجه منظوره کړه، د مدرسو د فارغانو تحصيلي اسناد يې رسمي وبلل او په معارف وزارت کې يې د مدرسو د راجسټر کولو سهولت برابر کړ. خو د دې ترڅنگ ځينې نور عاملونه هم وو چې مدرسې يې زياتې کړې. لکه د امريکا او غرب پر ضد تبليغونه چې په ايران پورې تړلو کړيو او ځينو پخوانيو جهادي گوندونو او بنسټپالو ډلو به کول. د دې تبليغونو د منځ ټکی دا و چې د خلکو ديني هويت او مذهبي ارزښتونه د غرب تر فرهنگي يرغل لاندې راغلي دي. لا هم ډېر خلک گومان کوي چې د خپل ديني هويت د ساتلو لپاره بايد مدرسو او جوماتونو ته پناه يوسې او يا يې ملاتړ وکړي.

دا ځل د مدرسو له لپاره لا نورې زياتې مالي سرچينې برابرې شوې. دې سره هم مدرسې زياتې شوې، هم يې شاگردان زيات شول او هم يې ځواک. دا چې افغانستان دوبي او نورو نړۍ والو بازارونو ته لاره پيدا کړه،

عربي ملکونو ته تگ راتگ زیات شول، افغاني شرکتونو په کور د ننه او په بهر کې فعالیت پیل کړ، د سیاسي گوندونو او ډلو ترمنځ رقابت زیات شو، نو دې ټولو مدرسو ته د مالي امکاناتو په موندلو کې نقش ولوباوه. نو د سپټمبر یوولسمه د مدرسو د زیاتېدو او پراخېدو سبب شوه.

د اسلام په تاریخ کې د مدرسو نقش:

1. ټولوژیکي محافظت

وروسته تر دې چې د اسلام په لومړیو پېړیو کې د مختلفو اسلامي فرقو او مذهبونو تر منځ سختې مناقشې وشوې، عقیده د دیندارۍ تر ټولو مهم عنصر وگڼل شو. هرې ډلې هڅه وکړه چې خپله خاصه اعتقادي نظامنامه تدوین کړي چې له نورو ډلو خپل الهیات بېل کړي. حکومتونو هم د خپل مشروعیت لپاره ځان ته مناسب الهیاتي اساسات جوړ کړل او د هغو مذهبونو ملاتړ یې وکړ چې له دوی سره به پر یوه لاره تلل.

د سلجوقیانو له وخته راپه دې خوا، خصوصاً د نظامیه مدرسو تر جوړېدا وروسته، د دیني مدرسو یو عمده نقش دا پاتې شوی چې د دغه الهیاتي سیستم محافظت وکړي.

په دیني مدرسو کې د عقایدو خاص کتابونه تدریسېږي چې د خپل مذهب عقیدې سمې او د نورو مذهبونو عقیدې ناسمې بولي. نو شاگردان یې په داسې تنگو چوکاټونو کې روزل کېږي چې خپل عقیدتي سیستم ورته یو مخ سم او بې عیبې برېښي، حال دا چې دغه سیستم د تېرو پېړیو د ځینو عالمانو د اجتهاد محصول دی.

وروسته بیا همدغه عقیدتي چوکاټ د مدرسو د فارغانو له خوا ټولني ته رسول کېږي. دغه الهیاتي سیستم په عین وخت کې د مذهبي روحانیت د مشروعیت اساس هم دی او ساتنه یې د دې ډلې د گټو ساتنه وي. که کوم عالم د دې اعتقادي سیستم له کومې برخې سره مخالفت وکړي او کوم جز یې یا په خپل اجتهاد یا د نورو فرقو او مذهبونو د اجتهاد له مخې رد کړي، له سخت مخالفت سره مخ کېږي او دا کار به یې په دین کې بدعت وگڼل شي. د پېرو دیني عالمانو په باور بدعت لوی جرم دی او مخالفت او ان ټکول یې دیني وجیبه ده. د همدې طرز فکر په نتیجه کې ځینې کسان وژل شوي لکه عین القضاة همداني او شهاب الدین سهروردي، همدارنگه ځینې عالمان بندیان شوي دي لکه ابن رشد او ابن تیمیه.

د دې شدید مخالفت ظاهري علت خو د دین دفاع او د مذهبي گډوډۍ مخنیوی دی خو دا یې یوازینی علت نه دی، بلکې د هغو کسانو د واکمنۍ ساتنه چې د دین استازي پېژندل شوي او همدارنگه د حکومتونو د واکمنۍ ساتنه یې اصلي علتونه دي.

دوی په دې پارېږي چې که څوک په عقیدتي چارو کې نوي نظرونه مطرح کړي، نو بیا به د دین د تفسیر انحصاري حق د دوی له منگولو څخه راوځي. که داسې وشي بیا نو د مشروعیت نوي اساسات راپیدا کېږي او په سیاسي اجتماعي ډگر کې لا لوی بدلونونه راتلی شي.

2. د میراث ساتنه

د اسلام په تاریخ کې د مختلفو څانگو گڼ شمېر کتابونه کښل شوي دي. دغه میراث د داسې سنت اساس ایښی دی چې خاصه جهان‌بیني، د ژوند خاصه بڼه، ځانگړي ارزښتونه، او خاص قوانین رانغاړي. د مسلمانانو اوسنی ژوند تر ډېره برید په همدې سنت کې ریښه لري.

دیني مدرسې د مسلمانانو د فکري میراث او دیني سنت ساتنه خپله وظیفه گڼي او هڅه کوي چې له دې میراث سره د خلکو رابطه ټینګه وساتي. هغه کتابونه چې په دې وروستیو پېړیو کې لیکل شوي دي، په تېره بیا هغه کتابونه چې له دې پخواني سنت څخه بهر دي، د مدرسو د عالمانو په نظر، اعتبار نه‌لري او له سخت مخالفت سره مخ کېږي. کله چې لاهوري اقبال د دې مدرسو له لیدلوري څخه متفاوتې خبرې وکړې، له سختې غوسې او ان تکفیر سره مخ شو. همدارنگه ابوالاعلی مودودي چې د اسلام د تاریخ ځینې برخې یې په متفاوته بڼه تحلیل کړې وې، د دېوېند د مدرسو له سخت غبرگون سره مخ شو. (6)

په دې مدرسو کې د کلاسیکو کتابونو زده‌کړې ته خاصه توجه کېږي. دوی هڅه کوي چې تکره شاگردان یې هغه ډېر سخت او پېچلي کلاسیک متنونه هم سم زده کړي. هغه کسان چې دیني علوم په پوهنتونونو کې په نوي سبک زده کوي او اغلباً له زرو متنونو سره چندانې آشنا نه‌دي، د مدرسو والاوو په نظر د دین په باره کې د خبرو حق نه‌لري او علم یې معتبر نه‌گڼل کېږي. د پخوانو علمي میراث هغه وسیله ده چې د مدرسو مشروعیت تضمینوي.

3. اخلاقي تربیت

ټول دینونه خپل خپل اخلاقي تعلیمات لري خو څه چې د مسلمانانو په منځ کې د اخلاقي ارزښتونو په نوم پېژندل کېږي، خامخا له دین، له قرآن او د پیغمبر ﷺ له سنت څخه نه‌دي اخیستل شوي. هغو څېړونکو چې اسلامي اخلاق یې مطالعه کړي دي، په دې باور دي چې د قرآن او سنت پر ارشاداتو سربېره، یوناني اخلاق، د لرغونو فارسیانو اخلاق، له اسلامه مخکې د عربو اخلاق، او هندويي اخلاق هم د وخت په تېرېدو سره د مسلمانانو په اخلاقي منظومه کې ورگډ شوي دي او نن دغه گډوله د اسلامي اخلاقو په نامه پېژندل کېږي.

دغه اخلاقي منظومه سره له دې چې له متفاوتو اعتقادي اساساتو څخه رغېدلې ده خو يوه ځانگړنه يې په ټولو اجزاوو کې شته او هغه دا چې ټولې برخې يې تر مېرنيې زمانې مخکې وختونو سره تړاو لري او د لرغونې زمانې او منځنيو پېړيو له انسان پېژندنې سره اړخ لگوي.

نو د نوي عصر ارزښتونه له دې اخلاقي منظومې سره په ټکر کې واقع کېږي او هغه کسان چې په سنتي منظومې پورې يې زړونه تړلي دي، د دې نويو ارزښتونو خپلول له اخلاقو څخه د لرې کېدو په معنا گڼي.

دیني مدرسې هڅه کوي چې د اخلاقو سنتي منظومه په قوت سره وساتي او له هر هغه بدلون سره سخت مخالفت وکړي چې نويو ارزښتونو ته مایل وي. په سياست او اجتماع کې د بنځو حضور، د سينگار او جامو نوي موډونه، د کورني ژوند نوې بڼې، د پلارسالارۍ د نظام کمزوری کېدل، فردي حقونه، هغه څه دي چې د مدرسو فارغان يې کلک مخالفت کوي.

4. فقهي-حقوقی مشارکت

مخکې تر دې چې د دې هېوادونو وگړي له نويو حقوقی مکتبونو او اجرائي لارو چارو سره آشنا شي، په سنتي ډول اسلامي فقه د حقوقی مرجع په توگه پېژندل کېده. ډېر ځله به خلک د دې پر ځای چې رسمي قضايي ادارو ته ورشي، د جوماتونو ملايانو ته به تلل او د هغوی نظر به يې اخيست. ورو ورو دا چاره په اسلامي ټولنو کې په يوه دود بدله شوه.

په ډېرو اسلامي هېوادونو کې د عصري قضايي سيستم په جوړېدو سره، دا بهير پخ شو او خلک په رسمي او حقوقی چارو کې رسمي ادارو ته په ورتگ روږدي شول ځکه هلته اجرائي ضمانت زيات و. خو د قاضيانو په حيث د ديني عالمانو نقش په کليو او ورو ښارونو کې، په تېره بيا په قبایلي سيمو کې هم اغسې پاتې شو. سره له دې چې دا يوه دنيوي چاره ده او د غزالي او ځينو نورو عالمانو په نظر، فقه اساساً دنيوي علم دی خو خلک ورته د تقدس په سترگه گوري او فقهي حکم تر خالص قانوني حکمه غوره گڼي.

5. د ديني هويت ساتنه

د استعمار پېر د مسلمانانو د ژوند پر بېلابېلو برخو اغېزې وکړې. مسلمانانو داسې احساس وکړ چې څرنگه چې په سياسي او نظامي ډگر کې تر برید لاندې راغلي دي، په فکري او فرهنگي لحاظ هم د ماتېدو په حال کې دي. ځکه خو د هويت د احيا کولو شعار راپورته شو. په دې بهير کې له هغو ډېرو شيانو سره مخالفت وشو چې د غربي فرهنگ مظاهر گڼل کېدل.

په دې لحاظ، دیني مدرسې او مذهبي عالمان د دې مبارزې په لومړۍ لیکه کې وو ځکه چې د مسلمانانو په فرهنگ کې دین تر ټولو عمده او موثر عنصر دی. ډېرو دیني عالمانو به هر تغیر او بدلون، ان که یې له دین سره رابطه هم نه درلوده، د غرب فرهنگي یرغل ګانه او ورسره مخالفت به یې کاوه. دیني مدرسې لا تر اوسه ځان د مسلمانانو د دیني هویت ساتونکي بولي.

د مدرسې دنیا:

1. استاد

په دیني مدرسو کې استاد، د استاد له هغه معنا متفاوت دی چې په رسمي مکتبونو او پوهنتونونو کې رواج دی. د مدرسې استاد د معنوي پلار حیثیت لري او دا چې د پیغمبر ﷺ وارثان بلل شوي دي، نو د تقدس په سترګه ورته کتل کېږي. په مدرسه کې د استاد او شاگرد رابطه په رسمي چوکاټ کې نه ځایېږي. هلته استاد داسې کس نه دی چې د معاش په بدل کې به تدریس کوي. هلته استاد معنوي مقام لري او د یوه روجي مرشد او شرعي مفتي مقام لري. استاد حق لري چې تر درس ورهاخوا په نورو چارو کې خپلو شاگردانو ته نصیحتونه وکړي، امر ورباندې وکړي، شرعي حکم معلوم کړي او ان د هغوی د ژوند لاره ورته وټاکي. د استاد اطاعت او کامل احترام د بنې تربیې نښه او د ځینو استادانو په نظر، د عالم کېدو شرط ګڼل کېږي. د استاد ننگول او د هغه له لیدلوریو سره مخالفت مذموم عمل ګڼل کېږي. که څوک یا کومه اداره، د حکومت په شمول، د کومې دیني مدرسې استاد ته بې احترامی وکړي، دا به د نه بڅېلو سپکاوی وګڼل شي او باید سخت ځواب یې وویل شي. که استاد شاگردانو ته ووايي چې پاڅون وکړئ، جهاد ته ولاړ شئ، یا بل څه ورته ووايي نو غالباً بې درنګه منل کېږي. د طالبانو د رابنکاره کېدو په وخت کې د مدرسو ډېرو استادانو خپلو شاگردانو ته وویل چې له دې تحریک سره دې ودرېږي او هماغسې وشول.

2. شاگرد

د دیني مدرسو شاگردان غالباً په دوو ډلو وېشل کېږي. یوه د لوړو درسونو شاگردان دي چې د استاد د معاون په حیث کار کولی شي، بله د لومړیو کلونو د شاگردانو ډله. دا دویمه ډله شاگردان باید د لومړۍ ډلې شاگردانو احترام وکړي او د راتلونکو استادانو په سترګه ورته وګوري. هغه شاگردان چې د درسونو لوړو پوړیو ته رسېدلي دي، کولی شي نویو شاگردانو ته درس ورکړي او یا څه یې چې له استاده زده کړي دي، له دوی سره تکرار کړي. په دې لاره هم د تدریس تجربه حاصلوي او هم د لویو استادانو تکلیف کمېږي.

د مدرسو اکثره شاگردان د خپلو استادانو په شان له کلیو راغلي او د غریبو کورنیو خلک وي. مدرسو ته د دې شاگردانو د ورتګ یو علت هم دا دی چې درس په کې وړیا وي او خوراک څښاک او جامې هم مدرسو ورته

برابروي. خو دا يې يوازینی دلیل نه دی، بلکې په مدرسو کې د تعلیم په وجه به يې خلک درناوی کوي او مدرسه د کار او وظیفې تضمین هم گڼل کېږي. له بلې خوا د کلیوالو له ارزښتونو سره سم واقعي پوه هغه څوک دی چې دیني عالم وي ځکه چې هغه د پیغمبر ﷺ معنوي ځایناستی دی. څوک چې په نورو څانگو کې تعلیم کوي، ان که د دنیا له بهترینو پوهنتونونو هم فارغ شوي وي، له دیني عالمانو سره نه تکل کېږي. همدا وجه ده چې د هرې مدرسې له جوړېدو سره سم، په لږ وخت کې گڼ شمېر شاگردان ورننوځي.

3. تعلیمي نصاب

په ټولو دیني مدرسو کې واحد تعلیمي نصاب نه تطبیقېږي. د اکثرو نصابونو سرچینه هماغه د نظامیه مدرسو نصاب دی او د نصاب دویمه نسخه شاه ولي الله برابره کړې وه چې د دېوبند په مدرسو کې تدریسېده. خو په هره سیمه کې د فرهنګي یا تاریخي عاملونو په وجه، په دې نصاب کې ځینې بدلونونه راغلي دي. د هند د مدرسو په تعلیمي نصاب کې، وروسته تر دې چې شاه ولي الله اصلاحات په کې راوستل، عقلي علوم لکه منطق، لرغونې فلسفه، ریاضیات، او ان نوي عربي ادبیات، ځنډې ته شول او یا دېر لږ شول. هلته زیات زور پر خالصو دیني مضمونونو لکه فقه، اصول فقه، حدیث، تفسیر او عقایدو اچول کېږي. خو د پاکستان په هغو سیمو کې چې افغانستان ته نژدې دي او د افغانستان په مدرسو کې چې د دېوبند له اغېزو لرې پاتې شوي دي، نور علوم لکه معاني، بیان، عروض، منطق، حکمت، پخواني ریاضیات، او هندسه هم د دیني مضمونونو تر څنګ تدریسېدل. (7)

په دې وروستیو کلونو چې د مصر، سعودي او نورو اسلامي هېوادونو له علمي تحولاتو سره د آشنایۍ زمينه برابره شوه، ځینو مدرسو هڅه وکړه چې په خپل تعلیمي نصاب کې څه نا څه اصلاحات راولي. خو دغه اصلاحات د نصاب په کلي جوړښت کې نه وو بلکې یوازې د کتابونو بدلول، د ځینو مضمونونو د درسي ساعتونو زیاتول او د ځینو کمول په کې شامل وو. د جهان بینۍ او لویو ارزښتونو په لحاظ ټول نصابونه سره ورته دي او لا تر اوسه پورې د تعلیم او تربیې عصري فلسفې د مدرسو د چلوونکو پام ځان ته نه دی اړولی.

4. میتود

په اکثرو مدرسو کې د تدریس میتود کتاب محوره، استاد محوره، القا محوره او حفظ محوره دی. په دېو مدرسو کې د دې پر ځای چې شاگرد پر یوه مضمون تسلط پیدا کړي، هڅه کېږي چې د هماغه مضمون ځینې خاص او مشهور متنونه پرې ولوستل شي. یوازې د دې کتابونو هغه عبارتونه چې سخت دي یا پر پېچلو موضوعاتو خبرې کوي، شاگردانو ته ښه تدریسېږي. د دېو استادانو او شاگردانو د علمي مقام د ټاکلو معیار همدا د خاصو کتابونو د خاصو برخو شرحه ده. د تدریس په میتود کې استاد اساسي نقش لري او شاگرد یوازې

د استاد پر پوهې تکیه کوي او د هغه پر پوهې او تخصص خورا زیات باورمن وي. د شاگرد په سترگو کې استاد هغه مرجع وي چې نظر یې وروستی او قطعي وي. (8) البته یوازې وتلي استادان داسې دي، نه ټول. د استادانو میتود دا دی چې د کتاب خبرې د مُسلمو حقیقتونو په حیث شاگردانو ته القا کوي. شاگردان حق نه لري چې دا حقیقتونه وننگوي. د دوی کار یوازې دا دی چې زده یې کړي او که په ځینو شیانو یې سر سم خلاص نه شي او قناعت یې حاصل نه شي، فکر وکړي چې عیب په خپله په دوی کې دی. دوی باید معلومات ذهن ته وسپاري، قواعد او فارمولې حفظ کړي، د ځینو مسایلو جزئیات حفظ کړي او بس. انتقادي بحث، متفاوت فکر کول او د مفکورو ننگول، په کې نشته. ځکه خو شاگردان یو مخ تقلیدي ذهنیت خپلوي او له انتقادي تفکر سره هېڅ نه آشنا کېږي.

د مدرسې له بهر سره اړیکي:

1. ټولنه

د مدرسې خلک فکر کوي چې اصلي مخاطبان خو یې په ټولنه کې دي. د خلکو د رضایت خپلول د مدرسو د استادانو په ذهن کې وي او خپلو شاگردانو ته هم دغه درس ورکوي. خو د خلکو د رضایت خپلول، تل د خلکو دود دستور ته د تسلیمې معنا نه لري. دیني عالمان ځان ته دا حق ورکوي چې د فقهي او کلامي ارزښتونو له مخې د وگړو چارې وڅاري او چې چېرته هم انحراف وويني، په نرمۍ یا سختۍ سره یې نقد کاندې.

له خلکو سره د مدرسو ارتباط د کومې میداني مطالعې پر اساس نه وي چې د انټروپولوژیک یا ټولنپوهنیزو مطالعاتو په ډله کې راشي، بلکې دا عادي اړیکي دي، لکه د لویو شرکتونو اړیکي چې غواړي د خپلو مشتریانو ذوق په پام کې ونیسي. نو ځینې متفکران نیوکه کوي چې د مدرسو کسان، عوام ځپلي دي او د عامو خلکو تقلید او پیښې کوي. (9) ویل کېږي چې ان دوی هڅه کوي د ټولني عمومي ذهنیت او درک په هماغه کچه کې وساتي چې دي. دا په دې چې نه غواړي د خلکو مذهبي ذایقه بدله شي.

یوه اندېښنه چې د مدرسو د چلوونکو خوب ورځرابوي دا ده چې هسې نه بل څوک ټولني ته داسې څه وړاندې کړي چې د دوی بازار ورسره خراب شي، ان که دغه څه د دین او مذهب متاع هم وي. ډېر داسې دیني عالمان تېر شوي دي چې یو متفاوت نظر یا متفاوته لاره یې وړاندې کړې ده، د نورو عالمانو له سختې دښمنۍ سره مخ شوي دي. دا کیسه د ابن تیمیه له وخته تر ننه پورې روانه ده.

له خلکو سره د مدرسې ارتباط ورسره مرسته کوي چې د خلکو په ژبه ښه پوه شي او کله چې منبر ته پورته کېږي، تر پوهنتوني عالمانو زیات د مخاطبانو پام ځان ته جلب کړي او لا اغېزناک نقش ولري. د مدرسو د همدې

نقش په وجه، په افغانستان او ځينو نورو اسلامي هېوادونو کې حکومتونه او سازمانونه مجبورېږي چې خپلې ځينې غوښتنې د ديني عالمانو او د جوماتونو د امامانو له خوا تر خلکو ورسوي. دوی هم هڅه کوي چې دا امتياز د ځان لپاره وساتي او د دې کار په بدل کې ځينې امتيازونه ترلاسه کړي.

2. حکومت

نظاميه مدرسې به د حکومت له خوا تموېدلې خو ټولې مدرسې بيا داسې نه وې. ځينو مدرسو ځان ته مستقلي مالي سرچينې لرلې، لکه په مصر کې د ازهر مشهوره مدرسه او په تونس کې زیتونه مدرسه. د دې مدرسو مالي سرچينه هغه جايدادونه او مالونه وو چې خلکو به ورته وقف کړي وو. د اوقافو فرهنگ د اسلام په تاريخ کې ښه غورېدلی و. سره له دې چې اوس دا فرهنگ مخ په ختمېدو دی خو بيا هم ځينې اسلامي هېوادونه د اوقافو او مذهبي چارو لپاره وزارتونه لري.

ځينو صاحب نظرانو ويلي دي چې سني روحانيت تل يا غالباً پر حکومتونو تکیه لرله او شيعه روحانيت پر وگړو، (10) خو دا قضاوت ډېر دقيق نه دی. حکومتونو په مختلفو وختونو او مختلفو ځايونو کې د ديني مدرسو او ديني عالمانو په باره کې متفاوت سياستونه خپل کړي دي. کله يې ډېر نازولي دي او کله يې له پامه غورځولي دي.

خو په ټوله کې ديني مدرسې هېڅکله له حکومتونو سره سيالي نه ده کړې او سياسي واک يې هغسې په خپلو منگولو کې نه دی نيولی، لکه څنگه چې په اروپا کې په منځنيو پېړيو کې وو. که کوم وخت کې کوم ديني عالم د دومره نفوذ خاوند شوی دی چې پادشاه او د حکومت سروال به يې خبرو ته غوړ نيولی وي نو دا به استثنايي او انفرادي حالت وي، نه دا چې مدرسو او مذهبي روحانيت به د يوه بنسټ په حيث داسې نقش خپل کړی وي. په ايران کې د ولايت فقيه واکمني به ښايي په دې لړ کې يو متفاوت شی وي چې هغه هم ټول شيعه گان نه مني، دا خو لا پرېږده چې سنيان به يې مني.

د اسلام په تاريخ کې روحانيت د حکومت په مقابل کې له احتياطه ډک او محافظه کارانه چلند خپل کړی دی. کله يې د حکومت مرسته ترلاسه کړې او په بدل کې يې د حکومت مشروعيت تأمين کړی دی او کله يې په نرمۍ د حکومت نقد کړی دی خو لږ ځله داسې شوي دي چې روحانيت دې انقلابي تقابل ته مخه کړې وي. ښايي وجه به يې هغه تجربې وي چې د اسلام د لومړنيو پېړيو له جگړو او بلواگانو حاصلې شوې وي. هاغه مهال دا ډول کارونه فتنه بلل شوي وو او مسلمان فقيهان دې نتيجې ته رسېدلي وو چې بلواگانې معمولاً د بېگناه وگړو وينه تويوي، عمومي نظم خرابوي او تاوان يې تر گټې څو واړه زيات وي. ځکه خو به يې مدام ويل

چې له حکومت سره څومره چې کېږي، په مدارا وچلېږي او له پاڅونه ډډه وکړي. په دې لحاظ، د طالبانو رادبره کېدل او د هغوی په لاس د مجاهدينو د حکومت نسکورول، یو لوی بدلون گڼل کېږي. (11)

خو نن سبا داسې ښکاري چې خبره به بل وړ وي. مدرسې او مذهبي قشر سیاست سره ډېر سر و کار لري او ښايي د پاکستان د ديني مدرسو او د ايران د علميه حوزو تجربو دوی هڅولي وي چې مدرسې لا زياتې په سياست کې ورگډې کړي.

3. ديني گوندونه

ديني گوندنه هغه گوندونه دي چې په مذهبي لاره سياسي طرحه لري او هڅه کوي چې د هېواد سياسي نظام له خپلو اصولو او ارمانونو سره سم جوړ کړي. له ديني گوندونو سره د مدرسو رابطه په هر ځای کې يو شان نه ده. په افغانستان کې تر جگړو مخکې به مدرسو له اسلامي گوندونو سره چې له اخوان المسلمین څخه اغېزمن وو، ځانونه لرې نيول او له سياسته به یې ډډه کوله. په هند او پاکستان کې هم د هند تر وېش د مخه خبره همداسې وه. ان مسلم ليگ او جماعت اسلامي چې ابولاعلی مودودي تاسيس کړی و، د اکثرو مدرسو تاييد نه و خپل کړی. خو تر ضیاءالحق وروسته چې مدرسو ته لا زيات نقش ورکړل شو، او کله چې د فضل الرحمن او سمیع الحق په مشرۍ جمعیت علمای اسلام تاسيس شو، ځينې مدرسې له دې گوندونو سره نژدې شوې. البته ځينې مدرسې هم د همدې گوندونو له خوا جوړې شوې. وروسته بيا نورو گوندونو هم هڅه وکړه چې ځان ته ديني مدرسې ولري چې د سنتي قشرونو استازيتوب وکولی شي.

په افغانستان کې هم د سپتمبر تر يوولسمې وروسته، ځينو اسلامي گوندونو ديني مدرسې جوړې کړې دي چې د ديني عالمانو له اجتماعي نفوذ او ملاتړ څخه برخمن شي. خو لا تر اوسه پورې د ديني مدرسو داسې سراسري سازمان نشته چې له اسلامي گوندونو سره خپلې رابطې ته ستراتيژيکه بڼه ورکړي. البته په راتلونکي کې د دې کار احتمال نفي کېدای نه شي.

4. غيرديني گوندونه

هغه غيرديني گوندونه چې په ښکاره دين دښمنه چلند ولري، په اسلامي هېوادونو کې چندانې ځای نه شي لری. خو داسې گوندونه هم شته چې لږه يا ډېره سيکولره تگلاره لري او هڅه کوي چې د دين په مقابل کې بې پلوه پاتې شي، يا دا چې همدا بس گڼي چې د ديني ارزښتونو سپمبولیک احترام ولري، نه دا چې په خپلو سياسي پروگرامونو کې دې له ديني مرجعیتونو څخه الهام واخلي.

دیني مدرسې معمولاً له غیردیني ګوندونو سره چندانې بښې نه دي. دوی که احساس کړي چې د کوم ګوند پروګرامونه له اسلامي ارزښتونو سره په ټکر کې دي، نو په کلکه مخالفت ورسره کوي. اکثره دیني عالمان ګوندونه د غربي فرهنگ پیداوار ګڼي او په ښه سترګه ورته نه ګوري.

ځینې هغه دیني عالمان چې له سیاسي چارو سره لا زیات آشنا دي او ورځنۍ پېښې څاري، په دې نظر دي چې باید اسلامي ګوندونه ایجاد کړي چې له غیردیني ګوندونو سره سیالي وکړای شي او یا د شته اسلامي ګوندونو ملاتړ باید وشي. ځینې نور یې چې نسبتاً معتدل دي، د ځینو غیردیني ګوندونو له مشرانو سره مدني تعامل لري او کله نا کله یې په ټولنیزو پروګرامونو کې برخه اخلي. تر دې دمه د دیني مدرسو او دیني عالمانو داسې اجماع نشته چې له غیردیني ګوندونو سره دې څنګه چلند وشي. د پاکستان تجربه یې رابښي چې د مدرسو د کمزوري سیاسي تحلیل په وجه کله کله غیردیني ګوندونه کولی شي د ډېرو مدرسو او دیني عالمانو تایید خپل کړي او د ځینو اسلامي ګوندونو غوسه راوپاروي. دا کار په افغانستان کې هم پېښېدای شي.

5. د مدني ټولنو بنسټونه

په افغانستان کې لا تر اوسه پورې مدني ټولنې، په مېرته معنا نه ده تعریف شوې. دلته یوازې ځینې هغه ځوانان چې پوهنتوني زده کړو او د ټولنیزو فعالیتونو ډګر ته ورننوتی دي، له دې پدیدې سره آشنا دي. د ټولنې اکثره وګړي چې لا هم سنتي فکرونه لري، د مدني ټولنې له مفهوم سره چندانې آشنا نه دي.

په افغانستان کې د مدني ټولنو زیاته برخه د غربي او بین المللي سازمانونو په مالي او تخنیکي ملاتړ رامنځته شوي دي چې عمدتاً د ښځو د حقونو، حقوقي مسایلو او ټولنیزو خدمتونو په برخو کې تمرکز کوي. ځینو مدني ټولنو هڅه کړې ده چې د دیني عالمانو او د مدرسو شاګردانو ته هم روزنیز پروګرامونه جوړ کړي او کله نا کله یې د خپلو پروګرامونو د تطبیقولو لپاره، په تېره بیا په لرې کلیوالو سیمو کې له دیني عالمانو او د جوماتونو له امامانو استفاده کړې ده. دا ښه تجربه ده او عالمانو او امامانو خصوصاً په هغو چارو کې ورسره مرسته کړې ده چې مالي مرستې ورسره شوې دي.

د مدني ټولنې اکثره بنسټونه د دیني مدرسو او عالمانو په ژبه او ذهنیت سم نه پوهېږي او که له دوی سره د نژدې کېدو شعوري هڅه وکړي، کولی شي زیاته همکاري او ملاتړ یې خپل کاندې. دې سره به هم د دیني عالمانو د مالي ستونزو او ټولنیز محرومیت د حل لاره پیدا شي او هم د هغوی له وړتیاوو څخه د مدني خدمتونو لپاره استفاده وشي. همدارنګه به باغیانو ته هم له دوی څخه د جنگیالیو د موندلو فرصت کم شي.

د کار او وظیفې فرصتونه:

یوه مهمه موضوع چې د دیني مدرسو په باره کې باید په پام کې ونیول شي، دا ده چې د مدرسو فارغان به څه کوي؟ د اسلام په لومړنیو پېړیو کې، پخوا تر دې چې نظامیه مدرسې جوړې شي، دیني او غیردیني علوم سره گډ وو. اکثره هغه کسان چې په مدرسو کې به یې درس ویل، له طبابت، ریاضي، نجوم، او ځینو نورو علومو سره هم آشنا کېدل او کولی یې شول چې په دې څانگو کې اولیه خدمتونه ترسره کړي. سربېره پر دې به اکثره کسانو هڅه کوله چې په مدرسو کې د تعلیم تر څنگ یو عملي کسب هم زده کړي او روزي پرې وگټي. همدا وجه ده چې گڼ شمېر عالمان په داسې لقبونو مشهور دي چې د دوی په کسب پورې ورکړل شوي دي، لکه: زجاج (بسیبسه ساز)، جصاص (گچکار)، فرأ (پوستین گڼدونکی)، بزاز (رخت پلورونکی)، نجار (ترکان)، سراج (څراغ ساز)، صباغ (رنگمال) او ...

خو د وخت په تېرېدو سره خبره بل وړ شوه او د مدرسو فارغان په داسې طبقه بدل شول چې باید یې د کار لپاره مشخصې حوزې لرلای. دغه کارونه دا وو:

- **امامت:** معمولاً په ورځ کې پنځه وخته لمونځ وي او ځینې خلک جومات ته ورځي. جومات خامخا امام لري، نو امامت د دې طبقې خورا معمول کار دی.
- **خطابت:** د څو عادي جوماتونو تر منځ معمولاً یو لوی جومات وي چې په افغانستان کې جامع جومات بلل کېږي. په جامع جومات کې د پنځه وخته لمونځونو تر څنگ، د جُمعې لمونځ مخصوص مراسم هم ترسره کېږي چې یوه برخه یې خطبه ده. څوک چې د خطابت لپاره غوره کېږي، معمولاً د عادي جوماتونو تر امامانو باید لوړه علمي درجه ولري او ورسره په وینا کې هم تکره وي. سره له دې چې تل داسې نه وي، خو بیا هم خطیبان د خپلې لوړې علمي درجې په وجه لوړ مقام لري او زیات احترام ورته کېږي.
- **مسجدي تعلیم:** په اسلامي ټولنه کې خلک دې ته لېواله دي، بلکې لازمه یې بولي چې اولادونه یې په ماشومتوب کې له ځینو ابتدایي دیني زده کړو سره آشنا شي. ځکه خو خپلې لوبې او زمان جوماتونو ته لېږي. دا چې دغه عمر د وگړو د شخصیت په جوړولو کې مهم دی نو که د جوماتونو امامان په دې برخه کې ورزول شي، کولی شي د ماشومانو په تربیه کې ښه اغېزه پرې باسي. خو په افغانستان کې داسې دقیق پروگرام ورته نشته او ملایان په ډېر کلاسیک میتود تدریس کوي.
- **په دیني مدرسو کې تدریس:** سره له دې چې له پخوا څخه تر ننه پورې دیني مدرسې د جوماتونو په څنگ کې جوړې شوې دي او له جومات سره گډې وي خو بیا هم د مدرسو نقش تر جوماتونو سیوا

دی. په مدرسو کې دیني عالمان، مفتیان، خطیبان او امامان روزل کېږي. په دې مدرسو کې تدریس د هغه چا په برخه کېږي چې لازمه علمي تومنه ولري او وشي کولی په مختلفو علومو کې تدریس وکړي، خصوصاً باید کلاسیک متنونه ښه تشریح کړای شي.

- **په دولتي مکتبونو کې د دیني مضمونونو تدریس:** د رسمي دولتي مکتبونو په ډېرو ټولګیو کې دیني مضمونونه تدریسېږي. څوک چې له دیني مدرسو فارغېږي، کولی شي دغه مضمونونه تدریس کړي. دغه مضمونونه غالباً په ساده او غیر تخصصي روش ښوول کېږي.

- **د غم او ښادۍ د مراسمو ترسره کول:** په دودیزو ټولنو کې، ان تر اسلام د مخه وختونو راهیسې به د ځینو مناسبتونو مراسم لکه واده، زېږون، وفات په مذهب پورې تړلي وو. په اسلامي ټولنه کې هم داسې چارې له مذهب سره غوټه شوې دي. څوک چې له دیني مدرسو فارغېږي، دغه چارې سر ته رسوي خو دا کوم دوامداره وظیفه نه ده چې دوی ته مالي امکانات برابر کاندې، بلکې د دوی په ټولنیزو فعالیتونو کې حسابېږي.

- **د دعوو او لانجو حل کول:** دا چې خلک دیني عالمانو ته احترام لري او د پخواني دود پر اساس به محکمو د شریعت له مخې حقوقي مسألې حل کولې نو دا د خلکو عادت ګرځېدلی چې رسمي محکمو ته تګ پر ځای خپلې وړې دعوې او شخړې د جومات پر ملا حل کړي. ملایان هم د شرعي معلوماتو او کله نا کله د عرف او دود دستور له مخې فیصلې کوي. د ملایانو دغه نقش لا تر اوسه پورې هم په کلیوالي سیمو او ورو ښارونو کې دوام لري.

په مدرسو کې مذهبي تمایلونه:

مدرسې له لویه سره په دوو برخو وېشل کېږي: سني او شيعي. په افغانستان کې یې دواړه ډوله شته خو دا چې سنيان دلته ډېر دي نو سني مدرسې هم ډېرې دي. پر شيعي مدرسو بحث به بل ځای ته ځکه پرېږدو چې هغه افراطیت چې موږ ورباندې بحث کوو، په دې مدرسو کې نشته، بلکې د ولایت فقیه پیروي، او د ایران د حکومت او سپاه پاسداران له غوښتنو سره سم حرکتونه په کې لیدل کېږي.

د پاکستان سني مدرسې چې د افغانستان د مدرسو لپاره مرجع ګڼل کېږي، په څلورو عمده برخو وېشل کېږي: ډېوبندي، بریلوي، سلفي، او اخواني / مودودي. (12) خو په افغانستان کې لا د مدرسو تر منځ دغه پولې نه دي ایستل شوې. په همدې وجه د دې مدرسو فکري فضا په دوو برخو کې پټه ده او تحلیلګران یې په آسانی سره نه شي پېژندلی.

د هېواد د ډېرو مدرسو چلوونکو په پاکستان کې او ځينو يې د ايران په سني مدرسو کې تعليم کړی دی چې هغه هم د پاکستان د مدرسو پر پله پل اېښی دی او عمدتاً دېوبندي دي. د مدرسې هر استاد يا مسوول په خپله مدرسه کې هماغه فکري کرښه بابوي چې دی په مدرسه کې ورسره آشنا شوی و. خو دا چې دا تگلاره په وطن کې تاريخي ريښه نه لري نو کېدای شي چې يوه مدرسه هم د دېوبند د فکر ځينې څرکونه ولري او هم د ماوراءالنهر د فقيهانو فکر، چې په سيمه کې د يوه کمرونګه ميراث په توګه لا پاتې دی. يا کېدای شي يو څوک دې هم دېوبندي فکر وپالي او هم تر يوه بريده د سلفي فکر تر اغېزې لاندې وي. البته ټولې دېوبندي مدرسې هم يو شان نه دي. په ځينو سيمو کې مثلاً په کراچۍ کې ځينې مشهورې دېوبندي مدرسې دي چې د اشرف علي تهانوي پر فکري کرښه درومي، حال دا چې تهانوي صوفي مشر به و او نقشبنديه صوفيانه بهير ته ډېر ورنژدې و. خو د خيبر پښتونخوا په ګډون په نورو سيمو کې بيا دېوبندي مدرسې سلفي فکر ته نژدې شوې دي.

د افغانستان مدرسې بيا لکه هغه نوزېږي ماشومان دي چې لا يې خپل هويت نه دی موندلی او د دې لپاره چې د يوې مدرسې فکري بهير وپېژنو، بايد چلوونکی يې وپېژنو او وګورو چې کوم فکري بهير ته تمايل لري. خو يوه هراړخيزه سروبي به راسره مرسته وکړي چې وګورو د افغانستان مذهبي ټولنه پر کومه خوا روانه ده. که دا څرګنده شي چې دلته دېوبندي- سلفي مدرسې مخ په زياتېدو دي او يا دا چې سلفي مدرسې په غورډو دي نو معنا يې دا ده چې د مدرسو د راډيکال کېدو امکان بالقوه شته. خو که د دېوبند له اغېزو خوندي صوفيانه يا خالصې حنفي مدرسې زياتې وي نو په وطن کې نسبتاً معتدل وضعيت ته هيله مندي زياتېږي.

مالي سرچينې:

د اسلام د تاريخ په ځينو دورو کې د مدرسو مالي سرچينې رسمي حکومتي نظامونه پاتې شوي دي. د دې ترڅنګ بله سرچينه يې وقف شوي ملکيتونه او ځمکې وې چې لا هم په ډېرو اسلامي هېوادونو کې دا شی شته. په افغانستان کې د وقف نظام سخت زيانمن شوی دی او دم ګرۍ يې دقيق فعاليت نه دی څرګند. د ځينو ديني مدرسو، په تېره بيا د وړو مدرسو مالي سرچينه د سيمې د خلکو نغدي او غيرنغدي وړې مرستې دي. ډېر مسلمانان دا خپله ديني وظيفه ګڼي چې له مدرسو سره مرسته وکړي. د افغانستان او پاکستان په ځينو سيمو کې دا مرسته معمولاً د خوړو مرسته وي چې يا پاخه يا اومه ورکول کېږي.

په دې څو وروستيو پېړيو کې لويو مدرسو هڅه کړې ده چې خپلې مالي سرچينې سيستماتيکې کړي او مختلفې منبعې ورته پيدا کړي. د تاجرانو، شرکتونو، خيريه اسلامي سازمانونو، سياسي ګوندونو او ډلو، او د حکومتونو مرستې دغه مالي سرچينې جوړوي.

په ځينو سيمو کې بيا هغه شبکې چې د مخدره توکو کښت او قاچاق يې په ولکه کې دي، هڅه کوي چې د مدرسو برخه هم بېله کړي چې هم ديني عالمان ورسره مخالفت ونه کړي او هم په دې لاره خپله گناه پاکه کړي. همدا وجه ده چې تر اوسه پورې ديني عالمانو د مخدره موادو له توليد او قاچاق سره پراخ مخالفت نه دی کړی. دوی د بنځو پر مسایلو، فلمونو، ټلويزیوني خپرونو، موسيقۍ او نويو هنرونو نيوکې کوي خو د مخدره توکو په باره کې چې تاوانونه يې هم ښه څرگند دي، څه نه وايي.

د پاکستان ځينو مشهورو مدرسو لکه د کراچۍ فاروقيه مدرسه او د مولانا فضل الرحمن ځينو مدرسو به په تېرو څو لسيزو کې د دوو مشهورو ديکتاتورانو صدام حسين او معمر القذافي بې درېغه مرستې ترلاسه کولې. د خليج هېوادونه او د هغوی خيرييه سازمانونه لا هم د ډېرو ديني مدرسو مالي سرچينې گڼل کېږي.

د تبليغ روشونه:

يو هغه پيغام چې د ديني مدرسو شاگردانو ته په تکرار سره ورکول کېږي، دا ده چې تاسې د پيغمبرانو وارثان یئ او تر ټولو مهمه دنده مو د دين تبليغ دی. دوی دا کار واجبي گڼي او فکر کوي چې که لټي په کې وکړي، د خدای په قهر او غضب به ککړېږي. ځينې يې بيا چې په تبليغ کې يو څه تکره شي، گومان کوي چې په اجتماعي شخصيت به بدل شوي وي چې د دين پر تبليغ سربېره نورې استفادې هم کولی شي. په ډېرو مدرسو کې د وينا او په لويو مجلسونو کې له خلکو سره د ارتباط د ټينگولو چلونه ښوول کېږي. کله کله په دې کې د هغو کسانو ترمنځ سيالي هم راپيدا کېږي چې نوم يې گټلی او ډېر مخاطبان يې موندلی وي. په ځينو اسلامي هېوادونو کې هغه عالمان چې په عمومي محفلونو کې د ويناوو په وجه مشهورېږي، د فلمونو او د موسيقۍ د ستورو په شان ځان ته مينه وال او پلويان پيدا کوي. (13)

په مدرسو کې د تبليغ د اهميت په خاطر، د خلکو پر ژبې او ذهنيت پوهېدل مهم گڼل کېږي او اکثره ديني عالمان هڅه کوي چې له ناآشنا اصطلاحاتو او سختو مبحثونو ډډه وکړي او مخاطبانو ته خپل پيغام په آسانی سره ورسوي. په دې برخه کې ديني عالمان تر ډېرو هغو روښانفکرانو تکره دي چې له نويو مفکورو او ايډيالوژيو سره آشنا دي خو په خلکو کې يې خپل مخاطبان نه دي موندلي.

د تبليغ تر ټولو دوديزه بڼه، د جمعې په خطبو کې ويناوې دي. سره له دې چې په افغانستان کې د جمعې خطبه هماغه واحد عربي متن دی چې هر جمعه تکرارېږي خو خطيبانو يا د خطبې په منځ کې يا تر خطبې مخکې وينا کوي. په فقهي لحاظ خطيب بايد مذهبي چارې خلکو ته وروښيي خو اکثره خطيبان سياسي، ټولنيز او نور موضوعات هم په وينا کې رانغاړي او غالباً پر خپلو مخالفانو وردانگي. هر مذهبي کس مکلف دی چې د

جمعی لمانځه ته ولاړ شي او د وينا پر مهال خطیب ته ښه غوږ شي او هېڅ خبرې ونه کړي. که یو څوک د دینې چارو د زده کړې لپاره هېڅ بل امکان ونه لري، نو د جمعی د ویناوو اورېدل هم ورته بس دی چې د دین په ډېرو خبرو پوه شي دا ځکه چې دا چاره به ټول عمر روانه وي، نه د یو څه محدود وخت لپاره. خطیب سربېره پر دې چې مذهبي مراسم ترسره کوي، په عین وخت کې د ټولني فکري رهبري هم په لاس کې اخلي او د عمومي ذهنیت په جوړولو کې لوی لاس لري.

په پخوا وختونو کې د جمعی ویناوې خلکو ته د دیني پیغام د رسولو تر ټولو مهم روش و. اوس وخت کې ځینې نورې لارې هم راوتلې دي او د جمعی د ویناوو محوري اهمیت یې یو څه کم کړی دی، خو یو مخ نه. مثلاً په عمومي محفلونو کې ویناوې، لکه د مولود شریف او عاشورا ورځې، یا ملي مناسبتونه لکه د خپلواکۍ ورځ، یا اجتماعي مناسبتونه لکه واده، مړی او ....

معمولاً هغه مذهبي عالمان چې مشهور اجتماعي شخصیتونه دي او په وینا کې تکره دي، داسې محفلونو ته وربلل کېږي او ویناوې کوي. دوی کله کله په داسې محفلونو کې داسې نوي مخاطبان پیدا کوي چې معمولاً جوماتونو ته ډېر تگ راتگ نه کوي او یا دودیزو مذهبي ویناوو ته چندانې لېواله نه دي. پر دې سربېره په دې محفلونو کې د ویناوال لاس د جومات تر ویناوو زیات خلاص وي او سیاسي او اجتماعي مسألې هم بیانولی شي.

په دې وروستیو کلونو کې چې په افغانستان او سیمه کې راډیوګانې او ټلويزیونونه زیات شوي دي، د مذهبي تبلیغ لپاره نور فرصتونه هم پیدا شوي دي. ځینې رسنۍ، په تېره بیا ټلويزیونونه، د خاصو مذهبي پروګرامونو د تبلیغ لپاره جوړ شوي دي. د دې رسنیو اصلي کار د همدې مشخصو مذهبي پروګرامونو ترویج وي خو د لا زیاتو مخاطبانو د موندلو په خاطر به ځینې نور پروګرامونه هم لري. ځینې نورې رسنۍ بیا اساساً سیاسي وي او په خاصو سیاسي ګوندونو او ډلو پورې تړلې وي، یا دا چې یو مخ تجارتي وي خو د دې لپاره چې د خلکو له نیوکو ځانونه خوندي کړي، معمولاً په اونۍ کې یو څو ساعته دیني خپرونې هم کوي. دې خپرونو ته ځینې دیني عالمان وربلل کېږي چې پر دیني موضوعاتو وغږېږي. ځینې مذهبي عالمان په دې لاره هم کولی شي چې خلکو ته خپلې خبرې ورسوي او په ټولنه کې ځان ته ځای پیدا کړي. بیا نو دا امکان ورته پیدا کېږي چې په ځینو سیاسي او مذهبي چارو کې مشورې ورکړي، بهرني سفرونه وکړي او یا په نورو کنفرانسونو او پروګرامونو کې ګډون وکړي.

چاپي رسنۍ لکه ورځپاڼې، مجلې، جریدې او نورې هم نن سبا د مختلفو سیاسي او اجتماعي ډلو په واک کې دي او ځینې دیني مدرسې یا مشهورې مذهبي څېرې هڅه کوي چې له دې لارې هم د خپلو مفکورو د خپرولو

کار واخلي. ځينو مجلو د خلکو د فکر په بدلولو کې مهمه اغېزه درلودلې ده، لکه د ابوالاعلی مودودي «ترجمان القرآن» مجله او يا په ايران کې تر انقلاب مخکې د «منبر الاسلام» مجله او ډېرې نورې مجلې دغسې وې.

نن سبا ځينې ديني مدرسې او ځينې مشهورې مذهبي څېرې د انټرنټ اهميت پېژندلی دی او خپل خپل وېب سايټونه يې جوړ کړي دي چې هم د خپلو کتابونو او مجلو ډيجيټلي نسخې خپرې کړي او هم د ورځنيو موضوعاتو په باره کې نوې مقالې ورپورته کړي، همدارنگه د پوښتنو او د فتواوو د مطالبې چاره ورته آسانوي. د ډيجيټلي وسايلو په زياتېدو سره مذهبي فعالان په مجازي رسنيو کې ښه فعال شوي دي. ځينې مذهبي بنسټونه چې ډېرې پيسې لري، لکه د سعودي سلفي او د ايران شيعه ډلې، له دې امکاناتو څخه په پوره هوښيارۍ سره استفاده کوي. نن سبا اکثره ديني کتابونه چې پخوا به په آسانۍ سره نه ترلاسه کېدل، په انټرنټ کې شته. د "المکتبه الشاملة" سافت ويپر چې سلفيانو تيار کړی دی، تر شپږ زره زيات وړيا کتابونه لري. سره له دې چې دا ټول کتابونه د سلفيانو نه دي او د نورو سني مذهبونو کتابونه هم په کې دي خو داسې کتاب په کې نشته چې د سلفيانو له طبعې سره برابر نه وي. "المعجم الفقهي"، "المعجم العقائدي" هغه کمپيوټري پروگرامونه دي چې د سلفيانو په مقابل کې د اهل تشيع مذهبي مرکزونو جوړ کړي دي.

په انټرنټ کې سلگونه شبکې او وېب سايټونه دي چې له مخاطب سره د رابطې له مختلفو امکاناتو استفاده کوي او مخاطبان يې د جوماتونو تر مخاطبانو په کراتو زيات دي.

توندلاری ته د اوبستلو عاملونه:

سنتي ديني عالمان او مدرسې اساساً سياست ته چندانې لېوال نه دي. که دوی سختي کوي، وجه يې مذهبي محافظه کاري ده چې تر خاصو چارو پورې محدوده ده او معمولاً له سياسي مسايلو سره رابطه نه لري.

خو د افغانستان په شان ټولني د سختو بحرانونو د تېرولو يا لرلو په وجه سياسي شوې دي. د عامو خلکو له سياسي کېدو سره سم، ديني عالمان هم سياسي شوي دي. که پخوا به له سياسته لرې والی د ديني عالمانو فضيلت گڼل کېده، نن سبا په سياسي اخ و ډب کې ورگډېدل، ورته ښه ښکاري.

دا چې هم عام خلک او هم مذهبي عالمان له سياسي مکتبونو او تيوريو سره نه دي آشنا، نو له دې خلا څخه راديکالي اسلامي ډلې پوره گټه اخلي او خپلې مفکورې ته يې ورجذبوي. معمولاً تر ټولو مهمې سياسي مفکورې چې په دې يوه پېر کې مختلفو بنسټپالو ډلو وړاندې کړې دي، د خلافت احيا، د منځنيو پېړيو په دود د شريعت تطبيق، صدر اسلام ته ورگرځېدل، د نوي تمدن د مظاهرو مخالفت، له غربي نړۍ سره دښمني، او داسې نورې موضوع گانې دي.

سره له دې چې دغه مفکورې په تیوریکي او منطقي لحاظ ګډوډې دي خو په دې بحران ځپلو ټولنو کې چې د سنت او مډرنیزم د تقابل په بحران کې راګیر دي، ښه خریداران لري.

د سیاسي اسلام مختلفې ډلې په اسلامي نړۍ کې لوی طیف جوړ کړی دی چې په یوه سر کې یې د اخوان المسلمین په شان نسبتاً معتدلې ډلې، په بل سر کې یې القاعده او داعش، او په منځ کې یې حزب التحریر او ورته ډلې دي.

دغه ډلې له مختلفو دودیزو او عصري امکاناتو په استفادې سره، له فردي دعوت او عمومي وینا څخه رانیولې تر ډیجیټلي امکاناتو پورې د خپلو فکرونو د ترویج لپاره کار اخلي. څه چې د دې ډلو بخت راوینس کړی دا دی چې په دې هېوادونو کې معتدل او لیبرال ګوندونه خورا کمزوري او غالباً فاسد دي. دغه ګوندونه دومره توان نه لري چې د ټولنې د ستونزو د حل لپاره مناسبه تگلاره او بدیلې مفکورې وړاندې کړي. دیني مدرسې په یوازې سر د افراطیت د بابولو عامل نه دی خو داسې کسان روزي چې افراطي ډلو ته ورجذبېدای شي.

توندلاری ته د اوبستو پړاوونه:

سره له دې چې د یوه وګړي د راپیکال کېدو پړاوونه په دقیقه توګه څرګند ځکه نه دي چې دغه اوبستل د هغه په عمر، رواني، اجتماعي، او ډېرو نورو شرایطو پورې اړه لري خو کولی شو دغه پړاوونه په نسبي توګه داسې وښیو:

1. **د دین خالص او اورتودوکسي تعبیر:** اکثره سنتي اسلامي مذهبونه، سني او شيعه دواړه، دغه خبره کوي چې د دین یوازې یو تعبیر سم وي او هغه سم تعبیر هم هماغه دی چې د دوی ډله یې وړاندې کوي. نو شاګردانو ته یې هرڅه یا تور یا سپین ښکاري او تر منځ یې څر رنگ بیخي نه پېژني. خپل تعبیر ورته تک سپین ښکارېږي او ټول فضیلتونه او ټولې ښېګڼې په همدې تعبیر کې ویني. مقابل لوری بیا تک تور ګڼي، ټولې بدګڼې او رذیلتونه په هغه کې ویني او د هر شر او مصیبت سرچینه یې ګڼي. د مدرسې شاګرد چې دې مذهبي بهیر ته ورګډېږي، اول خو ټول انسانان تور او یوازې مسلمانان سپین ویني. وروسته بیا نور مسلمانان هم ورته تورېږي او یوازې د خپلې ایډیالوژۍ پیروان (لکه اشعري، سلفي، اثنا عشری ...) ورته سپین ښکاري. په درېم نظر کې بیا په خپله ډله کې تر ټولو سپین لټوي او د خاص فکري یا سلیقه یي مکتب پیروان د دې سپینې دایرې مرکز ګڼي او پاتې نور ورته ناخالص او لرلي ښکاري. مثلاً په پاکستان کې مسلمانان ښه دي، هندو، مسیحي، بودايي او ... ټول بد دي. د مسلمانانو له منځه بیا سني ښه دي، شيعه، اباضي، احمدي، زیدي او نور بد دي. د سنيانو په

منځ کې بيا مثلاً دېوبنديان ټول ښه دي خو سلفيان، برېلويان، مودوديان او ... يو مخ بد دي. په دېوبنديانو کې بيا مثلاً د مولوي طاهر پنجپيري پيروان ښه دي او نور ټول پر غلظه لاره روان دي. همداسې د هرې ډلې خلک يوازې ځان ښه او نور ټول بد گڼي.

2. **د دنيا او آخرت د نېکمرغۍ تضمين:** پر دې اختلاف دی چې د دين د پيداېښت هدف څه دی او د خپلو پيروانو پر ژوند څه کوي؟ خو کله چې په شلمه پېړۍ کې ځينو ايډيالوژيگانو، لکه مارکسيزم، خلکو ته وعده ورکړه چې د انسانانو ټولې بدمرغۍ به ختموي او له ظلم او مصيبتو پاکه دنيا به ورته سازوي، نو د مسلمانانو رهبرانو هم له هغوی سره په سيالۍ کې ادعا وکړه چې اسلام کولی شي ټولې ناخوالې، فقر، اجتماعي محرومیتونه، صنعتي ستونزې، علمي نيمگړتياوې او ... له مخې لرې کړي او سربېره پر دې چې انسان ته به دغه دنيا جنت وزمه کوي، په آخرت کې هم د لا بهتره ژوند ضمانت ورته کوي. د دين دغه تعبير چې دين يې په زبرايډيالوژي بدل کړ، له دين څخه يې د خلکو تمې زياتې کړې، د انساني تجربو او علومو اهميت يې راکم کړ، عقلاني تفکر يې کمزوری کړ، په خيالونو کې ډوبېدل او د ارمانی ژوند هيله يې زياته کړه، عمومي ذهنيت يې په ساده سازۍ او ساده فکري روږدی کړ او راپدکالو بهيرونو ته يې دا موقع په لاس ورکړه چې په اسلامي ټولنو کې ډېر مخاطبان پيدا کړي.

3. **د اسلامي ټولنو په محرومیتونو خبر:** پخوا چې د جمعي اړيکو وسايل کم وو يا نه وو نو هره ټولنه به ، که له خپلو شرايطو خوښه وه که نه وه، په خپله سيمه ييزه نړۍ کې اوسېدله. ټولني ټاپوگانو ته ورته وې او سره له دې چې په سياسي لحاظ به د يوې امپراتورۍ يا پاچاهۍ تر واک لاندې وې خو محلي شرايط به په هرځای کې بېل بېل وو. د يوې سيمې شرايطو به نورو سيمو ته سرایت نه کاوه. خو اوسنی عصر د اطلاعاتو د انفجار عصر بلل کېږي، په تېره بيا اوس اوس چې مجازي نړۍ په پراخېدو ده، دا وضعيت يې بدل کړی دی. د دې شي يوه نتيجه دا ده چې بد خبرونه په آسانۍ سره هر چېرته خپربېږي او که د نړۍ په يوه کونج کې د مسلمانانو شرايط خراب شي، نور هم ترې خبرېږي. نو هغه گوندونه چې غواړي د خلکو، په تېره بيا د ځوانانو، احساسات راوپاروي، په آسانۍ سره کولی شي د فکرونو د لاسولو لپاره کافي مواد ترلاسه کړي. په دې منځ کې ځينې پېښې لکه د فلسطينيانو ناوړه وضعيت، او د برما د مسلمانانو وضعيت (چې په روايت کې يې کله کله اغراق هم کېږي) د مسلمانو ځوانانو د کرکې او غوسې د راپارولو لپاره کارول کېږي او په راپدکالو ډلو کې د هغوی د ورجدېدو لاره هواروي.

4. **د غربي هېوادونو او د هغوی د ملگرو حکومتونو گناهگار گڼل:** د نولسمې پېړۍ د استعمار له وخته را په دې خوا د ډېرو مسلمانانو په سترگو کې غربي نړۍ، تېريگړه، دښمنه، او شريره ښکاري. وروسته تر دې چې د استعمار دور ختم شو او په تېره بيا تر دوهمې نړۍ والې جگړې وروسته نوي

شرایط رامنحته شول، لا هم د دې ټولنو په جمعي ذهن کې د پخوانيو فکرونو گرد پروت دی. د سړې جگړې په کلونو کې چې چې گوندونو د غرب پر ضد تبليغونه کول، دغه فکرونه لا ژور شول. اوس نو اکثره مسلمانان غرب د شرارت، ظلم، فساد، فحشا، او نورو بدگڼو سپمبول گڼي او غربي ارزښتونه خپل ديني او تمدني هويت ته گواښ گڼي. (14) سره له دې چې ځينې ډلې د مدارا خبرې کوي او د تمدنونو خبرې اترې، او د فرهنگونو تعامل غواړي خو د خلکو په منځ کې بيا د غرب دښمنو ډلو غږ ډېر اوچت دی او اورېدونکي يې لا زيات دي. داسې ښکاري چې غربي سياستوال به يا له دې موضوع ناخبره وي او يا د عمومي ذهنيت د فکر بدلول ورته مهم نه ښکاري. پر عراق د امريکا حمله، يا دا چې امريکا او ځينې نور غربي هېوادونه د اسراييل ملاتړ کوي، د هغو خلکو لپاره قوي سندونه دي چې له غرب سره تربگني پالي. دې سره نو مسلمان ځوانان داسې انگېري چې دين او هويت يې د غرب تر بې رحمه بريد لاندې راغلي دي او د مقابلې لپاره يې بايد ميدان ته وروانگي. دا روحیه د هغوی د لا راپيکال کېدو لپاره لاره هواروي.

5. **د ټولني په باره کې ايديالوژيک قضاوت:** پخوا چې سنتي فکرونه مسلط وو، د ټولني په باره کې منفي قضاوت زيات نه و. خو وروسته چې اسلامي ټولنو، په تېره بيا لويو ښارونو د معاصر تمدن ارزښتونه خپل کړل، او له بلې خوا چې او اسلامي ډلې راوتوکېدې او دا ارزښتونه يې استعماري وبلل نو د ټولني په اړه بدبيني زياته شوه. چېي گوندونو ټولنه په درېو برخو وېشله: پانگوال، وړه بورژوا، او کارگر. دوی يوازې کارگران د سمو ارزښتونو مرجع بلل او نورې طبقې يې فاسدې گڼلې. د دوی په باور د ټولني اکثره ارزښتونه د پانگوالو يا د وړې بورژوا د گټو ساتندوی وو نو ځکه يې ورسره مخالفت کاوه. اسلامي ډلو هم له چېي گوندونو سره په سيالی کې د خپلې ايديالوژۍ پر اساس، د ټولني په باب قضاوتونه پيل کړل. تر ټولو سخت قضاوت سيد قطب کړی و. هغه په خپل مشهور کتاب «معالم فی الطريق» کې اوسنی مسلمانې ټولني جاهلې او غيراسلامي بللې دي. وروسته بيا همدغه نظر توندلارو اسلامي ډلو لکه الجهاد، القاعده او داعش ته سرايت وکړ. د دې ډول قضاوتونو منشا د سنت او مدرنيزم تقابل دی او مسلمان ځوانان د ټولني په مقابل کې دروي، په تېره بيا هغه ځوانان چې د غريبو کورنيو دي او د محروميت عقدي يې په زړونو کې دي. دوی فکر کوي چې ټولنه يو مخ فاسده ده او دوی د شرارتونو په محاصره کې راگير دي او بايد ورسره وجنگېږي.

6. **د رسالتمندی احساس:** د ټولني فاسده گڼل، د ځوانانو مخې ته دوی لارې ږدي، يا به له مخالفته لاس اخلي او تسليمېږي او يا به يې بدلولو ته مټې رانغاړي. د نړۍ بدلول او د مطلوبې دنيا جوړول، اساساً مارکسيستي مفکوره ده. دا د کارل مارکس مشهوره جمله ده چې وايي: «تر اوسه پورې به فيلسوفانو نړۍ تفسيروله او اوس د نړۍ د بدلون په اړه فکر بايد وکړو». خو په شلمه پېړۍ کې چې د چېي

بهیرونو او اسلامي ډلو ترمنځ شدیدې سیالي روانه وه، هرې ډلې ادعا کوله چې له اسارت او وروسته پاتې والي څخه د خلاصون بهتره طرحه لري. د نړۍ د بدلولو مفکوره اسلامي جماعتونو ته هم لاره وکړه. دوی به مسلمانو ځوانانو ته ویل چې دا ستاسو دیني رسالت دی چې اوسنی وضعیت بدل کړئ. کمونیستانو ته د نړۍ د بدلولو هدف دا و چې نړۍ د پانگوالو له منگولو وژغوري او د کارگرانو حقونه ترلاسه کړي خو اسلامي گوندونو ته دا بدلون د شته فرهنگي او اجتماعي ارزښتونو ختمول او ټولنه د صدر اسلام له معیارونو سره سم برابرول، وو. اکثره مسلمان ځوانان بیا فکر کوي چې دوی به هماغه کار وکړي چې پیغمبر ﷺ او یارانو یې کړی و، او دوی باید ټولنه وژغوري، باید د فعالیت او مبارزې قوي اراده او پوره شوق ولري. دوی گومان کوي چې الهي رسالت ورپه غاړه دی او که ناغږې په کې وکړي، له دې آسماني رسالت سره به یې خیانت کړی وي.

7. **د ارمانونو د پوره کولو لپاره له زوره کار اخیستل:** ټول هغه کسان چې د ناخوالو، فساد، محرومیت، بې عدالتۍ، وروسته پاتې والي او نورو ستونزو په خاطر ځورېږي، په اول سر کې زور او خشونت د حل لاره نه گڼي. خو دا چې د وضعیت بدلول سخت دي، د دې کار په مقابل کې مقاومت کېږي، او هر بدلون ډېر وخت غواړي، نو بیا ځینې ځوانان او د پاڅه عمر مذهبي فعالان دا غوره گڼي چې لنډه لاره انتخاب کړي. دوی فکر کوي چې د د واک په ترلاسه کولو سره کولی شي دا ستونزې ختمې کړي. ځینې خو یې ان په دې باور دي چې که د خپلې خوښې حکومت ایجاد هم ونه کړای شي نو باید له خپل وس سره سم د هغه څه مخه ونیسي چې له مذهبي ارزښتونو سره په ټکر کې دي. رادیکالې ډلې ځوانانو ته همداسې مفکورې ورکوي.

8. **د حل لارې په حیث د شریعت تطبیق:** په دې تېره نیمه پېړۍ کې افراطي ډلو په شدت سره دا خبره تبلیغ کړې ده چې زموږ د ټولنو ټولې ستونزې له دین څخه د لرې والي په وجه پیدا شوې دي. د دوی په نظر، د ټولو اقتصادي، علمي، فرهنگي، صنعتي، سیاسي او قومي ستونزو حل په دین کې او دین ته په بېرته ستنېدو کې دی. د دوی په باور، دین ته ورسندېدل یوازې په فردي صلاح او توبو نه کېږي، بلکې باید جمعي وي او دا تر هغې پورې نه شي کېدای چې شریعت د قانون په توگه نه وي منل شوی. شریعت دې باید هماغسې تطبیق شي چې په صدر اسلام کې به تطبیقېده. (15) دا چې خلک شریعت ته احترام لري او ځینې خو شریعت او دین یو شی گڼي نو څوک څه نه شي ویلی او دا موضوع په تابو بدله شوې ده. ان هغه کسان چې د شرعي چارو متخصص هم دي، غږ نه شي کولی. حال دا چې د شریعت ډېر متخصصان پوهېږي چې د شریعت حکمونه (هغه حکمونه چې په قرآن او سنت کې راغلي دي)، ډېر محدود دي او د نن ورځې د ژوندوانه پراخه حوزه نه شي پوښلی. د شریعت د تطبیقولو بحث داسې وسله ده چې افراطي ډلې خپل سیاسي مخالفان پرې ولي. د دې لپاره چې دا

وسله ښه کار وکړي، دا پلې د عامو خلکو احساسات راپاروي او هغه کسان چې له دې نظر سره مخالف وي، له دين څخه منحرف گڼي.

منابع:

1. احمد شلبي، تاريخ آموزش در اسلام، ترجمه محمد حسين ساکت، دفتر نشر فرهنگ اسلامي، تهران، 1363
2. ابن كثير، البداية و النهاية، جلد 15، دار الحديث، القاهرة،
3. برنارد لوئيس، تاريخ اسماعيليان، ترجمه فريدون بدره اي، نشر توس، تهران، 1362
4. عبد الحسين زرين كوب، فرار از مدرسه، نشر امير كبير، تهران، 1389
5. عبد الحليم عويس، دراسة لسقوط ثلاثين دولة اسلامية، دار الوفاء للنشر، 2010، ص 70
6. ابو الاعلى مودودي، موجز تاريخ تجديد الدين و احيائه، دار الفكر الحديث، 1967
7. مصباح الله عبد الباقي، المدارس الدينية في باكستان، مكتبة مدبولي، القاهرة، 2010
8. اسعد گيلاني، الامام المودودي، حياته، دعوته و جهاده، اسلاميك پبليكيشنز، لاهور، 1986
9. عبد الكريم سروش، مدارا و مديريت، انتشارات صراط، تهران،
10. مرتضى مطهرى، ده گفتار، انتشارات صدرا، تهران، ص 296
11. مصباح الله، همان،
12. فرامرز رفيع پور، اناتومى جامعه، شركت سهامى انتشار، 1389
13. محمد محق، چشمها را بايد شست، كابل، 1392
14. ابوالاعلى مودودي، نحن و الحضارة الغربية، دار السعودية، 1987
15. محمد قطب، حول تطبيق الشريعة، مكتبة السنة، القاهرة، 1991

اتلسم خپرکی

مصاحبې

د داعش په باره کې خبرې اترې

مرکه کوونکی: خلیل پژواک، جامعه باز ورځپاڼه

که وغواړو چې د تشکیلاتو، ایډیالوژۍ او فکري اساساتو په اړه داعش تعریف کړی، څه به

ووايي؟

جامع تعریف به یې سخت وي خو که وغواړو چې د داعش کلي تصوير وړاندې کړو نو زما په تصور کې دا د تکفيري-جهادي سلفیت یوه نوې نسخه ده.

د توطیې تر تیورۍ ورهاخوا، په افغانستان کې د داعش د څرگندېدو لپاره کوم اجتماعي، فکري او تاریخي زمینه برابره ده؟

زه چې تر دې دمه په دې موضوع پورې مربوطې حادثې څارم، د هغه څه چې په عراق کې د داعش د راټوکېدو سبب شول او هغه څه چې په افغانستان کې تېرېږي، ترمنځ چندانې شباهتونه نه وینم. یعنې فکر کوم هغه عاملونه چې هلته د داعش د پیدا کېدو سبب شول، دلته نشته. البته ځینې عاملونه یې په بالقوه او بالفعل ډول په سیمه کې شته. مثلاً بعثي پوځ چې یو مجرب او ایډیالوژیک پوځ و، د عراق د امریکایي حاکم (پل برمر) د یوې سترې تېروتنې په سبب لغو شو. نو کله چې څو لکه تکره جنگیالي او استخباراتي ځواک او ورسره بعثي/عربي ایډیالوژي همداسې پرېښودل شي، پخپله بحران زېږولی شي. هغه هوښیار کس چې په هماغه وخت کې دې شي ته متوجه شو، ابومصعب الزرقاوي (د داعش پلار) و. هغه ولیدل چې په لږه پانگونه کولی شي دغه ځواک جذب کړي او استفاده ترې وکړي ځکه چې هغوی څنډې ته پورې وهل شوي وو او تعقیبېدل. دوی په رواني لحاظ هم ځانونه تر خطر لاندې احساسول او مجبور وو چې د ځان دفاع وکړي.

دا یې بهترین وخت و چې دغه اومه مواد په یوه نوي او له نویو شرایطو سره برابر چوکاټ کې استعمال شي. موږ په افغانستان کې الحمدلله داسې څه نه لرو. د تفاوت یو ټکی خو همدا دی. خو نور عاملونه لکه د شیعې او سني تضاد، سره له دې چې دلته الحمدلله د عراق په اندازه زیات نه دی، خو په بالقوه توګه شته. په سنیانو او شیعېگانو کې داسې تنګ نظرانه ایډیالوژي شته چې ورځ تر بلې د فاصلې دېوالونه لوړوي او د تفاهم او خبرو اترو لپاره هم واقعي لاره نشته. یعنې په افغانستان کې چې کوم ګډ ژوند دی، دا غریزي ګډ ژوند دی، نه شعوري. داسې نه ده چې د مذهبونو تر منځ دغه ګډ ژوند دې ټینګې تیوريکي ستنې ولري او د ټولني عقلانیت دې دې درجې ته رسېدلی وي چې مذهبي اختلافونه یې حل کړي وي. بلکې دغه اوسنی ګډ ژوند د یوه معاشي

عقل نتیجه ده. یعنی افغانانو دا زده کړي دي چې د یو بل پر سر ونه وهي. خو دا نسبتاً سوله ییز گډ ژوند ټینګ اساس نه لري او هر تحول ورته زیان رسولی شي. که افراطي سلفي ډلې، سپاه صحابه او تکفيري ډلې وغواړي، کولی شي دا وضعیت خراب کړي. بل لوري ته د اهل تشیع په منځ کې هم داسې کړی شته چې هر کال دلته هلته د امام خميني د عکسونو په پورته کولو سره د نورو حساسیت راپاروي او د سنيانو په منځ کې ورځ تر بلې بدبیني زیاتوي. دغه شیان کولی شي د شیعې او سني ترمنځ سخت کړکېچ راجور کړي، البته که چېرې ځینې نور سیاسي او اقتصادي عاملونه هم ورزیات شي.

افغاني داعش په فکري او ایډیالوژیک لحاظ څنگه تعریفېدای شي؟ د دې داعش او هغه داعش

تر منځ چې په عراق او سوریه کې فعال دی، توپیر څه دی؟

څه چې داعش یې کامیاب کړی دی، دا دی چې یو ډول نرمښت لري. داعش هڅه کړې ده چې د واک هغه مرکزیت چې په القاعده او طالبانو کې شته، بدل کړي. همدا وجه ده چې ځینې سازمانونه لکه الشباب او بوکوحرام په آسانی سره له داعش سره جوړېدای شي ځکه چې داعشي موډل په ځینو ځایونو کې کامیاب شوی او نتیجه یې حاصله کړې ده. داعش هم ورته نه وایي چې تاسې به د داعش له معیارونو سره ځانونه اعیاروئ. دا د داعش د انعطاف نتیجه ده چې د بوکوحرام په شان د متفاوت تاریخي بستر سازمان دې د داعش په چوکاټ کې فعالیت وکړي. په افغانستان کې هم وضع همداسې ده. ما چېرته نه دي لوستلي چې د افغانستان داعش دې د منځني ختیځ له داعش سره جدي او اورگانیکه رابطه ولري، که داسې رابطه یې ترمنځ وي هم، موږ ترې نه یو خبر. خو دا چې دوی دې له هغوی څخه الهام واخلي، نه شي ردېدای. لري نه ده چې په افغانستان کې دې د طالبانو، حزب التحریر او نورو ډلو ځینې کړی داعشي کېدو ته تمایل پیدا کړي.

کومې ډلې د داعش د پیدا کېدو لپاره مناسب بستر لري؟

زه فکر کوم ټول هغه بهیرونه چې د سیاسي اسلام تر چتر لاندې راځي، په یو ډول سره داعش ته زمينه برابروي. موږ کلاسیکې اخواني ډلې هم لرو لکه جمعیت اسلامي چې چندانې ایډیالوژیکې نه دي او له طالبانو سره د جنگېدو په سبب، له داعش سره جدي تضاد لري. په دې وختو کې نوې ډلې رامنځته شوي دي چې لږ یا ډېر سلفي فکرونه په کې گډ دي. له همدې ډلو رانېولې، تر حزب التحریر، د طالبانو تر هغو پلویانو پورې چې د طالبانو کلیوالي-دودیز سیستم یې خوښ نه دی او د داعش غوندې لا منظم موډل لټوي، او د حقاني تر شبکې پورې ټول داعش ته مناسب بستر جوړوي. البته د حزب اسلامي هغه کسان چې وسلې یې پر ځمکې اېښې دي، په دې ډله کې نه راځي خو د حکمتیار د حزب اسلامي داسې کړی شته چې لا هم جنگېږي او له استخباراتي کړیو سره اړیکې لري[دا لیکنه د سولې له پروسې سره د ښاغلي حکمتیار تر یو ځای کېدو د مخه لیکل شوې ده. ژباړن]، دوی هم د داعش د پیدا کېدو لپاره مناسبه زمينه جوړوي. داعش نو داسې ډله ده چې د فصل په آخر کې

راځي او حاصل يې وړي. وجه يې دا ده چې داعش کرکه خپروي، خشونت پالي، له غرب سره دښمني کوي او پر خلکو د اسلامي خلافت او لويې اسلامي امپراتورۍ د جوړېدو خوبونه ويني.

د داعش ستراتيژيک هدفونه څه دي؟ له دومرو جگړو او د ځمکو له نيولو څه غواړي؟ دا ډله به ډېر عمر وکړي که نه؟

څومره چې داعش له بهره پېژنو، داسې ښکاري چې دا ډله ځينې داسې ځيرکۍ لري چې په غالب گومان به پر ډېر ستونزو بريالۍ شي. تر اوسه پورې په منځني ختيځ کې د اسد د رژيم او د عراق د حکومت له ننګونو سره مخ وه خو تر يوه بريده ورنه راوتلې ده. يعنې هلته يې ونه شول کولی چې د داعش بغير راټول کړي. لس-دولس هېوادونه سره يو شول چې پر داعش هوايي بريدونه وکړي او دا د داعش خوږ گوته هم وه خو بيا يې هم فلج نه کړای شول. د دې ترڅنګ، بله ننګونه د داعش رقيبان لکه احرار الشام، انصارالاسلام، النصره او نورې بنسټپالې ډلې دي چې تر دې دمه داعش ورباندې بر دی او سره له دې چې دغه ډلې پخوانۍ هم وې خو دغه نوی راټوکېدلی داعش ترې مخکې شوی دی. داعش د ملا عمر او ايمن الظواهري مشروعيت ننګولی دی او دا کم کار نه دی.

د دې تر څنګ يې داسې تکتیکونه کارولي دي چې د داعش د موازي ډلو کسان يې ځان ته ورجذب کړي دي. په ځينو ځايونو کې النصره او نورې ډلې گوري چې ډېر کسان يې داعش ته وراوښتي دي. بې له دې د چا وړپام شي، يو دم گوري چې يوه سيمه د داعش لاس ته لوېږي او ان د عراق، سوريې، کردستان او نورو سيمو د مهاجرانو په منځ کې هم داعش نفوذ کوي. دغه کسان په اول سر کې له نورو مهاجرانو نه توپيرېږي، د نورو خلکو په شان بيريږي، خړي، خو يو وار معلومېږي چې دا د داعش کسان وو. دغه کسان چې «د داعش ويده زړي» بلل کېږي، هر چېرته شته. نو زه فکر کوم چې داعش پوره ځيرکه ډله ده او ډېر عمر به کوي.

داعش که په افغانستان کې هم په هماغه سياسي عقل مداخله وکړي، د مانور کافي توان به ولري. په تېره بيا، زموږ له شمالي پولو ها خوا ته په بالقوه توګه کافي طبيعي او انساني منابع داعش ته تيار دي.

داعش چې دومره قتلونه کوي، د څه شي په لټه کې دی؟

اصلي هدف خو يې واکمني ده. خو سيمه ييز او مرحله ييز هدفونه هم لري. دا هدفونه د وسيلې کار ورکوي. په ځينو سيمو کې پر اقتصادي پروژو تمرکز لري. بله دا چې دوی غواړي خپل قدرت خلکو ته وښيي. دا چې د خلکو سرونه غوڅوي او بيا يې فلمونه په انټرنټ کې خپروي، ته وا دوی نه پوهېږي چې د انسان د سر غوڅول څومره کرغېږن کار دی؟ بې له شکه چې پوهېږي خو له دې کار سره نړۍ وال ځواک، ناتو او غرب ننګوي. دوی غواړي وښيي چې موږ دغه توان لرو. له بلې خوا غواړي د ځينو اسلامي هېوادونو غيرت راوپاروي او دا فکر ورته ورکړي چې تاسې هم کولی شئ چې غرب وننګوئ. تر رنيسانس وروسته، زموږ په اسلامي او

ليبرالو ځواکونو کې د غرب په نسبت د حقارت داسې احساس پيدا شوی دی چې موږ غريب او محروم يو، غرب زموږ سرچينې لوټلې دي او غرب پر نړۍ واکمني کوي او چې څه يې زړه وغواړي، هماغه کوي. دا يوه گډه عقده ده. نو که غواړو تر غرب مخکې شو، بايد هماغومره پوهه، پيسې، سياسي او نظامي قدرت ولرو. دا د څو سوو کلونو لاره ده او چې څو پورې موږ يې وهو، خدای خبر چې غرب به چېرته رسېدلی وي. خو داعش لنډه لاره رابښي. دا چې راځي د غرب قدرت او ابهت ونگوو.

په اسلامي نړۍ کې به د داعش وده څرنگه وي؟ داعش له اورتودوکسي حنفي اسلام سره څه

رابطه لري؟

په سنتي حنفي اسلام کې د داعش لپاره هېڅ ځای نشته. داعش نه شي کولی چې د حنفي اسلام له فکري منظومې څخه د ځان د توجیه او مشروعیت لپاره څه ترلاسه کړي. خو ما چې کتلي دي په دې کلونو کې په افغانستان کې دوه ډوله حنفييت دي. يو د امام ابوحنيفه کلاسيک او سنتي حنفييت دی چې د خراسان او ماوراءالنهر عالمانو ته رسېدلی او اوس د زوال په حال کې دی. بل يې بدل شوی حنفييت دی چې په دې وروستيو ۳۰۰ کلونو کې له هنده راغلی او سلفيت ورسره گډ دی. دا حنفييت حساسيت ځکه نه پاروي چې د حنفييت نوم ورباندې دی خو په ځينو ځايونو کې له سلفيت سره داسې نژدې دی چې د القاعدې غوندې ډلو ته رسېږي. دا هغه راز دی چې له اسامه بن لادن سره د ملا عمر ملگرتيا توضیح کولی شي. که تاسې سنتي حنفييت وگورئ، هلته که څوک اهل حديث وبولې، دا به ورته شکنځل وي، اهل حديث يعنې مبتدع. خو هغه حنفييت چې له هند او پاکستانه راغلی دی، په نورو ځايونو کې ځينې ډلې ورته وهابيت وايي. دېوبنديان په ډېرو ځايونو کې وهابيان بلل کېږي. وجه يې دا ده چې دا بدل شوی او ناصيل حنفييت دی. دا چې په افغانستان کې له بده مرغه ايپيستمولوژست (معرفتيوه) نه لرو نو دغه توپير په آسانی سره نه شي کولی.

د فکري مبارزې په لحاظ موږ په افغانستان کې د داعشي تفکر د مخنيوي لپاره کوم امکانات

لرو؟

واحدۀ تگلاره ورته نشته. څو ټکو ته بايد پام وکړو: شيعه او سني مشران بايد له هغو کارونو ډډه وکړي چې حساسيت پاروي. څه چې وحدت او اشتراک پيدا کوي او حساسيتونه کموي، بايد زيات کړي، په تېره بيا دې له هغو سپېرمولیکو شيانو تېر شي چې زياتره د عقودو د سرولو لپاره دي او عاطفي-رواني بڼه لري. مثلاً د محرم مراسم دې داسې ترسره کړي چې د بل چا حساسيت ونه پاروي. قومي مسايل چې د تاجيک، پښتون، هزاره، اوزبیک او نورو تر منځ واټن پيدا کوي، بايد بيخي کم شي. داعش په سوريه او عراق کې له همدغو تقابلونو (لکه د کرد او عرب، شيعه او سني، دا او هاغه قبيلې تر منځ لانجې) څخه ښه استفاده کړې ده. په افغانستان کې هم دا خطر بالقوه شته. له بده مرغه زموږ ځينې سياستوال دې شي ته پوره پام نه کوي او د خپلو گوندي، قبيلوي، او محفلي گټو لپاره له ژبني او قومي تضاد څخه استفاده کوي چې په آخر کې د داعش په گټه

تمامېږي. د دې ترڅنگ د بې کارۍ بې روزگارۍ ستونزه ده. داسې کسان هم داعش ته وراوښتي دي چې د داعش پر ايډيالوژۍ هېڅ باور نه لري خو دا چې بې کاره وو او داعش ورته پيسې ومنلې نو دوی هم ورغلل. بله مسأله چې د داعش له ودې سره مرسته کوي، قضايي خدمتونه دي. په سوريه او عراق کې د داعش د ودې يو عمده عامل د عدلي او قضايي سيستم فساد و. څوک هېڅ ډاډه نه دي چې که عدلي ادارو ته ورشي، عدالت به کېږي او حق به يې ورکول کېږي. خو داعش چې هر چېرته ځي، لومړنی کار يې دا وي چې د خلکو د غوښتنو سرته رسولو لپاره لنډه لاره ښيي. زموږ قضايي سيستم لا تر اوسه پورې د خلکو باور نه دی خپل کړی.

په فکري لحاظ هم بايد داسې حنفييت ته پام وشي چې له عرفان سره اغېزلی وي، د مولوي او بېدل له عرفانه رانېولې د جامي تر عرفانه پورې بايد په دې سيمه کې احيا شي. البته چې د کلاسيکې بڼې احيا کول به يې ناممکن وي خو بايد دا وڅېړل شي چې څنگه يې په نننۍ بڼه احيا کولی شو. څه چې د چاپېدو وړ دي، بايد چاپ شي او يا هماغه مفاهيم د نن په ژبه بيا وليکل شي او خلکو ته وړاندې شي. يعنې بايد دغه خلأ راپکه کړو او پرې نه ږدو چې د خلکو ديني تنده د طالبانو پر کتابونو ماته شي.

گفتگويی در باره سنجش عقلانی و اصلاحات دینی

مرکه کوونکی: «آغاز تغییر» مجله

استاد محق، مننه چې له مجلې سره مو د دې ځانگړو خبرو اترو فرصت راکړ. موږ د افغانستان د فرهنگي او ديني ټولني د وضعیت په اړه ستاسو مقالې او څېړنې لوستې دي. تاسې د اوسني وضعیت جدي منتقد یئ، ولې زموږ د ټولني وضعیت ته په انتقادي نظر گورئ؟

د «آغاز تغییر» مجلې او ستاسو په مننې سره. ښه به دا وي چې د منتقد پر ځای يو بله کلمه وکاروئ. البته منتقد هم ویلی شو خو په دې شرط چې په منفي او سلبي معنا وانه خيستل شي. دلته چې د منتقد کلمه يادوې، ډېر خلک د عیبونو د پلټونکي معنا ورنه اخلي. خو که د ارزونې، نقد او نقادي معنا ورنه واخلو، نو بيا پروا نه کوي چې زه يا تاسو يا بل څوک دې منتقد وي. نقد يوازې يوه خاصه حوزه نه رانغاړي، موږ کولی شو په هر ډگر کې منتقد پاتې شو. داسې نه شي کېدای چې د سياست نقد وکړو خو د فلسفې، دين او نورو برخو نه. ديني منتقد په دې معنا نه دی چې دين به نقدوي، بلکې هغه تفسیرونه او تاويلونه چې له دين څخه شوي دي، تر نقد لاندې نیسي.

دا چې هره پوهه، هره تيوري او هر شی په تحول کې دي او بدلېږي رابدلېږي نو دا به عیب وي چې ديني فکر دې هماغسې په خپل حال پاتې شي. نو همدا ده چې له تېرو لسو-پنځلسو کلونو راهيسې، سربېره پر دې چې

مطالعه او تحقیق کوم، په دې باره کې لیکنې او بحثونه هم کوم چې د ټولنې اوسنیو غوښتنو سره د دیني تفکراتو په جوگه کولو کې یو نقش ولرم.

استاده، تاسو په «قرباني يا گناهگار» مقاله کې ويلي دي چې د دين «نوی فهم» باید ارائه شي او دا مو هم ويلي دي چې د پخوانيو وار له مخکې فرضونو پر ځای باید نوي وار له مخکې فرضونه ولرو، دې نه مو مطلب څه دی؟

پر ځای پوښتنه ده. د قرآن مجید د تفسیر پروسې ته که وگورئ، دا کار له سلفه تر ځلفه پورې همداسې دی. دا خامه خبره ده چې څوک دې ووايي قرآن یوازې یو ثابت او دقیق مفهوم لري او څوک چې قرآن تفسیروي باید وار له مخکې فرضونه، احساسات او عواطف یوې خوا ته پرېږدي او د متن پټ گوهر کشف کړي.

مطلقه بې طرفي په عمل کې ناممکنه ده. که د اسلام تاریخ ته وگورو، ټولو لویو عالمانو چې په فقهی، کلامي یا د سیاست او ټولنې په اړه د قرآن تفسیر کړی دی، په ذهنونو کې یې وار له مخکې فرضونه وو. دوی چې د قرآن متن ته مراجعه کړې ده، ظاهراً خو د متن په پوهېدا او معنا پسې تللي دي خو په واقعیت کې دوی د هغو پوښتنو ځوابونه لټولي دي چې یوازې یې په خپل ذهن کې مهمې وې.

هېره دې نه وي چې د یوه نسل پوښتنې د بل نسل له پوښتنو بېلې دي. مثلاً که منځنۍ پېړۍ وگورو، هاغه مهال تبعیض یو طبیعي شی و. دا منل شوی اصل و چې ځینې انسانان دې مرییان او ځینې یې آزاد وي. یا دا چې ځینې انسانان په طبیعي توگه شتمن وي، ځینې ناداره او ځینې به یې متوسط ژوند لري. د حکومت او اولس رابطه هم د ارباب او رعیت رابطه گڼل شوې وه. پاچاهان او حاکمان به د خدای سیوری گڼل کېدل. نو چا پر دې شیانو کوم انتقاد نه درلود او دا هرڅه یې طبیعي، ازلي او مقرره گڼل. نو مفسران به له همدې مفکورو سره د آیتونو او حدیثونو په تفسیر پسې تلل. ښځه د دوی په نظر تر نر ټیټ مقام درلود نو د قرآن هغه آیتونه چې نر او ښځه برابر گڼي، د دوی پام ځان ته نه اړاوه، لکه دغه آیتونه **"صالحین و صالحات" و یا "قانتین و قانتات" و "ذاکرین الله کثیراً و ذاکرات"**، بلکې هغه آیتونه او حدیثونه به یې راخیستل چې د دوی له فکر سره به برابر وو.

اوس چې د بشر په نظر، برابري او مساوات غوره دي او تبعیض مردود دی نو کله چې څوک د دیني نصوصو تفسیر ته ملا تړي، طبیعي ده چې پام یې هماغو آیتونو او حدیثونو ته اوږي چې دا مفکوره تاییدوي. که کوم آیت او حدیث د دې مفکورې خلاف خبره کوي نو دی بیا پسې گوري چې ولې داسې ویل شوي دي او بیا هماغه برخه تأویلوي. حال دا چې ستونزه په دیني متن کې نشته، بلکې ستونزه یې په فهم کې ده. مثلاً که د مرییتوب مسأله راواخلو، هېڅ پخواني مفسر د مرییتوب اصل تر پوښتنې لاندې نه دی راوستی او ویلي یې نه دي چې مرییتوب دې نه وي. دا ځکه چې هغوی پخپله مرییان لرل، وینځې یې لرلې، او دا چاره ورته طبیعي ښکارېده. خو دا چې اوس مرییتوب لغوه شوی دی، طبیعي ده چې نننی مفسر مجبور دی دا مسأله حل کړي چې ولې زموږ د تېرو زرو کلونو په فرهنگ، فقه، او دیني میراث کې د مرییتوب متراکم بحثونه شته. که دغه شی څنډې ته پورې وهو نو د دین یوه برخه به مو پورې وهلې وي، که د خپلو پخوانیو دیني عالمانو د نظریې یوه برخه؟ دې

ته تيار يو چې د دې تفکر پر ځای بل تکفر رامنځته کړو که نه؟ نو زما په نظر دا يو ضرورت دی چې بايد ځينو مفاهيمو ته بيا کتنه وکړو.

په همدې برخه کې يو حاکم نظر خو دا دی چې ديني متنونه دومره هم نه شي تفسيرېدای چې يو مخ يې واورو او د خپل عصر له غوښتنو سره سم يې اعيار کړو. ځينې وايي چې موږ د دين داسې تفسير بايد ونه کړو چې له دې څوارلس سوه کلن زور تفسير سره د آسمان او ځمکې توپير ولري. نو اسلام اساساً د دين له نوي فهم سره څومره موافق دی؟

که ووايو چې دين مختلف تفسيرونه نه شي لرلی، دا خبره له ډېرو نورو علمي ضوابطو سره په ټکر کې راځي. دا سمه ده چې ځينې مسلمانان، په تيره بيا سلفي مشربه دوستان همداسې فکر کوي خو که صدر اسلام ته مراجعه وکړو، گورو چې د حضرت علي کرم الله وجهه او خوارجو ترمنځ د (ان الحكم الا لله) د آيت پر تفسير اختلاف پيدا شو. خوارجو د همدې آيت پر اساس حضرت علي کافر وگاڼه. حضرت علي ورته وويل چې تاسې غلط پوه شوي يئ. ويې ويل "کلمه حق يراد بها الباطل"، دا حقه خبره ده چې تاسې ورته باطله اراده کوئ. بيا يې حضرت ابن عباس د خپل استازي په حيث ورواستاوه چې ورسره بحث وکړي. دا ځکه چې ابن عباس مفسر و. هغه يې واستاوه او ويې ويل چې يوازې به د آيتونو په مرسته د هغوی د قانع کولو هڅه نه کوې. ولې؟ ځکه چې له آيتونو څخه مختلف برداشتونه کېدای شي. «حمال أوجه». يعنې له قرآن څخه مختلف برداشتونه کولی شو. نو ورته ويې ويل چې «ته به د قضیې باريکۍ ته پام کوې». دا خبره څوک کوي؟ يو راشد خليفه يې کوي. هغه څوک چې د پيغمبر له لومړنيو شاگردانو څخه و. هغه دا خبره تاييدوي چې له قرآن څخه مختلفې معناگانې اخيستلی شو.

کله چې د اسلام د تاريخ عملي تجربې ته گورو نو خبره لا واضحه کېږي او د حضرت علي خبره تاييدېږي. اهل رأی او حنفيانو به د آيتونو يو ډول برداشت کاوه او اهل حديث بل ډول. د معتزله برداشت به بېل و، د عشريانو بېل. متصوفانو ځان ته تعبير درلود، محدثانو ځان ته. دا بهير تر ننه پورې هم روان دی. نو موږ يوازې دا کار کولی شو چې داسې ضوابط ولټوو چې ورباندې د يوه علمي اثر سم برداشتونه له ناسم هغو بېل کړو. بله خبره دا چې د دين مختلف تفسيرونه د دين د اړولو معنا نه لري. موږ او تاسې د دين پر اصل باور لرو خو وينو چې د دين په نامه ځينې حکمونه سرخوږی جوړوي، مثلاً د تبعيض او نامنی د مشروعيت لپاره استعمالېږي، يا د انسان د وينې تويولو ته لارې جوړېږي، گډوډی او بلواگانې په دين توجيه کېږي، نو موږ مجبور يو چې د خپل ديني، اخلاقي او انساني مسووليت پر اساس د بحران مخه ونيسو. بايد د دې غلط بهير د مشروعيت اساس ونگوو او تر پوښتنې لاندې يې ونيسو. همدا وجه ده چې په تېره يوه پېړۍ کې ډېرو مسلمانو پوهانو د ديني فکر د اصلاح خبره کړې ده.

تاسو د هغو اصلاحاتو خبره وکړه چې سل کاله مخکې پيل شوي دي او تر هغه مخکې سيد جمال الدين افغان او اقبال لاهوري او اوس مهال کریم سروش، مصطفى ملکيان او نور متفکران دغه هڅه کوي چې د دين يو نوی تصوير وړاندې کړي خو په اسلامي ټولنو کې خاص بدلون نه دی راغلی. داسې

اسلامي هېواد نشته چې د لومړي يا ان د دوهم جهان هېواد دې وي، غير له تركيبې چې هغه هم دويم جهان کې راځي، د اسلامي نړۍ په اکترو هېوادونو کې پوره گډوډي روانه ده. وجه يې څه ده؟ ولې هغه اصلاحات چې سيد جمال الدين افغان، اقبال لاهوري، ډاکتر علي شريعتي او ځينو نورو مطرح کړي دي، اغېزه نه ده کړې او ناکامه شوي دي؟

بنايي زه به ستاسو له دې خبرې سره کاملاً موافق نه يم چې ووايو: د اصلاحاتو د بهير ناکامي. البته تر يوه حده درسره موافق يم چې په دې بهير کې ځينې ناکامۍ وې او شته چې بايد وپلټل شي. اسلامي نړۍ د نزول او راپرځېدو تاريخي پېر تېروي. ځينې د نزول پيل د ابن خلدون له وخته راپه دې خوا گڼي، ځينې يې د غزالي له مهاله راهيسې. دا بهير تر نولسمې پېړۍ چې له نوې نړۍ سره مخامخ کېږي، روان دی. نو داسې بهير چې څو سوه کاله عمر کړی دی، په لږه موده کې نه شي سمېدای. زما په تصور د اسلامي نړۍ د رنيسانس لپاره جدي گامونه اخيستل شوي دي. په تيوريکي لحاظ موږ له منځنيو پېړيو راوتلي يو. هم په نظري او هم په عملي لحاظ. دا سمه ده چې اسلامي هېوادونه د پرمختللي نړۍ په کچه نه دي خو له منځنيو پېړيو ډېر لرې شوي دي. د دې شي يو عامل هغه تيورۍ دي چې ديني سمونپالو په دې وروستيو کلونو کې وړاندې کړي دي. طبيعي ده چې سيکولو سمونپالو او حکومتونو هم هڅه کړې ده چې مثلاً په صنعت او نظام کې اصلاحات راولي خو د دې بهير يوه برخه د ديني فکر په ډگر کې تيوريکي هڅې دي. خو دا هم درسره منم چې د هېڅ سمونپال کارونه بې عيبه نه وو، نه د شريعتي، نه د اقبال لاهوري او د نورو. دا هغه انسانان دي چې د خپل وخت د سياسي او اجتماعي تحولاتو تر اغېزې لاندې وو. د دوی د هڅو نيمايي برخه د ورځنيو او تېرېدونکو مسايلو په برخه کې وه. ښکاره ده چې انسان په دې کې تېروځي چې د خپلې ټولني ضرورتونه وپېژني، له نړۍ والو شرايطو سره په چلند کې، او په نورو برخو کې هم تېر وځي، نو ديني متفکران هم همداسې انسانان دي.

خو اکثره دغه نظريې د تيورۍ په حد کې پاتې شوې دي او په عمل کې نه دي تجربه شوې. د دې وجه به څه وي؟

د دې مسألې وجه او عاملونه بايد په جلا توگه پيدا شي. مثلاً په ځينو پړاوونو کې زموږ ډېر نخبه گان «له بل څخه په وېرې» اخته وو او دفاعي دريځ يې خپل کړی و. داسې وخت به وي چې تاسې فکر کوئ دښمن له څلورو خواوو درباندي برید کړی دی او ستاسو ټول فکر او ذکر دا وي چې څنگه ځان وساتئ. دې وخت کې به ستاسو ټول ذهني، فکري او رواني تمرکز په سلبي بُعد کې وي. معنا دا چې د مقابل لوري هرڅه ته به په منفي نظر گورې، د هغه په هر حرکت کې به توطيه وينې او ځان به يوازې د دښمن د کمزورۍ پيدا کولو او ټک ورکولو ته چمتو کوې. زموږ ډېرو متفکرانو همدا کار کاوه. موږ څو لسيزې ځانونه د انساني علومو له مثبتو علمي تيوريو او له مختلفو تمدني مسايلو څکه محروم کړي دي چې غرب ته به مو په بده سترگه کتل. دا د ديني اصلاحاتو د بهير يو عيب دی. موږ د خپل تېر ميراث د شننې او ارزونې لپاره کافي يا پرمختللي ميتودونه نه دي لرلي. که لرغونی ميراث په لرغونو وسايلو تحليل او نقد کړې، دا کار به ونه شي. سلفيانو ته وگورئ، دوی غوښتل چې د مذهبونو له فقهي تقليد څخه ځانونه خلاص کړي او په خپل گومان فکري آزادي خپله کړي خو دا

چې د فکر د آزادۍ ابزار او وسایل ورسره نه وو نو د یوه امام تقلید یې پرېښود او د یوه نسل تقلید یې پیل کړ. د دیني سمونپالو په کارونو کې همداسې عیبونه شته. مثلاً شریعتي په ټولنپوهنه او ادبیاتو پوهېده خو له مدرنې فلسفې او ژبپوهنې سره پوره بلد نه و. البته دا تمه هم نه شي کېدای چې یو عالم دې په ټولو میتودونو پوهېږي. یو چا به کلامي مسایل څېړلي وي، ممکن پر کلامي مسایلو به پوهېده خو په فقه به نه پوهېده. چا به فقهي مسایل څېړلي وي او له مدرنو حقوقو سره به هم بلد وي خو د قضیو فلسفي اړخونه به نه وو ورمعلوم. نو په دې لحاظ هم د دې متفکرانو او لیکوالو میراث ارزولی شو.

که د افغانستان پر وضعیت بحث وکړو، گورو چې په تېرو دوو سوو کلونو کې زموږ دیني سرلاري له مدرنیزم او تجدد څخه په وېره کې دي. چې چېرې هم د تجدد او عصريتوب نښې راڅرگندې شوې دي، دوی په ټول قوت ورته خنډ جوړ کړی دی، دا ولې؟

گڼ دلیلونه لري. تاسې وگورئ چې موږ د تیموریانو تر دوره پورې د یوې سیمې د تمدن مرکز یو. له ځای څخه شاعر او هنرمند او رسام او خطاط او نقاش او معمار ... راولاړېږي او نور یې له هغوی څخه زده کوي. کله چې د یوه فرهنگ او تمدن په مرکز کې یې نو پر ځان باور دې هم کافي وي. خو تر تیموریانو وروسته له یوې خوا زموږ او د صفویانو تر منځ لانجې راولاړېږي او له بلې خوا، وروسته چې انګلیسان هند ته ورننوځي، په هند کې یوه اسلامي امپراتوري راپرځي. دې خوا ته منځنۍ آسیا د تزارانو تر برید لاندې راځي او د اسلامي تمدن ځینې برخې چې په بخارا او سمرقند کې وې، نسکورېږي. معنا دا چې موږ احساس کوو چې سره پاشل کېږو او کمزوري یو، د کمزورۍ دغه احساس زموږ پر ځان باور هم کمزوری کړ. کله چې پر ځان دې باور نه وي، پر خپلو وړتیاوو او مثبتو ټکو هم کافي باور نه شې کولی. ښکاره ده چې په دې حالت کې به نورو ته د شک او وېرې په سترګه گورې. فکر کوې چې هر بدلون به لا لوی ناورین زېږوي نو یوازې په خپل تېر میراث نښلې. فکر کوو هر څه چې زموږ په هویت او فرهنگ پورې اړه لري، باید وساتل شي چې له منځه ولاړ نه شو. دا د بقا جنگ دی خو په غیرعلمي او غریزي بڼه.

په افغانستان کې په طبیعي ډول د مدرنو پدیدو په مقابل کې د «توهم» فرهنگ حاکم دی. څرنگه کولی شو دا توهم بدل کړو.

دا توهم یوازې په افغانستان کې نه دی. ټولې وروسته پاتې ټولنې لږې یا ډېرې په دې رنځ اخته دي. که تاسې آمازون ته ولاړ شئ او په ځنگلونو کې ځینې قبیلې وگورې، په ځینو مسایلو کې همدغه زموږ وضعیت لري. کله چې الوتکه ویني، ډارېږي. له موټره وېرېږي. که کنسرو شوي خواړه ورته ونیسې، ډارېږي چې په منځ کې به یې څه وي او نه یې اخلې. د دې وېرې یو علت ممکن د دوی ترخې تجربې وي او بل علت به یې نه پېژندل وي. عربي مثل دی چې "الانسان عدو لما جهل به" یعنې انسان له هغه شي سره د دښمنۍ احساس کوي چې نه یې پېژني. همداسې په لاتینه امریکا، آسټرالیا، او ځینو نورو سیمو کې داسې وېرې شته، یا د ایسکیمو قبیلې که وگورې. شناخت او معرفت پخپله په انسانانو کې د تفاهم او مثبت تعامل لاره هواروي. بله مسأله دا ده چې ځینې لوی تاریخي توهمونه د ځینو خاصو بنسټونو له خوا تولیدېږي. دغه بنسټونه چې باید فکر او فرهنگ تولید کړي،

شعر او ادب او سياست چلوي، يا د ټولني څرخ څرخوي، د لويو مفاهيمو مجموعه توليدوي. دوی کله سم شی افرازوي او کله تاواني شيان. له بده مرغه زموږ ټولني په دې وروستيو پېړيو کې په همدې منفي څرخ کې راگيرې وې. دې څرخ ځيني غلط مفاهيم توليد کړي وو چې يو يې همدا «توهم» دی.

خو د افغانستان قضيه له دغو سيمو متفاوته ده چې تاسو يادې کړې. موږ د 5000 کلن تاريخ ادعا کوو، د مولوي، ابن سينا، سنابي په شان شخصيتونه لرو چې ازبتمن اثرونه يې پنځولي او داسې ميراث يې راته پرېښی دی چې کلونه کلونه ورنه استفاده کولی شو. خو هغه هېوادونه چې تاسو ياد کړل، ممکن داسې ميراثونه ونه لري. موږ ولې ونه شو کولی چې له خپل غني تاريخي، فرهنگي او معنوي شتمني څخه استفاده وکړو؟

يو عامل خو يې دا دی چې يوې فکري او فيزيکي وسيلې ته د تقدس په سترگه گورو. داسې به وگڼو چې تاسې فيزيکي وسايل لرئ، مادي وسايل لرئ چې تاسو ته له تېرو نسلونو په ميراث پاتې دي، که پوهېږئ چې ستاسو په اوسني ژوند کې څنگه استعمالېدای شي او په همدې منطق ورسره چلند کوئ نو يوه نتيجه به ځنې اخلئ. که د داسې شي په سترگه ورته گورئ چې بايد پر تاخ کېښودل شي، تل ورباندې وويارئ، ورته وگورئ خو لاس ورنه وړئ چې هسې نه خراب شي، نو دا بيا بل منطق لري او بله نتيجه ځنې اخلئ. موږ د خپل ميراث له يوې برخې سره همداسې چلند کړی دی. قرآن، مثنوي او نور کتابونه مو پر لوړو تاخونو ايښي دي چې يوازې تقدس يې وسايل شي خو دې ته مو نه دي کتلي چې د ژوند په کومه برخه کې ورنه کار اخيستلی شو. موږ همدغه کار له خپل ادبي او عرفاني ميراث سره هم کړی دی. د لويانو درناوی مو کړی دی خو پوه شوي نه يو چې لويانو څه ويلي دي، په کومه تاريخي مقطع کې وو، کومې پوښتنې يې ځواب کړې دي او دوی پخپله هم د انسانانو په حيث څه ستونزې درلودې، کومې تېروتنې يې کړې دي او څه ښېگڼې يې درلودلې دي. نو موږ مسايلو ته د تقدس له ليدلوري کتلي دي، نه په انتقادي او بې طرفانه ليدلوري. يو عامل يې همدا دی.

په دې وروستيو کې مې ستاسو يوه مقاله د هغه بې ساري خشونت په اړه چې په کابل کې راپېښ شوی و، ولوسته. تاسو پر هغو کسانو نيوکه کړې وه چې د ملايانو د تېروتنو او نيمگړتياوو پر ځای يې، پر دين انتقاد کړی و. د افغانستان په معاصر تاريخ کې وينو چې ځينې سمونپال چې غواړي د ټولني اجتماعي، سياسي او فرهنگي وضعيت بدل کړي، د دې پر ځای چې اجتماعي- فرهنگي زمينې يادې کړې، ديني متنونه تر نيوکې لاندې نيسي، غواړم پوه شم چې د دې چلند وجه څه ده؟

زه فکر کوم وجه به يې د افغانستان په فرهنگ کې يوه منفي اجتماعي عارضه وي. موږ په بني او چپ لوريو کې ايډيالوژيو ځپلي يو. د ايډيالوژي ځانگړنه دا ده چې فکري اډانه يې قدرت او سياست ته متوجه وي. خو د علمي او معرفتي چارو (ايبېستيمولوژيک کارونه) هدف د حقيقت کشفول وي. دا چې د حقيقت په پېژندلو کې بريالي کېږي که نه، بله خبره ده خو چلند يې همداسې وي چې د امکان تر بريده يوه موضوع په بې طرفۍ وڅېړي او حقيقت يې کشف کاندې. په هغه چاره کې چې هدف يې قدرت وي، څوک د حقيقت پروا نه کوي، ټول پام يې

واکمنی، گټې، نفوذ او پراخېدو، د سیاسي رقیبانو لرې کولو یا ختمولو ته وي. له بده مرغه په دې وروستيو سلو کلونو کې له ديني مسايلو سره همداسې ايديالوژيک چلند شوی دی، نه بې طرفانه او ايپيستيمولوژيک چلند. د دين پلويانو هم ايديالوژيک تفسیرونه کړي دي او د دين نقادانو هم ايديالوژيک چلند ورسره کړی دی. دا چې زموږ په هېواد کې د مدرنيزېشن بهير ضربه خوړلې ده، يو عامل يې دا دی چې ځينو روښانفکرانو د علمي نقد پر ځای عقده يي دښمني ورسره کړې ده. د خلکو په نظر، دوی خپله جرړه پخپله باسي.

نو دې ته اړتيا ده چې د دې بهير نيمگړتياوې هم وپلټل شي. څوک چې غواړي د روښانتيا کارونه وکړي، بايد د ټولني ارواپوهنه په پام کې ونيسي او د ايديالوژيو له شره ځان خلاص کړي او د اکاډيمیکو کارونو په منطق ځان سمبال کړي.

پر ديني عالمانو او پوهانو هم دا نيوکه کېږي چې ولې يې د تحول او بدلون لاره نه ده هواره کړې، تاسې څه په کې وايئ؟

موږ د روښانتيا په حوزه کې کوم متولي بنسټ نه لرو. دلته يوازې فردي هڅې کېږي او هغه کسان چې په انفرادي ډول د روښانتيا کارونه کوي، د نورو غوندې انسانان دي او نور کارونه هم ورته گوري. خو بنسټونه بيا ځان ته پاليسي، خپله وجودي فلسفه، لوی هدفونه، او زيات امکانات لري. که د دې چارو لپاره هم بنسټونه ولرو، نو کار به يې يو ځای ونيسي. تمه کېدله چې زموږ عصري پوهنتونونه دې په دغو بنسټونو بدل شي خو له بده مرغه پوهنتونونه هم ايديالوژيو ځپلي دي او بې طرفه علمي چارې په کې نه تر سترگو کېږي.

ستاسو خبره دقيقه ده. د افغانستان او د اسلامي هېوادونو د پوهنتونونو فضا تړلې ده. په دې بنسټونو کې تساهل او مدارا لږ ليدل کېږي. څرنگه کولی شو دغه تړلې فضا بدله کړو؟

بښايي يوه لاره به يې دا وي چې د پوهنتون رسالت بيا تعريف شي. يعنې دا پوښتنه بايد بيا وکړو چې پوهنتون وي د څه لپاره. نن په څه لگيا دی او کار يې مطلوب دی که نه. دا بايد واضح شي چې يو پوهنتوني شخص (هغه که استاد وي که محصل) څرنگه بايد وي، څرنگه اخلاق بايد ولري، څرنگه چال چلند يې بايد وي. ډېر داسې کسان دي چې په کلي کور کې قبيله يي او کليوالي چلند لري خو پوهنتون ته چې راځي، ادعا کوي چې زه اکاډيمیک تدريس کوم. کله کله دی له خپلو شاگردانو سره داسې چلند کوي لکه شپون چې خپله رمه پيايي. په دې نه پوهېږي چې «پوهنتوني اخلاق» څه دي؟ د وگنښتايين وينا ده چې: «د اخلاقو د تدريس لپاره، لازمه نه ده چې تدريس وکړئ يا خبرې وکړئ، تاسې يوازې بايد دا وښيي چې اخلاق څرنگه دي». پوهنتوني کس بايد موټر ته د ختلو، د نانوايي په ليکه کې د درېدلو، او د نورو چارو په ترسره کولو کې متفاوت چلند ولري.

د پوهنتونونو او ديني بحثونو تر منځ يو واټن دی. په دې برخه کې په ټولو اسلامي هېوادونو کې د اسلام پېژندنې له دوو دريو معتبرو پوهنتونونو پرته، نور اکاډيمیک بنسټونه نه لرو. په افغانستان کې

هم دیني بحثونه یوازې په جوماتونو او د هغو کسانو له خوا کېږي چې پر دین سم نه پوهېږي. څنگه کولی شو چې دغه بحثونه پوهنتونونو ته ورننه باسو؟

گورئ! زما په نظر، دا نه ده په کار چې د ټولو څانگو محصلان او ټول قشرونه دې په دیني مسایلو کې ونښلي. دین یو د فردي دیندارۍ په کچه دی چې هر انسان ورسره سر و کار لري، البته په ابتدایي سطحه. خو بل یې دا دی چې د وگړو ذهن له تخصصي بحثونو سره بوخت کړو. دغه تخصصي کار باید متخصص قشر ته ورپېږدو. یو ډاکتر یا انجنیر ته هېڅ اړتیا نشته چې دیني تخصص دې هم ولري. دا یوازې زما نظر نه دی، شیخ محمد غزالي په "کیف نفهم اسلام" کتاب کې لیکي: کله چې د طب یو ډاکتر ځي او تفسیر مطالعه کوي، چې دا کار په ځینو اسلامي هېوادونو کې کېږي او په افتخار سره وایي چې وگورئ د طب پلانکی محصل د اسلامي متفکرانو کتابونه لولي، تفسیر مطالعه کوي، یا حفظ کوي او ... دا شیان په اصل کې نوافل دي او د ضرورتونو برخې نه دي. د طب د محصل لپاره واجب ده چې ښه ډاکتر شي. د انجنیر لپاره دا واجب ده چې تکړه انجنیر وي. د آیتونو او حدیثونو حفظ کول، نفلي چاري دي. نفل باید د فرض ځای ونه نیسي. د جهاد په کلونو کې او تر هغه راوروسته دا تصور پیدا شوی دی چې هر چېرته باید د دین بحث وشي او هرڅوک باید له دین سره آشنا وي. له دین سره هغه ابتدایي آشنایي خو سمه ده خو داسې نه کېږي چې یو کس دې هم ډاکتر وي، هم ملا.

زموږ د ټولني د اجتماعي او فرهنگي وضعیت د ښه والي لپاره ستاسو وروستی وړاندیز څه دی؟ څرنگه کولی شو دغه گډوډ وضعیت بدل کړو؟

زه وړاندیز کوم چې نه له ما او نه بل چا څخه دا تمه وکړئ چې د لویو ستونزو د حل لپاره دې لویې نسخې ورکړي. دا د افرادو کار نه دی، د بنسټونو کار دی. زه یو ځانگړی تخصص لرم او د خپل تخصص په برخه کې یو څه ویلی شم. خو داسې نورې حوزې دي چې ټولنپوهان، حقوقپوهان، یا نور پرې نظر ورکولی شي. نو د ټولني د ستونزې د حل لپاره باید بنسټونه ولرو چې نسخې ورکړي.

خو له بده مرغه داسې بنسټونه نه لرو نو ناچاره یو چې افرادو ته مخ واپوو.

د وگړو نظرونه هم تر یوه بریده بد نه دي. لږ تر لږه یو بڅرکی خو پیدا کېږي، خو د افرادو پر اوږو به درانه بارونه نه ږدو. زما وړاندیز دا دی چې هرڅوک دې پر هماغه حوزه خبرې وکړي چې پرې پوهېږي. قرآن مجید وایي: "ولاینبئک مثل خبیر". هېڅوک نه شي کولی د یوه باخبره او کارپوه انسان په شان لاره دروښيي یا نظر ورکړي. په هره برخه کې باید د هماغه برخې متخصص ته ورشو.

د سولې د مطالعاتو بین المللي مرکز: حزب تحریر په څه شي پسې دی؟

1- حزب تحریر څرنگه بهیر دی او دا یو سیاسي حزب گڼلی شو؟

د حزب تحریر په سیاسي توب کې هېڅ شک نشته. له لویه سره، حزب تحریر یو له هغو څو گوندونو څخه دی چې د سیاسي اسلام تر چتر لاندې د لېنډې کېږي. سیاسي اسلام د هغو جماعتونو او ډلو مجموعه ده چې گومان کوي په اوسني پېر کې د مسلمانانو تر ټولو لویه ستونزه د یوه اسلامي نظام نه لرل دي او د مسلمانانو د ستونزو د حل تر ټولو مهمه لاره د یوه سیاسي اسلامي نظام ایجادول دي. دغه ډلې ځکه سیاسي-اسلامي ډلې نومول کېږي چې سیاسي مفکورې لري. اخوان المسلمین، جهادي سلفیان، القاعده، او طالبان هم په همدې ډله کې حسابېږي. خو د حزب تحریر په اړه باید ووايو چې تر نورو ډلو زیات سیاسي دی. ځکه چې دوی خلافت لومړیتوب گڼي او دغه موضوع نور هر څه تر خپل سیوري لاندې راولي. مثلاً اخوان المسلمین خلافت غواړي خو په عین وخت کې ټینگار کوي چې اسلامي روزنیز نظام، اسلامي اقتصادي نظام او ... هم مهم ضرورتونه دي. ان د اخوان المسلمین ځینې لیکوال وايي چې په اسلامي ټولنه کې د ټولنې تربیه او د اخلاقي ارزښتونو ترویج، تر سیاسي نظام مهم دي. خو حزب تحریر دې مسایلو ته پام نه کوي او زیاتره ټینگار یې پر سیاسي نظام وي. نو د سیاسي اسلام په ډلو کې حزب تحریر تر ټولو زیات سیاسي دی او د کار له پیله یې تر اوسه پورې د خلافت خبره کړې ده او کوي یې.

د افغانستان د قوانینو، په تېره بیا د گوندونو د قانون پر اساس، حزب تحریر یو سیاسي گوند گڼلی شو؟

د دې تعریف له مخې، حزب تحریر له متعارفو سیاسي گوندونو څخه توپیر لري. معنا دا چې حزب تحریر په پټه فعالیت کوي او ځان په دولتي ادارو کې د رسمي گوند په حیث نه ثبتوي. دې گوند په نورو هېوادونو کې هم ځان نه دی ثبت کړی ځکه چې حزب تحریر دا نظامونه په رسمیت نه پېژني او نامشروع یې گڼي. حزب تحریر سیاسي گوند په دې دی چې سیاسي فعالیت کوي او سیاسي هدف لري خو د افغانستان د قوانینو پر اساس دا گوند قانوني ځکه نه دی چې ځان یې د یوه قانوني سیاسي گوند په حیث ثبت کړی نه دی.

د حزب تحریر مشران تر ډېره بریده مرموز او پټ دي. څوک نه پوهېږي چې تر شا یې څوک ولاړ دي. ستاسو په فکر د حزب تحریر متفکر ماغزه څوک دي او د پټ پاتې کېدو راز یې څه دی؟

دلیلونه یې گڼ دي. تر ټولو مهم دلیل یې پر ځان نه باور دی. کله چې یو څوک یا یوه ډله د یوه جهاني سازمان د مشرۍ ادعا کوي نو تمې ورنه زیاتېږي. معنا دا چې تمه ورنه کېږي چې ډېره پوهه ولري او د اسلامي نړۍ او اوسني عصر بڼه تحلیل وکړای شي. د حزب تحریر مشرتابه پوهېږي چې دغه تمې نه شي پوره کولی او د ټکنالوجۍ په دې عصر کې یې لیدلوري او نظریې تر نیوکې لاندې راځي، پوهېږي چې په دې شرایطو کې د

جهاني ادعاوو پورته كول، ډېر سخت دي، ځكه خو د پردې مخې ته نه راځي. د دې گوند كم علمه او احساساتي ځوانان به گومان كوي چې د دې پټولو تر شا به رازونه پراته وي.

سره له دې چې حزب تحرير په فلسطين كې رامنځته شو او بنسټگر يې هم فلسطيني و خو ولې يې د اسراييل پر ضد د فلسطينيانو په مقاومت كې كوم نقش نه دی لرلی؟

د فلسطين د خلكو لپاره چې خپله آزادي او خپل حق غواړي، لومړيتوب بل شی دی خو حزب تحرير به ويل چې اول به له مور سره مرسته كوي چې خلافت ايجاد كړو او بيا به خلافت هم د فلسطين او هم د ټولې اسلامي نړۍ ستونزې ورحل كړي. نو طبيعي ده چې د فلسطين ملت چې په هاغسې لويې ستونزې اخته دی، په داسې وعدو پورې زړه نه شي ټولې. بل دليل يې دا دی چې حزب تحرير نه يوازې په فلسطين كې بلكې په نورو عربي هېوادونو كې هم چا قبول نه كړ. ځكه چې په عربي هېوادونو كې له چپي غورځنگونو رانېولې، تر ناصري او بعثي ملتپالو او تر اخوان المسلمین او سلفيانو او تبليغيانو پورې نورې ډلې وې چې گڼ شمېر ليكوال او تيوريستان يې لرل او د كتابونو، مجلو او خپرونو له لارې يې خپل خاص فكري ادبيات تر خلكو رسول. حزب تحرير چې د تيورۍ په ډگر كې نيستمن و، د نورو ډلو په مقابل كې يې د ويلو څه نه لرل نو ناچاره شو چې له عربي نړۍ څخه تېر شي. نو عجمي هېوادونو ته يې مخه كړه چې په دې هېوادونو كې ديني او مذهبي احساسات شديد خو ديني پوهه كمه ده. دې ډلې د هند براعظمگي او منځنۍ آسيا ته پام وړاوه ځكه چې په دې ځايونو كې كم سواده پرگنې او احساساتي ځوانان ډېر دي، ديني معلومات كم او د نقد او استدلال ځواك كمزوری دی.

له نورو اسلامكارو او رابيكالو گوندونو لكه له اخوان المسلمین، طالبانو او داعش سره د حزب تحرير روابط څنگه دي؟

سره له دې چې په دې اړه ډېر مؤثق معلومات په دې نشته چې د دې بهيرونو ټول مسايل پټ دي خو په عمومي ډول د ټولو گڼې هدفونه يو دی. ټول پر دې سره سلا دي چې اسلامي خلافت به جوړوي. خو د خلافت په اړه په تفصيلي بحثونو كې، هره ډله ځان ته خبرې لري. هره ډله د خلافت خاص تعريف لري او د دوی تر منځ د اختلاف ټكی تيوری نه دي، بلكې قدرت دی. هره ډله گومان كوي چې خپله طرحه يې سمه ده او خلافت له دې سره بنايي، نه له نورو سره. د طالبانو د واكمنۍ پر مهال حزب تحرير له طالبانو او القاعدې سره مذاكرې پيل كړې او يوه موده درې واړو ډلو خبرې اترې وكړې. حزب تحرير به ويل چې د ټولو هدف د اسلامي خلافت ايجادول دي نو درې سره ډلې بايد تفاهم ولري چې واحد او لوی خلافت رامنځته شي. سره له دې چې القاعده له ملا عمر سره بيعت كړی و خو حزب تحرير ملا عمر د خليفه په حيث نه، بلكې د يوه والي په حيث پېژانده او افغانستان يې د خلافت يو ولايت باله. حزب تحرير به ټينگار كاوه چې راځئ يو جهاني خلافت جوړ كړو. دوی

غوښتل چې خليفه دې د حزب تحرير يو کس وي او ملا عمر او طالبان دې ورته بيعت وکړي خو ملا عمر يې ورسره ونه منل. د ملا عمر دليل دا و چې مور عملاً يوه جغرافيا په خپل واک کې لرو، پر يوه هېواد واکمني کوو او شريعت تطبیقوو. ملا عمر پر دې باور و چې د سنتي فقهې په نظر مشروعيت هغه لري چې د حکمونو د اجرا او تنفيذ واک ولري نو نورې ډلې بايد دوی ته بيعت وکړي. همدا و چې حزب تحرير او طالبانو د واحد خلافت په اړه سره سلا نه شول او تر ننه پورې يې تر منځ سيالي روانه ده.

د حزب تحرير د هدفونو او اسلام تر منځ رابطه څنگه ده؟ دوی چې د خلافت خبره کوي، اسلام واقعاً د خلافت پر ايجادولو ټينگار کړی دی؟

په دې رابطه کې چې کله قرآن ته مراجعه کوې، نو ځواب يې منفي دی. د قرآن په هېڅ آيت کې دا خبره نه ده شوې چې تاسې بايد خليفه ولرئ او يا د خلافت نظام بايد ايجاد کړئ. البته په قرآن کې د خلافت کلمه او مشتقونه يې راغلي دي خو د شرعي وظيفې د تکليف په سياق کې نه. په قرآن مجيد کې د خلافت کلمه د خبري جملو په قالب کې راغلې ده چې خدای څوک خليفه کوي يا څوک يې خليفه کړ. خو دغه خليفه گڼې معناگانې لري چې په ځينو ځايونو کې د خدای د ځايناستي په معنا تفسير شوی دی او په ځينو ځايونو کې د يوه نسل پر ځای د بل نسل د راتلو په معنا يا هم د يوه قوم پر ځای د بل قوم، يا د يوې ډلې پر ځای د بلې ډلې. خو په قرآن کې چې د خليفه کلمه راغلې ده، د اميرالمؤمنين يا د اولوالامر تفسير ورته نه دی شوی. ان په حديثونو کې هم په دې معنا نه ده راغلې. اصلاً خليفه د سلطان، پاچا، يا حاکم په معنا ډېر وروسته د فقيهانو له خوا مطرح شو. د خليفه موضوع يوه فقهي نظريه ده چې د عقلاني ضرورت له مخې مطرح شوې ده، نه د شرعي ضرورت له مخې. د عباسيانو په دور کې چې عالمانو فقهي بحثونه مطرح کړل، يوه نظريه دا وه چې په شريعت کې ځينې حکمونه دي چې د فرد په واسطه نه، بلکې د حاکم په واسطه بايد اجرا شي. نو بايد يو اولوالامر ولرو. ځينو فقيهانو دا اولوالامر خليفه باله، ځينو سلطان. دا چې د محمود غزنوي او سلطان سلجوقي ځواک تر عباسي خليفه زيات و نو فقيهانو هغوی د مسلمانو حاکمانو په حيث پېژندل او د همدې حاکمانو په واسطه يې د شريعت د حکمونو تنفيذ بس گاڼه. خو د اميرالمؤمنين په معنا خليفه چې وروسته حزب تحرير او نورو مطرح کړ، يو مخ نوې نظريه ده. دا يو بدعت دی او په دې معنا او مفهوم کوم شرعي اصل نشته.

په اوسنيو شرايطو کې اسلامي نړۍ واقعاً خلافت ته اړتيا لري؟ د خلافت په جوړولو سره به د مسلمانانو ستونزې هوارې شي؟

اساساً دغه فکر چې خليفه به ستونزې حل کړي، د منځنيو پېړيو فکر دی. په قديمه نړۍ کې د حکومتونو جوړښت داسې و چې يو کس به د حاکم يا سلطان په نوم د نړۍ په يوه کونج کې ناست و، د نړۍ بل کونج ته به

یې فرمان ورکړ او یو څوک به یې د یوه مکتوب په ذریعه والي مقرر کړ او خلکو به یې هم اطاعت کاوه. خو په نننۍ نړۍ کې د مشروعیت ملاک بل څه دی. اوس د مشروعیت مبنا د خلکو منل دي. څوک چې د حاکم په توګه انتخابېږي، باید د دې مقام وړتیا ولري او داسې اصولو ته وفادار وي چې خلک پدې ډاډه شي. ټولنه ځینې اړتیاوې او تمې لري لکه امنیت، د اقتصادي وضعیت ښه والی، د تعلیم، کار، او روغتیايي خدمتونه. بې له شکه یو کس نه شي کولی چې دا هرڅه ترسره کړي، بلکې یوه طرحه یې کولی شي. کله چې خلک مطمین شي چې یوه طرحه یې غوښتنې او اړتیاوې ترسره کولی شي نو رایه ورته ورکوي او مشروعیت ورکوي. خو خلافت او خلیفه یوه منسوخه طرحه ده او د دې غوښتنو او اړتیاوو ځواب نه شي ویلی. څوک چې لا هم دې نظریې ته په جدي سترګه ګوري، لا هم د تفکر په لحاظ په قدیم پېر کې اوسېږي. دا ډېره آسانه ده چې یوه سیمه ونیسي او یو کس ورته وټاکي او نوم یې خلیفه کېږدې خو په عمل کې د اولس او ټولني هېڅ درد دوا نه کړای شي. د دې مسألې ښه نمونه د طالبانو رژیم دی چې ملا عمر ځان امیرالمؤمنین ونوماوه، څه موده یې حکومت وکړ خو ټولنه یې د ښه والي پر ځای د فقر، بدمرغۍ او فلاکت خوا ته بوتله.

له محمد محق سره د هارون مجيدي مرکه

-افغانستان څرنگه تمدني پرون لرلی دی؟

افغانستان د نورو اسلامي ټولنو په شان لوړې ژورې تر شا پرېښې دي. زما په نظر دغه لوړې ژورې له دیني بده نه دي، زیاتره له تمدني بده څخه دي. داسې وختونه دي چې په دې خاوره کې د مدنیت ودې لوړې درجې ته رسېدلې ده چې سیاسي او اجتماعي دلیلونه یې وو، لکه د سیمې د امپراتوریو نقش. مثلاً د غزنویانو، سلجوقیانو، تیموریانو او ... په امپراتوریو کې. طبیعي ده چې چېرته مدنیت وده کوي نو دیني وده هم ورسره وي یعنې اسلامي عرفان، اسلامي فقه، اسلامي تصوف، اسلامي فلسفه او نور هم په دې دورو کې غوړېدلې دي. داسې دورې هم راغلې دي چې په تمدني لحاظ راپرځېدلې یو.

موږ په تېرو دوو درېو سو کلونو کې داسې کسان نه دي لرلي لکه مولانا جلال الدین بلخي، عبدالرحمن جامي، سنایي، امام فخرالدین رازي، او نور نامي شخصیتونه. دا هغه کسان وو چې کارونه یې په پولو کې نه ایسارېدل او لا یې هم فکري تولیدات بازار لري. زما په نظر وجه یې دا ده چې موږ هاغه مهال د مدنیت په لحاظ غني وو.

هغه بدلونونه چې په تېرو څو سوو کلونو کې رامنځته شول، نه یوازې په افغانستان کې بلکې په منځنۍ آسیا کې له تمدني راپرځېدو سره مله وو. همداسې څه په هند کې هم پېښ شوي دي. تر استعمار مخکې چې هلته اسلامي امپراتوري حاکمه وه، ځینې بریاوې یې لرلې خو د دې امپراتورۍ په نسکورېدو سره تمدني بریاوې هم ختمېږي. مطلب دا چې یوازې افغانستان په دې حال کې نه دی، بلکې زموږ سیمه هم په تمدني لحاظ راپرځېدلې ده.

- زموږ د حوزې، په تېره بیا د افغانستان، تمدني شتمنۍ د اسلام تر خپرېدو وروسته پر دې سیمې څه اثر غورځولی دی؟

په دې باره کې پوهان مختلف تحلیلونه لري. د اسلام لومړنۍ نسخه چې په حجاز کې وه، په ځینو برخو کې د هماغه سیمې د خلکو د ژوند له کچې سره متناسبه وه. همدا چې اسلام عراق، مصر، شام، او وروسته افغانستان ته ولاړ، مسلمانان له متفاوتو مدنیتونو سره مخ شول. دغو مدنیتونو نوې پوښتنې او خپلې خاصې ستونزې درلودې. د هر فرهنگ او هر مدنیت له فکري منظومې سره د اړیکو ټینګول پېچلي وو. مثلاً په یوه سیمه کې چې زر کاله ساساني امپراتوري واکمنه وه او په دې امپراتورۍ کې دین خاص ځای درلود نو کله چې نوی دین ورته راځي، څنگه به ورسره د تفاهم ژبه پیدا کوي. زموږ او ستاسو په سیمه کې دې کار دوه پېړۍ وخت ونيو. ډاکټر زرینکوب دا دور د سکوت دوه پېړۍ بللی دی خو زما په فکر دا یوازې د سکوت دور نه دی بلکې له حجازه د راغلي دین او د زر کلن مدنیت تر منځ د تفاهم د زده کړې دور هم و. دواړو یو پر بل اغېزې شیندې. تمدني حوزه ورو ورو خپله غېږه اسلام ته خلاصوي او اسلامي مفاهیم ورجذبوي خو په عین وخت کې پر دیني تفسیرونو هم اغېز شیندې. د اسلامي تمدن د دې پېر زیاتره مفسران، محدثان، فقیهان او سرلاري د همدې سیمې وګړي دي. یوه حدیث دی چې د سند په باره کې یې بحث دی، دا حدیث وايي: که علم په ثریا کې هم وي، د فارس ځیني بچیان به یې ترلاسه کړي. ښه مثالونه یې امام ابو حنیفه، امام بخاري او نور دي.

نو دغه اغېزې دوه اړخیزې وې. یعنې له یوې خوا دا سیمه اسلامي شوې ده او له بلې خوا اسلام په متمدن تفسیر سره سمبالېږي او دا له هغه بدوي تفسیره متفاوت دی چې په حجاز کې و. د ساسانیانو په پېر کې د قرآن تفسیر په فارسي ژبه ولیکل شو چې طبري تفسیر یې فارسي ته ترجمه کړی و. همدارنګه قرآن کریم هم فارسي ته ژباړل کېږي او دا داسې کار دی چې په ډېرو نورو سیمو کې لا نه و شوی. دا په حقیقت کې د یوه فرهنگ او تمدن د افقونو پرانیستل دي ځکه چې ژبه د مدنیت کونجی ده.

وروسته بیا ډېر کتابونه لیکل کېږي. د اسلامي تمدن په وده کې فارسي دوهمه ژبه ده. ډېر علمي، دیني، فکري او فلسفي اثرونه په فارسي ژبه لیکل شوي دي او ان هغو کسانو هم خپل اثرونه په فارسي لیکلي دي چې فارسي یې خپله ژبه نه وه، هماغسې چې ځینو فارسي ژبو خپل کتابونه په عربي ژبه لیکي. نو په اسلامي تمدن

کې لومړۍ ژبه عربي ده او دوهمه فارسي. وروسته بيا ترکي ژبه هم د درېمې ژبې په حيث د اسلامي تمدن په وده کې کار کوي خو په ترکي ژبه کې دومره اثرونه نه دي پنځول شوي چې په عربي او فارسي کې دي.

- د دې سيمې تمدن اسلام ته څه ورکړي دي او څه يې له اسلام څخه راخپل کړي دي؟

سربېره پر هغو متعارفو کارونو چې د حديث، فقهې، او نورو برخو کې شوي دي، يو د پام وړ او مهم کار چې شوی دی، د دين هغه عقلاني، عقل محوره او عقل پسندنه تعبير دی چې د دې سيمې عالمانو کړی دی. البته کله چې عقل يادوو، منظور مو د هماغه پېر د پوهې په مقياس عقل دی، نه د عقل مېرته معنا.

مثلاً د کلام په ډگر کې ماتريديه بهير چې د اهل سنت تر ټولو زيات عقليپاله بهير دی، معتزله مکتب ته نژدې دی او مرکزيت يې همدا سيمه و. يا حنفي فقه چې د څلورو فقهې مذهبونو په منځ کې تر ټولو عقليپاله فقه دی، مرکز يې همدا ځای دی.

بل، د عرفان په حوزه کې وينو چې د دې سيمې عالمانو د اسلامي عرفان په غوړېدا کې لويه مرسته کړې ده. په عربانو کې دومره عرفان نشته او تر ټولو مشهور کس يې ابن عربي دی، حال دا چې د عرفان نورې ځلاندي څېرې د دې سيمې دي، له مولانا جلال الدين بلخي رانيولې تر عين القضات، تر شيخ اشراق شهاب الدين سهروردي، تر امام اغزالي او نورو پورې.

که فلسفې ته وگورې بيا هم همدا خبره ده. اکثره نوموتي فيلسوفان د همدې تمدني حوزې وگړي دي. عربان يو دوه مشهور فيلسوفان لري چې په پخوانو کې يې ابو يعقوب کندي او په متاخرانو کې يې ابن رشد دی خو په دې سيمه کې فارابي، ابن سينا، خواجه نصير توسي، ملا صدرا او ډېر نور فيلسوفان لرو.

- په دې برخه کې سياست يا واکمنو څه نقش درلودلی دی؟

د دين او سياست تر منځ اړيکې معمولاً پيچلي وي. دلته چې دين او سياست يادوو، منظور مو نظري او انتزاعي بُعد يې نه دی، بلکې منظور مو د دوو بنسټونو تر منځ رابطه ده. يو د قدرت بنسټ دی او بل هغه بنسټ چې په ټولنه کې د دين استازيتوب کوي. د دوی تر منځ روابط کله ساره کله تاوده او کله د ترېگنۍ وو. که د فقيهانو او حکومتونو رابطه وڅېړو، د اهل سنت په تاريخ کې فقيهانو اغلباً له حکومت سره تقابل نه دی کړی. معنا دا چې د دښمنۍ رابطه يې ترمنځ نه وه خو انتقادونه به وو. پخپله امام ابوحنيفه به د خپل وخت پر خليفهگانو نيوکې کولې خو دا نيوکې موري وې، نه دا چې دی به د حکومت يا نظام مخالف و او د حکومت د نسکورولو فکر يې درلود. ټول فقيهان د دې پلويان وو چې په ټولنه کې دې ثبات او استقرار وي او حکومت دې قانون تطبيق کړي، د هغه مهال قانون هم فقهې و. نو د دې دواړو ترمنځ رابطه تکميلي رابطه گڼلی شو.

خو په دې باره کې چې حکومتونو په دې برخه کې پانگونه کړې وه او له ودې سره یې مرسته کړې وه که نه، کلي حکم نه شو کولی. په هره تاریخي مقطع او هر حکومت کې دا مسأله متفاوته وه. په تاریخ کې به مو اورېدلي وي چې سلطان محمود غزنوي د شعر او ادب د ودې لپاره ډېر کارونه کړي دي. محمود پخپله ترک توکمی و خو د فارسي ژبې ادبیات د ده په وخت کې ډېر وغورځول. د دیني فکر په حوزه کې بیا د سلجوقيانو حکومت زیاته توجه کړې ده. نظام الملک او د هغه وخت نورو حاکمانو ډېرې مدرسې جوړې کړې او بودیجه به یې د حکومت له پیسو تامینوله. عالمانو ته زیاته توجه وشوه، دربارونو ته یې لاره ورکړه او مهم مقامونه یې ورته ورکړل.

د خوارزمشاهانو په دور کې امام فخر رازي ته پاچا خاصه توجه وکړه. د تیموریانو په وخت کې د مولانا جامي خاص عزت کېده او طبیعي ده چې نور عالمان او فرهنګیان به یې هم نازولي وي. نو ځینو حکومتونو د تمدن په غوړېدا کې مرسته کړې ده او ځینو یې نه ده کړې.

- د خپل تمدني پرون د بیارغولو لپاره څه باید وکړو؟

موږ مجبور یو چې د خپل عصر ضرورتونه او مقتضیات وپېژنو. موږ په داسې پېر کې ژوند کوو چې په ډېرو هېوادونو کې ملت رغېدلی او د دولت-ملت په نامه جوړښت رامنځته شوی دی. موږ دې ته ضرورت لرو چې ملت ورغوو او دولت جوړ کړو. موږ له منسوخوا بحثونو باید ځانونه وژغورو. تاریخي پرون مو یوازې یو موروثي هویت دی، موږ باید خپل تېر تاریخ ته له سره وگورو، له سره یې ولولو، نه دا چې تېر ته ورستانه شو. دې ته ضرورت لرو چې د دې میراث له مثبتو ټکو څخه ښه استفاده وکړو چې لا بهتره راتلونکي ته ورسېږو، نه دا چې تېر ویاړونه ډېر راوځلوو او زړه ورپورې وتړو خو د راتلونکي په باره کې فکر ونه کړو. هغه څه چې د افغانستان د خلکو تر منځ درز پیدا کوي، د ملت کېدو پروسه ټکنی کوي او د دولت او اولس تر منځ فاصله ایجادوي، موږ تمدني ودې ته نه پرېږدو. راتلونکي ته د تگ لپاره باید په پرانیستي ذهن او له هر ډول فکري بندونو څخه په خلاص فکر حرکت وکړو او دا هغه څه دي چې تر اوسه یې په افغانستان کې نه وینو.

همدرانګه زموږ نخبه‌گان باید له ورو کړیو ځانونه آزاد کړي او له تنګو دایرو څخه راوځي. تر هغې پورې چې دوی د توکم، ژبې، سیمې او خاصې ایډیالوژۍ په چوکاټ کې فکر کوي، ناکامه نخبه‌گان به وي. موږ داسې نخبه‌گانو ته اړتیا لرو چې انساني، ملي او جهاني فکر وکړي.

- اوسني نسل ته مو پیغام څه دی، دوی څنګه کولی شي ځانونه له افراطي مفکورو څخه وساتي؟

دوستانو ته زما توصیه دا ده چې مطالعه دې ډېره وکړي. د کتاب لوستلو سنت باید زیات کړي او په عین وخت کې د کتاب لوستلو ادبونه. یعنی موږ یوازې د موږ په خاطر کتاب ونه لولو، بلکې کتاب باید وپېژنو، توضیح او تحلیل یې کړو، کتابونه ډلبندي کړو او گټور کتابونه له بې‌گټې کتابونو بېل کړو.

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**